

GUVERNUL ROMÂNIEI
Departamentul pentru Relații Interetnice
UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” DIN SIBIU
Institutul pentru Cercetarea și Valorificarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în
Context European

BIBLIOTHECA SEPTEMCASTRENSIS

XXI

RELAȚII INTERETNICE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

POPULAȚII ȘI GRUPURI ETNICE
(II î.Hr.-Vd.Hr.)

coordonatori:

Ioan Marian ȚIPLIC
Silviu Istrate PURECE

*Volum finanțat de Departamentul de Relații Interetnice din cadrul Guvernului
României*

Alba Iulia
2006

Tehnoredactare: Silviu Istrate PURECE

Coperta: Ioan Marian ȚIPLIC

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ISBN (10)973-7724-96-8 , ISBN (13) 978-973-7724-96-0

Copyright © 2006 Departamentul pentru Relații Interetnice

Copyright © 2006 Editura Altip Alba Iulia

All rights reserved

Responsabilitatea științifică a conținutului textelor revine autorilor.

Volum finanțat de Departamentul pentru Relații Interetnice din cadrul
Guvernului României

SE DISTRIBUIE GRATUIT

CUPRINS

Cuvânt înainte.....	5
Gabriel Talmațchi, Elemente ale simbolisticii autohtone reflectate în iconografia monetărilor vest-pontice dobrogene în epoca autonomă.....	7
Gabriel Talmațchi, Magistrați monetari și legende pe monedele emise de orașele grecești vest-pontice dobrogene în epocă autonomă	29
Iosif Vasile Ferencz, Relații etnice sau relații interculturale? Privire asupra unor realități istorice ale Transilvaniei în secolul al II-lea î. Chr.....	49
Alexandru Gh. Sonoc, O tradiție funerară străveche: înhumarea în vase sau sub fragmente de vase	73
Alexandru Gh. Sonoc, Câteva observații cu privire la stela funerară a unui augustal din Ulpia Traiana Sarmizegetusa	115
Dumitru Popa, Așezarea norico-pannonică de la Ocna Sibiului.....	141
Oltea Dudău, Silviu I. Purece, Monede antice dintr-o colecție particulară din Sibiu	167
Sever Dumitrașcu, Florin Sfrengeu, Relațiile interetnice în Dacia occidentală în secolele IV-VI.....	195
Istvan Fabian, Relațiile romano-barbare la nordul Dunării de Jos, între necesitate politică și aculturație	219
Marius Ciută, Contribuții la cunoașterea locuirilor din epoca migrațiilor și epoca medieval timpurie de la Șeușa-„La cărarea morii”.....	235

Cuvânt înainte

Importanța cercetării relațiilor interetnice în diferitele perioade ale istoriei spațiului balcanic nu reprezintă un interes de dată recentă în istoriografie, dar poate, în ultimii 15 ani, acest domeniu a devenit unul extrem de dezbătut în contextul conflictelor regionale care au îmbrăcat o formă etnică. Datorită acestor conflicte și pe fondul mai vechi al impulsurilor date de Școala Analelor interesul pentru analiza din punct de vedere al componenței etnice în teritoriile balcanice a crescut simțitor, lucru vizibil în publicațiile ce au ieșit de sub tipar în ultimii ani.

Cu toate acestea întâlniri între specialiști, care să fie dedicate în mod special analizării fenomenelor generate de relații interetnice, au fost și sunt încă foarte puține, pe de o parte pentru că pe măsură ce coborâm pe scara istoriei este tot mai dificil să atribuim unui grup etnic artefacte furnizate de cercetările arheologice, iar pe de altă parte datorită „încărcăturii” politice a subiectului. Cu toate acestea considerăm că studierea trecutului spațiului nord-dunărean și din perspectiva unor raporturi interetnice, așa cum pot fi ele desprinse din lacunarele informații documentare și din analiza artefactelor arheologice, este mai mult decât necesară pentru a înțelege harta etnică actuală a acestei regiuni.

Dacă ar fi să căutăm ceva emblematic pentru regiunea balcanică în general, atunci ar trebui să ne oprim asupra mozaicului etnic ce a compus populația acestui spațiu și în acest context este prioritară o direcție de cercetare aprofundată asupra mecanismelor care au generat stabilirea unor populații diverse în zonele marginale ale Imperiului roman, precum și schimbările pe care le-au produs aceste populații. Totodată este suficient să amintim că procesele de etnogeneză ale popoarelor balcanice sunt încă subiect de discuție între specialiști, foarte multe detalii fiind încă în fază de cercetare și căutare a unor răspunsuri.

Pornind de la aceste considerente, lucrarea de față își dorește să ofere un posibil mod de integrare a rezultatelor obținute de arheologia și istoria românească în cadrul mai larg al istoriografiei central și sud-est europene dedicată problematicii relațiilor interetnice.

Prezentul volum cumulează comunicările Simpozionului național *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice (sec. II î. Hr. – V d. Hr.)*, Sibiu, mai 2006, acesta fiind al doilea simpozion cu tema *Relații interetnice* organizat de Institutul pentru Cercetarea și Valorificarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European cu finanțare din partea Departamentului pentru Relații Interetnice din cadrul Secretariatului General al Guvernului României.

dr. Ioan Marian ȚIPLIC

ELEMENTE ALE SIMBOLISTICII AUTOHTONE REFLECTATE ÎN ICONOGRAFIA MONETĂRIILOR VEST-PONTICE DOBROGENE ÎN EPOCA AUTONOMĂ

Gabriel TALMAȚCHI

Contactele economice și comerciale dintre populația locală și comunitățile grecești au cunoscut etape timpurii, pe parcursul cărora prima a preluat treptat multe aspecte novatoare și superioare de cultură materială, socială etc., de la ultimele, aflate într-un stadiu de dezvoltare mai avansat, între cele două tabere creându-se o adevărată rețea de relații ce privea marea majoritate a aspectelor vieții de zi cu zi. Odată cu transformările economice și accelerarea pe bază de etalon a schimbului, societatea autohtonă traco-getică atinge și ea un anumit nivel de înțelegere și cunoaștere a mecanismelor economice specifice epocii¹, de altfel bine organizate și definite în lumea greacă. Pe această scară evolutivă a sistemelor economice, apariția, mai întâi, a semnelor monetare și apoi a monedei propriu-zise, nu a făcut decât să puncteze și să definitiveze procesul economic și comercial ca atare.

Histria, întemeiată pe la jumătatea secolului VII sau în ultimul sfert al aceluiași secol² de către milesieni, a dus o politică economică și comercială ce a presupus atragerea populației locale. Sigur, societatea indigenă a trebuit să ajungă la un anumit nivel de dezvoltare, lucru amplificat de intensa circulație umană și materială ce au accelerat mutațiile, grecii fiind adevărați instigatori prin tehnica dovedită și produsele rezultate. Aceste mutații, deși la început mai mult imperceptibile, vor deveni cu timpul extrem de relevante pentru a da naștere la schimbări importante în structura socială, politică, economică și comercială a populației autohtone. Pe această cale grecii și-au asigurat produsele alimentare necesare traiului, dar și comerțului, și-au creat noi puncte de desfacere a mărfurilor aduse din afară, existând interes dinspre zona indigenă, atrasă de influențele economice, orașele devenind antrepozite ale mărfurilor care intrau și ieșeau din zonă³. Astfel, erau preluate cereale, produse animaliere, miere, pește și sclavi și erau date la schimb, ceramică de foarte bună calitate, vinuri, uleiuri și alte produse specifice tehnicii

¹ P. Lèveque, *Aventura greacă*, II, București, 1987, p. 338.

² S. Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*, în *SCIV*, 15, 1964, 2, p. 255.

³ A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998, p. 49.

meșteșugărești grecești (arme, obiecte de podoabă)⁴. Acestea erau aduse prin intermediul relațiilor existente cu Miletul, cu alte centre din Grecia asiatică sau insulară, apoi cu Corintul și nu în ultimul rând cu Atena⁵. Apelând la o formă pașnică de colaborare, milesienii au pus în practică experiența lor colonizatoare creată pe coasta anatoliană, mergând așa cum s-a și propus pe eventuale relații contractuale, stabilite între parteneri⁶ și nu între învingători și învinși.

Începuturile producției meșteșugărești par a fi atestate la Histria încă din secolul VI a. Chr.⁷, jumătatea acestui veac trădând o spectaculoasă creștere demografică⁸, datorată fie situației prospere economice, fie venirii unui eventual alt val colonizator, totuși de mai mică amploare decât cel din secolul VII a. Chr. O altă cauză o poate reprezenta îngrămădirea și îndesirea populației locale în teritoriul rural al cetății – *chora* –, creat, după informațiile pe care le avem din punct de vedere epigrafic, deja în a doua jumătate a secolului IV a. Chr.⁹, deși existența unui teritoriu amenajat poate fi considerată ca îndeplinită nu mai târziu de mijlocul secolului VI a. Chr.¹⁰ Din interiorul teritoriului de influență cunoaștem o serie de așezări ce au devenit centre comerciale aflate sub directă influență a cetății, dar care ar aparține de fapt unui spațiu de interferențe culturale¹¹, cu mai multe componente, diferite din punct de vedere etnic, dar apropiate prin interese comune. Tariverde¹²,

⁴ D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din Istoria Dobrogei, Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, I, București, 1965, p. 164-165; C. M. Danov, *Characteristics of greek colonization in Thrace*, în *Proceedings of the first Australian Congress of clasical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A.D.Trendall*, Sydney 9-14 July, 1985, edited by J. P. Descoeud, Canberra-Oxford, 1990, p. 152.

⁵ D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 186.

⁶ L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanța, 2001, p. 299.

⁷ M. Coja, *Activitatea meșteșugărească la Histria în sec. VI-I î. e. n.*, în *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 39.

⁸ A. Avram, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*, în *Symposia Thracologica*, 7, 1989, Tulcea, p. 72; despre cauzele generale ale creșterii demografice, vezi V. Trebici, *Demografia*, București, 1979, p. 18.

⁹ D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p.167-168; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 51.

¹⁰ A. Avram, *Modes de contacts entre Grecs et Gètes à Histria à l' époque Archaïque*, în *Sur les traces des Argonautes, Actes du 6e Symposium de Vani (Colchide), 22-29 septembre 1990*, publiés sous la direction de O. Lordkipanidzé et P. Lèveque, Paris, 1996, p. 244.

¹¹ L. Buzoianu, *op. cit.*, p. 304.

¹² C. Preda, *Tariverde, așezare băștinașă sau „factorie histriană” ?*, în *Pontica*, 5, 1972, p. 77-88; M. Irimia, *Observații privind arheologia secolelor VII-V î. e. n.*, în *Pontica*, 8, 1975, p. 95; idem, *Unele considerații privind sfârșitul Latênului geto-dacic și continuitatea civilizației autohtone în Dobrogea*, în *SCIVA*, 39, 1988, 1, p. 35.

Sarinasuf¹³, Sinoie-Zmeica¹⁴, Vișina¹⁵ etc.¹⁶, sunt doar câteva din nucleele grecești stabilite în mediul indigen, considerate ca așezări cu caracter cvasi-urban¹⁷.

Din punct de vedere premonetar sau chiar monetar, data din jurul mijlocului secolului VI a. Chr. la Histria este foarte importantă, deoarece reprezintă momentul apariției pe piață a unui etalon care să poată măsura o marfă, să elimine trocul, să poată ușura în mod cert un schimb comercial, pe fondul transformării cetății în centru de producție. Pentru Histria acest mijloc l-a reprezentat vârful de săgeată, fie adaptat din vârfuri de săgeată de luptă, fie turnat în mod special în tipare. El nu este produs doar de Histria, ci se pare că această activitate a aparținut unui număr mai mare de colonii milesiene de pe coasta de vest a Pontului Euxin¹⁸. Purtând mai multe titulaturi, de monede-lingouri¹⁹, semne premonetare²⁰, obiecte-semn monetar²¹, premonede²² și monede-vârfuri de săgeți²³, piesele în discuție au apărut răspunzând

¹³ C. Preda, *Unele considerații privind geții din Dobrogea în secolele VI-IV î. e. n.*, în *Thraco-Dacica*, 3, 1982, p. 21; G. Simion, *Les gètes du Bas-Danube à l'Âge du Fer. Leurs stations et leurs fortifications*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, vol. I, *Preistorie și protoistorie*, Cluj - Napoca, 2003, p. 124.

¹⁴ E. Condurachi și colab., *Șantierul Histria*, în *SCIV*, 4, 1953, 1-2, p. 138-139.

¹⁵ M. Mănușu-Adameșteanu, Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Așezarea de la Vișina, jud. Tulcea*, în *MCA. A XVII-a sesiune anuală de rapoarte, partea a II-a*, Ploiești, 1983, București, 1993, p. 206.

¹⁶ G. Simion, *Geții de la Dunărea de Jos și civilizația lor*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, vol. I, *Preistorie și protoistorie*, Cluj - Napoca, 2003, p. 162-163.

¹⁷ A. Avram, în *Symposia Thracologica*, 7, 1989, p. 73; G. Simion, *Eléments de civilisation grecque classique dans le monede gétique de la zone Istro-pontique*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, vol. I, *Preistorie și protoistorie*, Cluj - Napoca, 2003, p. 321.

¹⁸ A. Aricescu, *Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala*, în *SCN*, 6, 1975, p. 23; E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale circulației monedei grecești în Dobrogea de nord (sec. VI î. e. n.-I e. n.)*, în *Pontica*, 11, 1978, p. 147; M. Mănușu-Adameșteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vișina (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, în *SCN*, 8, 1984, p. 23; Gh. Poenaru-Bordea, *Viața economică în Pontul Stâng în epoca elenistică în lumina izvoarelor arheologice și numismatice*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1978, p. 3.

¹⁹ G. Severeanu, *Sur les monnaies primitives des scythes-lingots monnaies en forme de pointe de flèche*, în *BSNR*, 21, 57-58, 1926, p. 2.

²⁰ A. Aricescu, *loc. cit.*, p. 7; C. Scorpan, *Vârfuri de săgeți - semne premonetare și monede cu „roata” descoperite la Tomis*, în *SCN*, 7, 1980, p. 25; M. Mănușu-Adameșteanu, *loc. cit.*, p. 17.

²¹ B. Mitrea, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, în *Thraco-Dacica*, 5, 1984, 1-2, p. 112.

²² A. Wasowicz, *Olbia Pontique et son territoire*, Paris, 1975.

²³ Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *Contributions à l'étude des monnaies – pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea*, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 141.

necesităților imediate reclamate de piața locală, de dezvoltarea producțiilor locale rurale și urbane și ca urmare, de dezvoltarea relațiilor comerciale în arii de influență și control direct.

O atenție specială a fost acordată și prezenței pe unele vârfuri de săgeți-monede a unor serii de simboluri ce ar putea fi legate, după cum se bănuiește, de anumite ateliere monetare ale coloniilor vest-pontice. Astfel ar putea fi amintită securea pe două piese descoperite în mod izolat la Tomis²⁴. Această secure amintește, prin detalii, de cea folosită la începutul epocii fierului, în aria sudică. Un alt simbol, roata, îl găsim pe șase emisiuni descoperite în zona Histriei, una în cartierul economic (platoul X)²⁵, iar celelalte în punctul “Movilele Dese”, lângă lacul Sinoie, la nord-est de cetate²⁶. Semnul este imprimată pe nervura centrală, având cele patru spițe și circumferința redată în relief (planșa I, 1-4). Din punct de vedere simbolic roata a fost privită ca o materializare plastică a simbolului solar, foarte bine cunoscut de către populația autohtonă.²⁷ Ne raliem părerilor, conform cărora, astfel de vârfuri de săgeți, cu roata imprimată, ar putea fi veriga de legătură între vârfurile de săgeți fără decoruri speciale (normale) și monedele cu roata emise de cetatea histriană începând de la jumătatea secolului V a. Chr. (poate chiar din prima parte a aceluiași veac) și până la mijlocul secolului IV a. Chr.²⁸, ce au circulat concomitent, după unele păreri, pe parcursul unui deceniu²⁹. Din punct de vedere al paternității, atât timp cât Histria a utilizat pentru prima sa emisiune de bronz simbolul roții cu patru spițe, tindem, cu suficient temei, să le considerăm de producție histriană, până la proba contrarie. În general, aceste semne sau simboluri ar putea indica, probabil, în acest context, semne ale unor ateliere ceea ce ar fi compatibil cu tradiția monetară greacă³⁰.

²⁴ C. Scorpan, *loc. cit.*, p. 27-28.

²⁵ G. Talmațchi, *Contribuții privind circulația monetară dobrogeană în secolele VI-I a. Chr.*, în *AUDC*, 4, 2001, p. 121, nr. 10.

²⁶ M. Cârlan, *Două monede bătute de tip “cu roata” și două obiecte premonetare inedite găsite în vecinătatea Histriei*, Comunicare susținută la Simpozionul Național de Numismatică, Bârlad, mai 1999; C. Preda, *Noutăți numismatice histriene*, în *BSNR*, 92-97, 1998-2003, 146-151, 2003, p. 20-21; G. Talmațchi, I. Matei, *Some pre-currency issues discovered in Dobruđa*, în *Strabon*, I, 2003, 2, p. 35-38; se mai adaugă alte două piese aflate în colecțiile particulare.

²⁷ B. Mitrea, *Roata, simbolul solar pe monedele histriene*, în *Pontica*, 15, 1982, p. 92.

²⁸ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 63.

²⁹ R. Ocheșeanu, P. I. Dicu, *Monede antice și bizantine din Dobrogea*, în *BSNR*, 75-76, 1981-1982, 129-130, p. 450.

³⁰ P. Balabanov, *Nouvelle étude des monnaies-pointes de fleche de la Peninsule d’Atia*, în *Thracia Pontica*, 1, 1979, p. 52 unde autorul ridică problema lipsei pe vârfurile de săgeți-monede a semnelor de atelier specifice tradiției monetare grecești și de aici o posibilă ipoteză de producere non-greacă a lor.

Unul din aspectele peste care de obicei se trece destul de ușor în studiul monedelor autonome dobrogene este cel iconografic. Dacă ne raportăm la întreaga lume grecească din a doua jumătate a mileniului I a. Chr., știm că moneda era o adevărată operă de artă. Decorată mai mult din simț artistic, decât din punct de vedere al utilității practice, aceasta trebuia să corespundă unor realități estetice specifice epocii, gravarea sa la un nivel superior fiind o foarte bună probă de ordin tehnic pentru artiștii ce se înhămau în această activitate.

Gradul de virtuozitate, modul de reflectare a imaginii artistice a cetății emitente, reprezentarea unor divinități protectoare și a atributelor lor specifice, se deosebeau de la o zonă la alta, în funcție de interese politice, religioase și de capacitățile artistice locale. De aceea, faptul că realizările de pe monede autonome ale artei coloniale grecești din bazinul pontic, cu precădere a celor de pe țărmul vestic, nu se pot ridica, pe ansamblu, la nivelul celor din Grecia continentală poate fi înțeles și tratat ca atare, în funcție de realitățile existente și de resursele folosite.

Tipurile de bronz de la Histria debutează, din punct de vedere cronologic, cu moneda „cu roata”, fiind unul din cele mai răspândite, după cum reiese în urma săpăturilor arheologice și al descoperirilor fortuite. Pe avers are reprezentată o „roată cu patru spițe”, reliefată față de câmpul monedei, spițele acesteia reunindu-se în zona centrală într-un buton proeminent³¹ (planșa I, 5-9, planșa II, 1-6, 8-9). Din punct de vedere simbolistic, această „roată” a fost considerată o materializare plastică a simbolului solar, de natură primară³², privită ca o roată a nașterii, a morților succesive, eterna reîntoarcere³³. Ea simboliza ciclurile, reînceputurile și reînoirile³⁴, simboliza dinamica neîntreruptă a vieții³⁵. Și aceasta, întrucât, simbolul solar a fost foarte bine cunoscut în cadrul artei traco-getice, moneda devenind un bun instrument de schimb între cetate și autohtoni³⁶. Acest simbol solar a fost foarte bine apreciat de către populația autohtonă și regăsit în realizări artistice ca discuri

³¹ C. Preda, *Monedele histriene cu roata și legenda IET*, în *SCN*, 3, 1960, p. 21; C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, București, 1973, p. 32; V. M. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia Răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 44; C. Preda, *op. cit.*, p. 61.

³² W. Wolski, *Moșteniri preistorice în arta populară românească*, în *Apulum*, VII/2, 1968, p. 467-468; B. Mitrea, *Roata, simbol solar pe monedele histriene*, în *Pontica*, 15, 1982, p. 92; idem, în *Thraco-Dacica*, 5, 1984, 1-2, p. 114.

³³ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri, volumul 3, P-Z*, București, 1995, p. 168; H. Biedermann, *Dicționar de simboluri*, București, 2002, p. 366-367.

³⁴ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 163; C. Pont-Humbert, *Dicționar universal de rituri, credințe și simboluri*, București, 1998, p. 74;

³⁵ I. Evseev, *Enciclopedia semnelor și simbolurilor culturale*, Timișoara, 1999, p. 407.

³⁶ B. Mitrea, în *Pontica*, 15, 1982, p. 92-93.

radiate, rozete, vârtejuri, etc., pe fibule, pe aplice, pe coifuri, etc.³⁷ Prezența sa iconografică pe o emisiune monetară de bronz de la Histria este o ilustrare a intereselor grecești în ceea ce privește posibilitățile economice manifestate de autohtoni, crearea unui mijloc de schimb și comunicație, aflat la îndemâna tuturor celor interesați. În cadrul tip monetar analizat a fost descoperită, în urma săpăturilor arheologice din așezarea comercială grecească de la Roxolani, o serie de monede ce sunt la prima vedere „cu roata”, dar care au fost considerate ca fiind imitații locale, în bronz, de tip „roxolani”³⁸. Ele se caracterizau printr-un disc gros, iar fiecare piesă era făcută într-o matriță grosolană, reversul lor fiind de cele mai multe ori liber de orice reprezentare sau legendă, respectiv uneori cu goluri produse de răcirea metalului³⁹. Este de remarcat și prezența alături de acest tip obținut prin turnare și a câtorva monede bătute⁴⁰ (planșa II, 7), care au ușor schimbate detaliile monedei în general. Ele au o roată sub forma unei cruci înscrise într-un cerc, imaginea sa fiind mereu dispusă mai mult sau mai puțin lateral în câmpul monedei. Remarcăm uneori, pe de o parte, lipsa butonului de legătură dintre cele două axe, pe de altă parte, dispunerea inegală a acestora din urmă și, în sfârșit, chiar posibila existență a unei a treia linii, mai mică și care formează un unghi ascuțit cu unul din brațe.

Continuăm tratarea temei iconografice la Histria prin studiul monedelor de argint emise de cetatea milesiană, bătute în cantități și varietăți majore⁴¹. Aversul acestor monede a stârnit, încă din secolul al XVII-lea, mult interes, iar încercările de explicare au fost variate. Astfel, cele două capete (planșa III, 1-3), din care unul este inversat față de celălalt (unul „vesel”, altul „supărat”) au fost considerate ba o personificare a bifurcației Dunării⁴² (prin care unul din brațele fluviului ajungea la Marea Adriatică, iar cel de al doilea se vărsa în Marea Neagră), apoi reprezentarea celor doi Dioscuri⁴³, a lui Apollon-Helios⁴⁴, a lui Apollon⁴⁵, a zeilor vânturilor de la Histria⁴⁶, a celor doi zei

³⁷ S. Sanie, *Din Istoria Culturii și Religiei Geto-Dacice*, Iași, 1999, p. 168.

³⁸ P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice*, în *StCl*, 12, 1970, p. 151.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ I. Donoiu, *O monedă histriană „cu roata” obținută prin batere*, în *SCN*, 7, 1980, p. 133-134; G. Talmațchi, *Monede cu roata descoperite la Histria (com. Istria, jud. Constanța)*, în *CN*, 8, 2002, p. 24, nr. 176; C. Preda, în *BSNR*, 92-97, 1998-2003, (2003), p. 23.

⁴¹ V. Canarache, *Un important tezaur de drahme și oboli din Histria*, în *CNA*, 15, 1940, 117-118, p. 231.

⁴² I. Vossius, *Observationes ad pomponum Mela de situ orbis*, 1658, p. 38; H. Hommel, *Das Doppelgesicht auf den Münzen von Istros*, în *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben*, în *Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968*, Berlin 1, 1969, p. 261-272.

⁴³ J. Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, II, Vindobona, 1792, p. 14-15; M. Golescu, *Tot monetele de la Histria*, în *BSNR*, 27-28, 1933-1934, 81-82, p. 94-96.

⁴⁴ B. Head, *Historia Nummorum, A manual of greek Numismatics*, II, London, 1963, p. 274.

contrari (Marea Neagră și Dunărea)⁴⁷, a curenților contrare de la vărsarea Dunării⁴⁸ sau a unor sclavi geți⁴⁹ (chestiune ce ne interesează mai ales prin natura temei analizate în prezentul articol), respectiv histrieni⁵⁰. Nu în ultimul rând, au fost considerate o personificare a fluviului Istru, în variantă juvenilă⁵¹, apoi atribuite Cabirilor⁵² și, în sfârșit, reprezentarea personificărilor lui Helios⁵³. Revenim acum cu câteva date privitoare la identificarea celor două chipuri cu sclavi geți. Astfel, cercetătorul John Hind, cu mai multe prilejuri, a identificat mai întâi faptul că, uneori, tipul monetar are un aspect barbar de realizare (la unele exemplare), sugerându-se reprezentarea în fapt a unor sclavi geți de la Dunăre. Pe această cale, cetatea, având în vedere și comerțul pe care îl practica în interiorul teritoriului dobrogean, dar și de la nord de Dunăre, cu alte cuvinte în spații geto-dacice, își crea o „reclamă” privitoare la una din componentele importante ale comerțului practicat. De asemenea, se mai sugerează chiar că acest tip de comerț cu sclavi autohtoni reprezenta una din sursele pozitive ale cetății, ce aducea în mod clar prosperitate⁵⁴.

Din punctul nostru de vedere, credem, în limita supoziției, că avem de a face, la fel ca în cazul celorlalte emisiuni monetare de la Histria, cu reprezentarea unei zeități, probabil Apollon dacă corelăm imaginea de pe piese cu reprezentarea statuii lui Apollon de la Rhodos⁵⁵, fiind cunoscută tendința inspirării artiștilor după monumentele aflate „în picioare”. Sigur că avem de a face, de fapt, cu un model statuar care s-a putut coborî, din punct de vedere artistic, până pe monedă, prin gravură, totul corespunzând unui stil

⁴⁵ G. Severeanu, *Despre dragma istrieană*, în *BSNR*, 15, 1920, p. 22.

⁴⁶ B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-griechelands, I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin 1898, p. 181.

⁴⁷ R. Netzhammer, *Ceva nou despre Istros*, în *Revista Catolică*, 1, 1912, 3, p. 355-356; C. Moisil, *Cele mai vechi monete din Istros*, în *BSNR*, 16, 1921, 40, p. 108-112.

⁴⁸ L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, în *NZ*, Wien, 1917, p. 103; idem, *Despre cele mai vechi monede din Istros*, în *CNA*, 4, 1923, 1, p. 2-4.

⁴⁹ T. V. Blavatskaya, *Zapadnopontiskye goroda v VII-I vekakh ery.*, Moscow, 1952, p. 202, 213.

⁵⁰ J. Hind, *The trade in getic slaves and the silver coins of Istria*, în *Actes du Symposium International, 7-12 octobre 1991, Sozopol*, p. 154.

⁵¹ Idem, *Istrian faces and the river Danube*, în *NC*, 7, 1970, 10, p. 7-17.

⁵² V. P. Alexeev, *Semantika aversnogo tipa serebrjanyh istrijskih monet V-IV vv. do n. e.*, în *Numizmatika Antičnogo Pričernomoriia*, Kiev, 1982, p. 106.

⁵³ V. Bude, *O ipoteză nouă relativ la dramele din Histria*, în *BSNR*, 20, 1925, 55-56, p. 40-42; A. G. Zaginajlo, *Izobraženie junošeskih golov na monetah Istrii*, în *Pamiatniki drevnykh kultur Severo-Zapadnogo Pričernomoriia*, Kiev, 1981, 1986, p. 95.

⁵⁴ J. Hind, *The Trade in getic slaves and the silver coins of Istria*, în *Thracia Pontica*, 5, 1994, Varna, p. 155.

⁵⁵ M. Golescu, *loc. cit.*, p. 96.

de redare specific epocii sau școlilor artistice din perioadă. De asemenea, redarea „inversă” a celor două capete de pe aversul monedelor emise de Histria, pe lângă ineditul lor în afara oricărei discuții, ar corespunde unei compoziții artistice grecești, bazată pe un principiu dinamic, adică pe o mișcare și un ritm conectate la un echilibru mecanic⁵⁶. Astfel, s-ar da un sens simbolic unei aranjări deja considerată bizară, explicația concentrându-se în simetria mecanică, oferindu-se o impresie de vârtej, bulboană, învolburare, ceea ce, în mod logic, ne-ar conduce spre o personificare a Istrului, a Pontului, a amândurora sau a curenților marini.

Unul din simbolurile ce vine să ne vorbească despre o latură a relațiilor greco –autohtone este spicul, respectiv cununa de spice. Spicul apare în emisiuni bătute în toate cele trei centre coloniale dobrogene de pe coasta de vest a Pontului Euxin. El sau ea reprezintă o expresie a comerțului practicat de către greci cu populația autohtonă, obținând în urma acestuia cereale, atât de necesare și apreciate în Grecia continentală. Cu alte cuvinte, spicul nu reprezintă un simbol autohton prezent în monetăriile grecești, ci reprezintă un simbol al unor relații greco-autohtone, având semnificații profunde în practicarea anumitor ocupații agricole aducătoare de beneficii materiale pentru toată lumea implicată. În general, el este privit ca o emblemă a divinităților recoltei, simbol al fertilității și belșugului⁵⁷, cu o prezență magică și sacră⁵⁸. La Histria, B. Pick menționa, la un moment dat, existența unor monede de bronz de mici dimensiuni, ce prezentau pe avers imaginea unui delfin, iar pe revers pe cea a unui spic de grâu, al căror stil artistic de realizare s-ar apropia de cel al emisiunilor din tipurile Istros, Helios și Dionysos⁵⁹. Recent, publicarea a două noi exemplare din tipul monetar menționat ne-au oferit posibilitatea de a vedea ilustrarea acestora⁶⁰. La prima vedere, stilul pare apropiat, credem noi, suficient de mult de cel al monedelor „cu roată”, ceea ce primează fiind naturalismul, specific esteticii artiștilor greci⁶¹. Așa cum am mai menționat, în al doilea rând, se pare că delfinul era animalul sacru al cetății, o emblemă, o marcă oficială a autorității, un simbol coborât pe

⁵⁶ G. F. Hill, *L'Art dans les Monnaies Grecques. Pièces choisies reproduites en agrandissement et décalées*, Paris-Bruxelles, 1927, p. 17.

⁵⁷ I. Evseev, *op. cit.*, p. 432.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 188.

⁵⁹ B. Pick, *op. cit.*, nr. 471, pl. III, 6; W. Knechtel, *Orașul Istros și importanța lui monetară. Traducere după B. Pick*, în BSNR, 15, 1918, p. 64.

⁶⁰ *La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Vente aux encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 66, nr. 289-290.

⁶¹ C. H. V. Sutherland, *Arte nella moneta. Estetica nelle monete dalla Grecia Antica ai giorni nostri*, Circolo Numismatico Ligure “Corrado Astengo”, sezione della Società Ligure di Storia Patria, Genova, 1992, p. 36-37.

monedă, în funcție de locul și imaginea pe care o ocupa acesta în concretul natural și simbolistica imaginativă a histrienilor. Apoi, monedele din tipul Demetra au cunoscut o emisie semnificativă, având o serie principală, cea cu reprezentarea capului zeiței cu vâl, orientat spre dreapta, pe avers, respectiv acvila pe delfin, îndreptați spre stânga, pe revers⁶². Sunt piese de modul mic și mijlociu, care, uneori, pe revers, prezintă modelul clasic (cu capul acvilei îndreptat spre stânga sau întors spre dreapta) însoțit de un spic (atribut clasic pentru zeitate)⁶³, dispus în partea stângă a câmpului monetar. De asemenea, sunt și exemplare ce prezintă pe revers o cunună de spice.

Cum s-a putut deja observa deja la Histria, vom constata că la rândul lui nici Callatisul nu suferă de o monotonie în alegerea tipurilor monetare, în reprezentarea celor mai importante divinități și simboluri specifice cetății doriene. Splendida calitate a unora dintre reprezentările figurate pe monede dovedește finețea mâinii artiștilor gravori, buna lor calificare, ceea ce până la urmă este o trăsătură specifică lumii grecești.⁶⁴ După cum se cunoaște, decorarea monedei nu avea neapărat un aspect practic, dar posibilitatea Ca și în cazul altor monetării de epocă greacă⁶⁵, artiștii monetari callatieni au preferat dispunerea pe reversul pieselor a personajelor din profil, adaptate formei circulare a monedei, tratându-se, mai ales în prima sa parte, cu foarte mare atenție detaliul.

Cetatea Callatisul, colonie doriană a Heracleii Pontice⁶⁶, a fost întemeiată în a doua parte sau la sfârșitul secolului VI a. Chr.⁶⁷, deși din punct de vedere arheologic, primele atestări le cunoaștem din veacul IV a. Chr. Ca și Histria, a fost beneficiara unui teritoriu rural, dar creat nu prin bună înțelegere ci prin constrângere, o dovadă în acest sens fiind și aspectul său fortificat, defensiv, cu ziduri de incintă. În cadrul economiei callatiene un rol central l-a jucat cultura cerealelor, ceea ce a asigurat, probabil, desfășurarea unui comerț amplu bazat pe acest produs foarte căutat încă din secolul IV a. Chr.⁶⁸. Situația s-a datorat surplusului de produse cerealiere obținut de la populația autohtonă sau celui apărut prin cultivarea terenurilor existente în interiorul chorei, prezentă și la aproximativ 20 de ani după moartea lui Lysimach, când se

⁶² C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 41; C. Preda, *op. cit.*, p. 68; M. Iacob, *Culte și zeități în Moesia Inferior. Demetra-evidența numismatică*, în *Pontica*, 33-34, 2000-2001, p. 357.

⁶³ A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, Iași, 2003, p. 277.

⁶⁴ S. P. Noe, *The Coinage of Metapontum*, Parts 1 and 2, The American Numismatic Society, New York, 1984, p. 8.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 12, 15.

⁶⁶ D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 150.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 152.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 190-191.

vorbește de un hotar comun între Callatis și Tomis.⁶⁹ La cultivarea cerealelor se adaugă practicarea unei activități înfloritoare din punct de vedere meșteșugăresc⁷⁰. Cândva spre sfârșitul secolului III, tot ca un semn al situației înfloritoare financiare din polis, știm dintr-o inscripție că un cetățean din Callatis își permitea să împrumute cu 300 de stateri orașul Histria, iar urmașul său acordă o păsuire de încă alți doi ani și renunțarea la plata unei dobânzi de 400 de stateri⁷¹. Totodată, această inscripție ne vorbește și de o dificultate evidentă de returnare a unui împrumut minor făcut de către cetatea milesiană, poate cu tezaurul secătuit, ceea ce, însă, nu implică și o sărăcire accentuată a persoanelor cu stare din oraș⁷². După cum cunoaștem, din punct de vedere monetar, atelierul de la Callatis emite odată cu jumătatea sau a doua parte a secolului IV a. Chr.⁷³, monede de argint din tipul Herakles, pentru ca din secolul III până în secolul I a.Chr. să bată emisiuni de bronz din mai multe tipuri monetare.

Ne-am propus să atragem atenția din nou asupra spicului sau a cununei de spice așa cum apar pe emisiunile ce prezintă pe avers chipul celei mai importante zeități a orașului, Herakles. Acesta, considerat ca zeu protector și eponim, de origine heracleotă, apare în numeroase inscripții sau alte materiale epigrafice legate de Callatis⁷⁴, sub titulatura de întemeietor⁷⁵. Pe emisiunile de argint (planșa IV, 1-2), chipul său tânăr, orientat spre dreapta, este redat, pe avers, acoperit în partea superioară cu blana leului din Nemea, ca o imagine desprinsă din mitologie. Pe revers apar serii de simboluri însoțitoare, cunoscute ca atribute ale acestei divinități, ca tolba cu arc și măciuca, la care se adaugă spicul de grâu, simbolizându-se astfel unele din preocupările importante ale cetății, ce constau în practicarea cultivării cerealelor și desfășurarea unui comerț intens cu această marfă căutată în lumea elenistică⁷⁶. În cazul emisiunilor de bronz, zeitatea menționată apare pe avers, tot din profil, tot cu un cap tânăr, dar de data aceasta cu o cunună de lauri, iar pe revers sunt „obiectele personale”, tolba cu arc și măciuca, la care se adaugă

⁶⁹ *Ibidem*, p. 197.

⁷⁰ D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1998, p. 51.

⁷¹ *Ibidem*, p. 56.

⁷² *Ibidem*, p. 60-61.

⁷³ C. Preda, *Moneda antică în România*, București, 1969, p. 14.

⁷⁴ Z. Covacef, *Contribuții privind cultul lui Hercule în Scythia Minor*, în *Pontica*, 8, 1975, p. 401.

⁷⁵ A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în *Istoria Românilor*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 581.

⁷⁶ O. Iliescu, *Le système monétaire et pondéral à Histria, Callatis et Tomis aux Ve –IIe siècles av. notre ère*, în *Actes du 8ème Congrès International de Numismatique*, New York-Washington, septembre 1973, Paris-Bâle, 1976, p. 93-94.

din nou spicul de grâu⁷⁷. Aceste reprezentări au fost considerate ca influențe venite din iconografia monetăriei lui Alexandru cel Mare, respectiv din partea coloniei fondatoare, Heracleea Pontica⁷⁸. O altă zeitate prezintă pe monedele callatiene este Demetra (planșa IV, 5). Aceasta este redată, pe aversul pieselor, cu vâl, orientată spre dreapta⁷⁹ și însoțită de o cunună de spice. Pe revers se repetă prezența unei cunune de spice de grâu⁸⁰, sau uneori doar spice,⁸¹ considerate ca atribute ale zeiței⁸². Ea este, de altfel, una din divinitățile adorate în oraș⁸³.

Dionysos ocupă aversul unui tip monetar destul de bogat ca număr de emisiuni, fiind, pe de o parte, una din cele mai folosite imagini de avers din categoria divinităților în lumea greacă⁸⁴, iar pe de altă parte beneficiind de un cult bine reprezentat și popular la Callatis⁸⁵. Pe avers capul său, orientat spre dreapta, este însoțit de o cunună de iederă. Zeitatea apare pe două serii diferite din punct de vedere al modului de realizare al reversului. Pe una dintre ele apare o cunună de iederă, însoțită de un thyrsos în partea stângă a câmpului monetar⁸⁶, iar pe cea de a doua apare o panteră în săritură spre dreapta, la care se adaugă în câmpul monedei, în poziție orizontală, un thyrsos și un spic de grâu. Thyrsosul ne apare sub forma unui baston ce are prins în jurul său corzi de iederă și viță de vie, fiind un atribut specific zeității respective⁸⁷, iar prezența panterei, asociată cu Dionysos, poate fi înțeleasă prin tendința existentă de a utiliza simboluri animaliere, animalul ocupând, în general, în imaginația și viața meșterilor un loc deosebit⁸⁸.

Pe aversul monedelor callatiene cu reprezentarea capului lui Apollon, văzut din profil spre dreapta, era aureolat cu o cunună de lauri, reversul prezentând un trepied dispus între două ramuri de lauri, iar în stânga un spic

⁷⁷ B. Pick, *op. cit.*, p. 98, nr. 205.

⁷⁸ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 73.

⁷⁹ B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 225; L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, nr. 225, a, b.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 226.

⁸² M. Iacob, în *Pontica*, 33-34, 2000-2001, p. 357.

⁸³ D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 261.

⁸⁴ M. B. Florenzano, *Notes of the imagery of Dionysus on greek coins*, în *RNS*, CXLV, 1999, p. 37-48.

⁸⁵ D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 253; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 111-149; A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în *Istoria Românilor, vol. I, Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 581-582.

⁸⁶ B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 224.

⁸⁷ A. Ferrari, *op. cit.*, p. 837.

⁸⁸ P. A. Besombes, *La place de l'animal dans l'iconographie monétaire grecque et romaine*, în *Les animaux dans la monnaie antique*, Perpignan, 1999, p. 15.

de grâu⁸⁹ (planșa IV, 3-4). Apollon este cunoscut ca una din cele mai importante zeități din lumea megariană⁹⁰. Cea mai frecventă emisiune de la Callatis pare a fi cea din tipul Atena, cu două serii din punct de vedere a ceea ce ne rezervă reversul. Cultul zeiței este bine atestat la Callatis, inscripțiile fiind o dovadă în acest sens, unul din epitetele sale locale fiind de „protectoare a cetății”⁹¹. Pe aversul monedelor (planșa IV, 6-7) capul zeiței cu coif apare orientat spre dreapta, în timp ce reversul prezintă, ori o măciucă, un spic de grâu și un scut, ori o cunună de lauri, însoțită uneori și de un kerykeion⁹².

Tomisul, ultima colonie pe care o luăm în discuție, a fost întemeiată, probabil de către histrieni, pe la mijlocul secolului VI a. Chr.⁹³, în a doua sa parte sau în ultimul sfert al aceluiași veac⁹⁴. În ciuda acestei întemeieri timpurii, Tomisul a rămas probabil până spre mijlocul secolului III a. Chr. la stadiul de emporium⁹⁵, în general, acest termen apărând în sursele epigrafice încă din secolul V a. Chr.⁹⁶ Evident că un rol foarte important în transformările benefice pe care le-a resimțit cetatea de la mijlocul secolului III a. Chr., din punct de vedere politic, economic și comercial, l-a avut conflictul dintre Callatis și Histria pe de o parte și Byzanțul pe de altă parte, terminat cu victoria aliatului centrului tomitan. Tomisul devine un căutat antrepozit de mărfuri, un mijlocitor al transportului pe uscat, iar bizantinii încep să controleze întregul negoț din Pontul Stâng⁹⁷. În noile condiții, negustorii

⁸⁹ B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 233.

⁹⁰ A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în *Istoria Românilor*, vol. I, Moștenirea timpurilor îndepărtate, București, 2001, p. 580.

⁹¹ Th. Sauciuc Săveanu, *Dedicație pentru Atena Polias din Callatis*, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 354-355.

⁹² B. Pick, *op. cit.*, p. 104, nr. 247.

⁹³ I. Stoian, *La città pontica di Tomis. Saggio storico*, în *Dacia*, N. S., 5, 1961, p. 238-239; idem, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 17; M. Coja, *Greek colonists and native populations in Dobruja (Moesia Inferior): The Archaeological Evidence*, în *Greek colonists and native populations, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall, Sydney 9-14 July 1985*, edited by J. P. Descœudres Canberra/Oxford, 1990, p. 160; C. Preda, *Cu privire la începuturile orașului Tomis*, în *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Simion Gavrila la 45 de ani de activitate 1955-2000*, Tulcea, 2001, p. 113.

⁹⁴ M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Tomisul în lumina izvoarelor literare antice*, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 61.

⁹⁵ I. Stoian, *op. cit.*, p. 18.

⁹⁶ A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în *Istoria Românilor*, vol. I, Moștenirea timpurilor îndepărtate, București, 2001, p. 552.

⁹⁷ M. Marcu, *Emporia în bazinul Pontului Euxin în epoca greacă*, în *SCIVA*, 49, 1998, 1, p. 39-60.

proveniți din Tomis erau prezenți la Histria și bine primiți la Odessos, după cum ne relatează materialele epigrafice⁹⁸. Acesta este și momentul în care cetatea a început să bată monede⁹⁹, expresie clară a independenței sale economice și financiare, ieșind din sfera de interes monetar a Histriei.¹⁰⁰ Această activitate, de mare importanță în viața cetății, a continuat-o pe toată perioada autonomă, până în secolul I a. Chr. inclusiv.

Iconografia orașului milesian de pe coasta de vest a Pontului Euxin este deosebit de bogată având în vedere perioada scurtă de emisie a atelierului monetar autonom, mai ales în raport cu ceea ce se întâmplă la Histria și Callatis. Urmărind pe mai departe prezența spicului de grâu în reprezentările realizate pe monedele din perioadă autonomă, cunoaștem aceeași prezență semnificativă după cum vom vedea.

Pornim cu tipul monetar ce redă pe avers capul Marelui Zeu, în profil spre dreapta, în timp ce pe revers apare o acvilă, în poziție statică spre dreapta, redată în interiorul unei cununi de stejar¹⁰¹. Monedele cu chipul lui Zeus din perioadă pseudo-autonomă vor păstra pe mai departe pe reversul lor imaginea spicului (planșa IV, 8). Tot în cadrul aceluiași tip monetar, se remarcă detaliile chipului de pe avers schimbate pe alocuri și cu dimensiuni mult mai mici, dar și diversificarea reversului care poate reda, pe de o parte, două protome de cai spre dreapta, pe de altă parte doar un spic de grâu¹⁰². Altă zeitate de interes pentru tema noastră prezentă pe aversul monedelor din perioadă autonomă de la Tomis este Demetra. Pe aversul monedelor capul zeiței Demetra este dispus spre dreapta, acoperit de un văl și cu o cunună de spice, iar pe revers apare un spic, cu frunze la bază și două stele cu 8 raze¹⁰³ (planșa IV, 9-10). La Tomis cultul său pare a fi foarte vechi, dar datele cunoscute sunt destul de săracioase, abia în secolul I a. Chr. ea deținând eponimia divină a cetății¹⁰⁴.

⁹⁸ E. Condurachi și colab., *Histria I, Monografie arheologică*, București, 1954, p. 504, nr. 6; D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 237.

⁹⁹ A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în *Istoria Românilor*, vol. I, Moștenirea timpurilor îndepărtate, București, 2001, p. 568.

¹⁰⁰ Gh. Poenaru Bordea, *Discuții pe marginea citorva monede străine din Dobrogea antică*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 133-144.

¹⁰¹ K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 2, Berlin, 1910, p. 637-640, nr. 2407-2489.

¹⁰² *Ibidem*, p. 642-645, nr. 2440-2455.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 653-654, nr. 2487-2492; M. C. Sutz, *Ponduri și monede inedite din orașele noastre pontice*, în *BSNR*, 26, 1915, p. 163, nr. 16; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiunilor*, 1933, București, 1936, nr. 543.

¹⁰⁴ A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, în *Istoria Românilor*, vol. I, Moștenirea timpurilor îndepărtate, București, 2001, p. 578.

Privitor la relațiile existente între comunitățile greco-autohtone, în epoca elenistică, situația coloniilor de pe litoralul occidental al Mării Negre, cu precădere în secolele II-I a. Chr., a fost adesea precară, deseori evenimente politice și militare menționate sugerând doar o viață economică cât de cât normală într-o perioadă tulbură din punct de vedere politic și militar. În această perioadă, populația autohtonă reușește să atingă o treaptă de organizare socio-politică suficient de avansată pentru a ajunge să dețină o forță militară ce a stors numeroase subsidii preluând rolul protectorului de la coloniile grecești, fiind capabilă, și din punct de vedere economic, să-și susțină această putere zonală. Formarea și desăvârșirea civilizației celei de a doua epoci a fierului în sânul comunităților getice a adus la o stare de lucruri favorabilă acestora din punct de vedere a politicii interne și externe, a structurii economice, sociale și militare. Comerțul începe să fie practicat pe spații foarte mari, cu implicații directe asupra circulației și prezenței a diferite produse (de uz casnic, podoabe, materiale de vestimentație militară etc.) grecești, italice și vest-balkanice¹⁰⁵. Fenomenul amplu de cristalizare a aristocrației militare a dat naștere la posibilitatea creării de formațiuni tribale unionale politice¹⁰⁶, așa cum sunt cele cunoscute în Dobrogea, nordul Moldovei și sudul Olteniei, începând odată cu secolul IV a. Chr.¹⁰⁷ Ele beneficiau de „capitale” administrative – cetăți -, de suprafețe variabile, ce se constituiau la nevoie în locuri de refugiu¹⁰⁸. Au rămas în istorie, prin rolul lor de protegitori pentru cetățile vest-pontice, unii șefi geți (basilei), probabil nord-dunăreni, ca Zalmodegikos (la Histria) și Rhemaxos (Histria și alte orașe grecești contra tracilor conduși de căpetenia Zoltes)¹⁰⁹, raportul de forțe în noul context fiind favorabil triburilor locale, practicându-se în mod curent plata de către cetăți pentru protecție a unui *χύοι*.¹¹⁰ La aceștia ar mai putea fi adăugat basileul Moskon, cu o eventuală stăpânire în nordul Dobrogei, atestarea sa fiind doar pe cale monetară¹¹¹.

¹⁰⁵ V. Dumitrescu, A. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988, p. 98.

¹⁰⁶ M. Petrescu-Dîmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași, 1978, p. 137-138.

¹⁰⁷ M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 32; M. Petrescu-Dîmbovița și colab., *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995, p. 130-131.

¹⁰⁸ V. Dumitrescu, A. Vulpe, *op. cit.*, p. 98.

¹⁰⁹ I. I. Rusu, *Zoltes și Rhemaxos. Tracii, sciții și Istria în sec. III.-II î. e. n.*, în *Apulum*, 6, 1964, p. 123-138; D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 229; M. Turcu, *op. cit.*, p. 24-25; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 58-59; M. Babeș, *Spațiul carpato-dunărean în secolele III-II a. Chr.*, în *Istoria Românilor, vol. I, Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 504-505.

¹¹⁰ A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 68.

¹¹¹ C. Preda, *Monede de un tip necunoscut provenind din Dobrogea*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 401-410; R. Ocheșeanu, *Monedele basileului Moskon aflate în colecțiile Muzeului de*

Deși păreau din ce în ce mai slăbite și mai abandonate în fața localnicilor, totuși, polisurile grecești, pe fondul unor rivalități mai mult sau mai puțin zonale, au început să fie considerate de interes strategic, așa cum s-a văzut, din partea lui Mithridates al VI-lea Eupator, rege al Pontului, și de către Roma. Pentru viitoarele confruntări armate, ce apăreau la orizont ca inevitabile, stăpânirea cetăților presupunea controlul întregului teritoriu dintre Dunăre și Mare, fiecare cetate fiind o bază pentru eventuale operațiuni militare.

În final putem trage câteva concluzii referitoare la tema supusă studiului de față. Istoria politică și militară a teritoriului istro-pontic desfășurată de-a lungul a aproape șapte secole, este marcată de numeroase evenimente ce au influențat în mod direct viața și activitatea comunităților umane, fie pe cea a autohtonilor, fie pe cea a coloniștilor greci. Dacă la început, datorită diferitelor cauze, grecii au avut un puternic ascendent economic, politic și militar asupra localnicilor (și ca urmare au încercat și prin simbolistica monetară sa-i atragă), în ultimele trei decenii ale secolului I a. Chr. situația, uneori în mod dramatic, s-a inversat. Dar, cu puține excepții divergente, cele două comunități au avut o evoluție manifestată prin coabitare și colaborare, din punct de vedere economic, comercial și militar, obținând în fața unor primejdii ale vremii mici victorii parțiale, care însă nu au avut forța de a schimba realități ale cadrului istorico-militar din diferite secvențe cronologice. Oricum, regiunea danubiano-pontică a fost beneficiara unor variate influențe culturale ce s-au manifestat constant, continuu, cu implicații directe asupra evoluției comunităților locale, asigurându-se contacte permanente cu beneficii reciproce¹¹².

De altfel, atelierele monetare ale cetăților Histria, Callatis și Tomis încep să emită monedă atunci când au fost îndeplinite, fie din punct de vedere economic și comercial, fie din punct de vedere politic și militar, condiții propice pentru desfășurarea acestei activități de maximă importanță pentru câștigarea, de către autoritățile respectivului centru, a libertății de exprimare din punct de vedere financiar. Apariția monedei în orașele grecești din Dobrogea a fost un lucru de bun augur și pentru populația autohtonă, aceasta, treptat, ajungând să cunoască probabil modul ei de folosire, valoarea sau nu, preferând doar tezaurizarea. Una din posibilitățile de apropiere a

arheologie Constanța, în *Pontica*, 3, 1970, p. 125-129; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 180-182; idem, *op. cit.*, p. 176-177.

¹¹² A. Rădulescu, *Contribution à la connaissance des relations des autochtones géto-daces avec les Grecs (à la lumière des dernières fouilles archéologique de Tomis, Topraisar et Albești)*, în *Actes du premier Symposium International de Thracologie (Rome, 14-16 novembre 1977)*, Milano, 1978, p. 131.

comunităților autohtone de monedă a fost și împrumutarea de către greci a unor simboluri, fie de natură spirituală, fie de natură economico-comercială. Acestea, imprimate pe monede, au „liniștit” și antrenat lumea locală într-un amplu proces de coabitare și reciprocă influențare, fapt reliefat pentru întreaga perioadă a secolelor V-I a. Chr.

Explicația planșelor:

Planșa I: Simbolul roții prezent pe vârfurile de săgeți (1-4) și monede emise de Histria (5-9)

Planșa II: Monede de bronz cu modelul roții emise de Histria

Planșa III: Monede de argint cu „cele două capete” emise de Histria

Planșa IV: Simbolul spicului pe emisiunile monetare ale orașelor vest-pontice dobrogene

Plates explanation:

Plate I: Monetary symbols with the image of the wheel (1-4) and coins of the “wheel” type issued by Histria (5-9)

Plate II: Wheel type coins of Histria

Plate III: “Two heads” silver coins of Histria

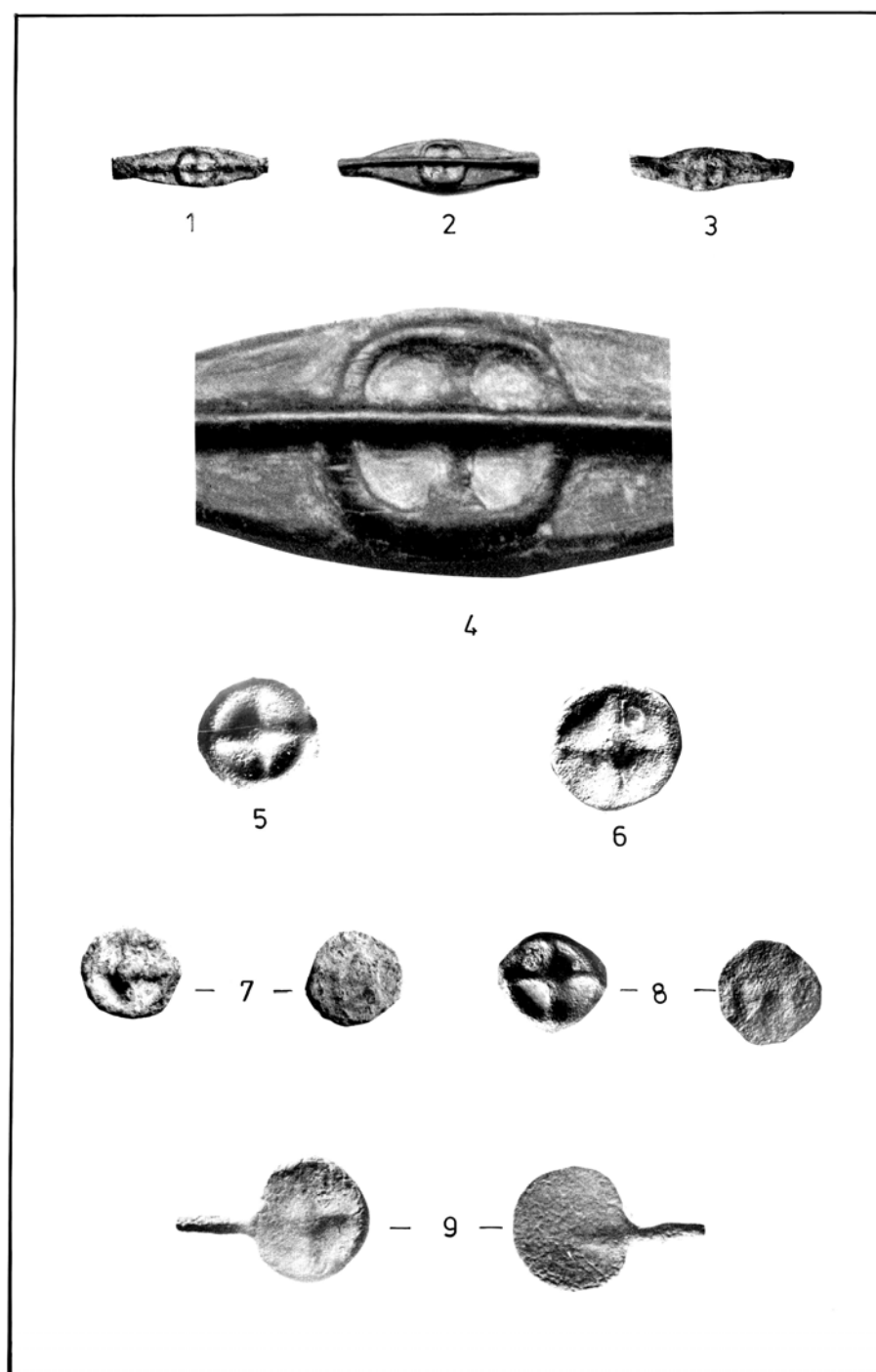
Plate IV: The “grain-ear” symbol on issues of the Greek cities on the Western Black Sea coast.

ABSTRACT

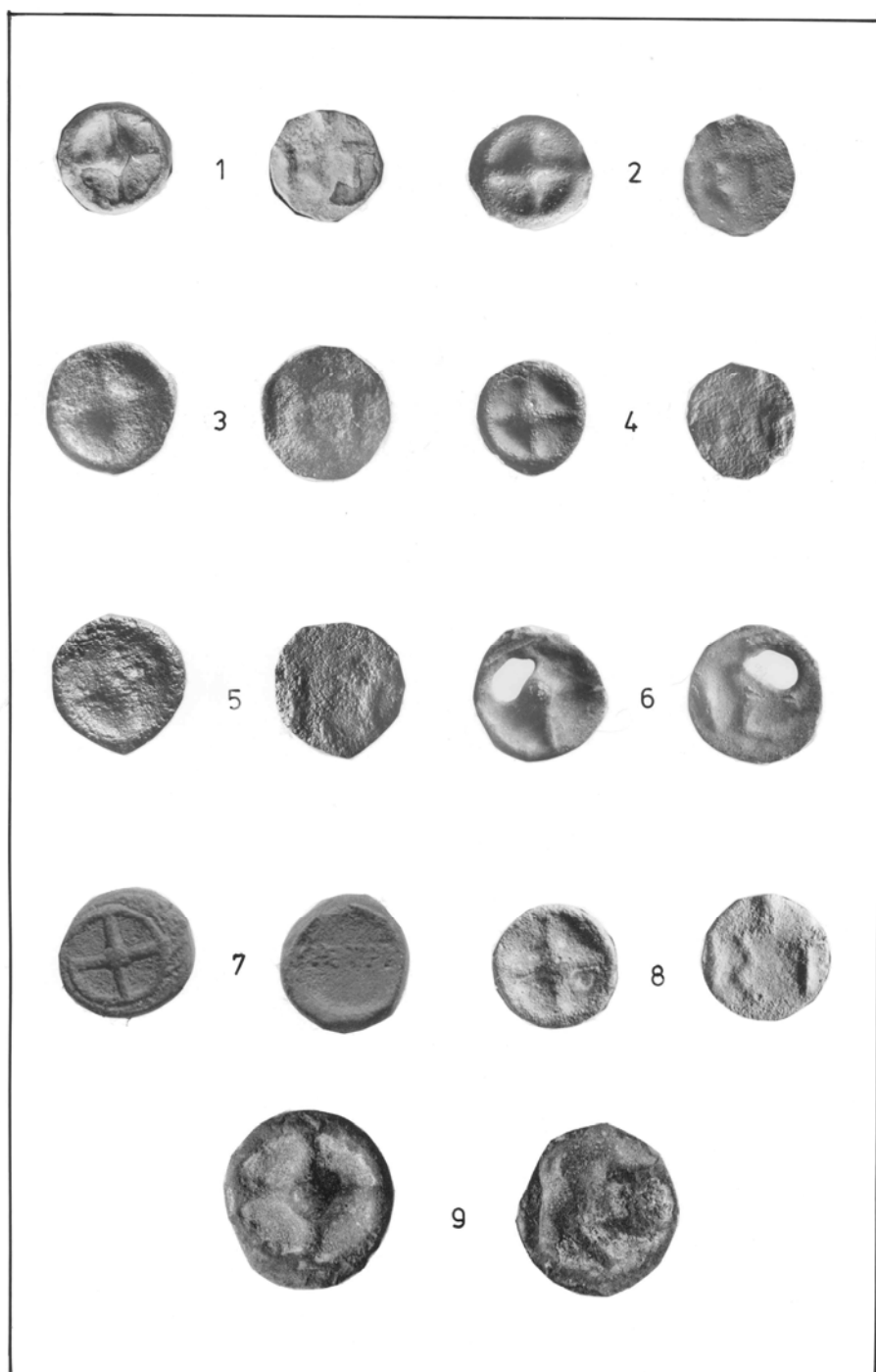
INDIGEN SYMBOLS ON THE COINAGE OF THE AUTONOMOUS GREEK CITIES ON THE WESTERN BLACK SEA COAST

Along with the economic development and the spreading of the monetary economy, the local traco-getic society becomes more and more accustomed with the trade based on coin exchange specific to the Greek world. Consequently, out of political and economic reasons, the Greek cities on the western shore of the Black Sea portrayed symbols of the autochthonous population on their coinage, Histria being the best example. The author marks the presence of the wheel as a solar symbol as well as the grain-ear. Especially the last symbol is important, cereals bought from the indigenes

being traded on a large scale in the sea routes, bringing prosperity to the Greek cities. The political, economic and nevertheless spiritual relations between the Greek colonists and the local communities took many shapes, the coinage being a very important stage in the evolution of the society in Dobrudja in the second half of the 1st millennium BC.

PLAȘA I

PLAȘA II

PLAȘA III

PLANSA IV

MAGISTRAȚI MONETARI ȘI LEGENDE PE MONEDELE EMISE DE ORAȘELE GRECEȘTI VEST-PONTICE DOBROGENE ÎN EPOCĂ AUTONOMĂ

Gabriel TALMAȚCHI

Din punct de vedere etimologic, prin legendă se înțelege tot ceea ce s-a scris pe o monedă, ceea ce permite cunoașterea etnicului, a magistratului însărcinat cu apariția ei, a autorității suverane emitente și în final recunoașterea monedei ca atare¹. Legenda avea rolul, în antichitate, de a identifica moneda (cu o funcție ce depindea de variați factori) și de a o autentifica, ea contribuind la exprimarea valorii politice a piesei². În continuare ne-am propus identificarea tuturor aspectelor ce țin de apariția literelor și a legendelor pe aversurile și reversurile monedelor emise de către cele trei colonii vest-pontice dobrogene în epocă autonomă.

Prezența monedei în viața cetăților a dat naștere apariției unor magistrați însărcinați cu contabilizarea și folosirea banilor polisurilor, un fel de administratori ai casieriei obștești, care purtau și numele de „economi”. Acestora li se adăugau „distribuitorii” de fonduri publice, necesare pentru funcționarea instituțiilor interne sau pentru alte trebuințe ale cetății³. Cândva, pentru secolul III a. Chr., există și o mențiune epigrafică (decret) privind existența unor magistrați financiari la Callatis⁴.

Analizând legendele pe de monedele autonome de la Histria ne oprim, în primul rând, asupra numelui cetății. În perioada arhaică el era redat ΙΣΤ, după cum apare pe monedele de bronz din tipul „cu roata” și cel, de puțin timp cunoscut, cu delfinul pe avers și spicul pe revers. Condițiile de realizare trădează, pe piesele „cu roata”, unele probleme de redare, diferențiate, de la exemplar la exemplar sau a dimensiunilor literelor, ele fiind mai mari sau mai

¹ F. Rebuffat, *La monnaie dans l'antiquité*, Paris, 1996, p. 189.

² Ph. Gauthier, *Légendes monétaires grecques*, în *Numismatique Antique. Problèmes et méthodes*, Actes du colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971 par l'Université de Nancy II et l'Université Catholique de Louvain édités par J.M.Dentier, Ph. Gauthier et T. Hackens, Nancy/Louvain, 1975, p. 169.

³ D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din Istoria Dobrogei, Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, I, București, 1965, p. 207.

⁴ A. Avram, M. Bărbulescu, *Inscripții inedite de la Callatis aflate în colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța*, în *Pontica*, 25, 1992, p. 167-170.

mici în totalitate, sau pot fi diferite de celelalte⁵ (mai ales Σ, „cu brațele foarte mult deschise și unghiurile rotunjite”⁶).

Alte variante de transcriere a numelui cetății sunt ΙΣΤΡ și ΙΣΤΡΙ, și apar, atât pe emisiunile de argint⁷, cât și pe cele de bronz (doar în a doua variantă), cum ar fi în cazul ultimului nominal pe tipurile „cu roata” (bătute)⁸, zeul fluvial Istros⁹, Apollon¹⁰, Helios¹¹, Hermes¹² și Demetra¹³.

Varianta ΙΣΤΡΙΗ este următoarea într-o succesiune cronologică din punct de vedere epigrafic, din secolul IV a. Chr., și apare pe monedele mai târzii emise de atelierul histrian, în următoarele două serii de monede de argint¹⁴, și pe piesele de bronz din tipurile Istros¹⁵, Apollon¹⁶, Dionysos¹⁷, Demetra¹⁸, Hermes¹⁹, Atena²⁰ și Apollon pe omphalos²¹. Interesant este uneori modul de

⁵ C. Scorpan, *Vârfuri de săgeți-semne premonetare și monede histriene cu roata descoperite la Tomis*, în SCN, 7, 1980, p. 32.

⁶ C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, București, 1973, p. 36.

⁷ B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-griechelands, I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin 1898, p. 159, nr. 405; C. Moisil, *Cele mai vechi monete din Istros*, în BSNR, 1921, p. 108-112, fig. 1 și 2.

⁸ I. Donoiu, *O monedă histriană cu „roata” obținută prin batere*, în SCN, 7, 1980, p. 133; G. Talmațchi, *Monede cu roata descoperite la Histria (com. Istria, jud. Constanța)*, în CN, 8, 2002, p. 24, nr. 176.

⁹ B. Pick, *op. cit.*, p. 167, nr. 468.

¹⁰ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 104, nr. 236, p. 105, nr. 250, p. 106, nr. 281, 285, p. 108, nr. 303-304; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 180-184; G. Talmațchi, *Descoperiri monetare autonome la Histria*, în *Peuce*, I (XIV), 2003, p. 272-275, nr. 36-97.

¹¹ B. Pick, *op. cit.*, p. 167, nr. 465.

¹² C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 122-123.

¹³ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 68.

¹⁴ Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în *Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Comunicări. Studii și Note*, Chișinău, 28-30 mai 2000, București, 2001, p. 16.

¹⁵ M. C. Sutz, *Ponduri și monete inedite din orașele noastre pontice*, în BSNR, 12, 1915, 26, fig. 8.

¹⁶ B. Pick, *op. cit.*, p. 166, nr. 458; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 103, nr. 232, p. 104, nr. 237-249, p. 105, nr. 252-265, p. 106, nr. 268-279, p. 107, nr. 288, p. 108, nr. 301; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 180-184.

¹⁷ B. Pick, *op. cit.*, p. 167, nr. 469.

¹⁸ *Ibidem*, p. 168, nr. 473.

¹⁹ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 122, nr. 525.

²⁰ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. I: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 263; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 211.

dispunere a legendei, nu întotdeauna rectiliniu pe suprafața aversului, întâlnindu-se și forme atipice²² etc.

Din categoria curiozităților, menționăm apariția numelui orașului sub alte forme pe emisiunile din tipul capetelor imberbe, cele mai multe, considerăm noi, fiind barbarizate²³ sau pe cele din tipul Hermes și kerykeion²⁴.

Din seriile cu nominal mic, cu Apollon, par a exista emisiuni monetare cu legenda CTPI și ICT²⁵, ce ar desemna aceeași transcriere a numelui orașului, în forme pe care, pentru acel moment, le-am putea considera accidente (sau rebuturi), respectiv eventuale emiteri destul de târzii, ceea ce ar părea mai dificil de probat în cazul acestui tip monetar.

În sfârșit, alte forme, rare în descoperiri, sunt ΙΣΤΡΙΑΝΩΝ, ICTPI și ICTPIHNΩΝ. Prima apare pe monedele din tipul Hermes²⁶, cea de a doua pe cele din tipurile Atena²⁷ și Apollon pe omphalos²⁸, iar cea de a treia pe una din variantele existente²⁹ ale ultimului tip monetar amintit. Acum aproape 45 de ani a fost propusă o ordine cronologică a legendelor histriene astfel: ΙΣΤ, ΙΣΤΡ, ΙΣΤΡΙΑ, ΙΣΤΡΙΑΗ, ICTPIA și ICTPIHNΩΝ³⁰. Completând această listă, noi am propune: ΙΣΤ, ΙΣΤΡ, ΙΣΤΡΙΑ, ΙΣΤΡΙΑΗ, ΙΣΤΡΙΑΝΩΝ, ICT, ICTPI, ICTPIA, ICTPIHNΩΝ.

O altă problemă este cea a numelor magistraților prezente în formă prescurtată pe monede. Acest procedeu începe să fie practicat odată cu secolul IV a. Chr., prin imprimarea unor simple inițiale sau a formelor reduse ale numelor magistraților respectivi³¹. În acest sens, prezența acestui nume, a

²¹ B. Pick, *op. cit.*, p. p. 169, nr. 478; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 123-125.

²² G. Buzdugan, I. Mititelu, *Contribuții la clasificarea unor monede histriene*, în *SCN*, 3, 1960, p. 389- 392.

²³ R. Netzhammer, *O monetă histriană de origine barbară*, în *BSNR*, 22, 1927, 61-64, p. 16-19; W.. Knechtel, *Monete inedite din urbele antice Kallatia, Istros și Dionysopolis*, în *BSNR*, 14, 1908, 5, p. 34, nr. 18.

²⁴ C. Preda, *Monete inedite și puțin cunoscute de la Histria, Callatis și Tomis*, în *SCN*, 2, 1958, p. 113, nr. 4.

²⁵ C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 2, nr. 21, 22; M. Sutzu, *Ponduri și monete inedite din orașele noastre pontice*, în *BSNR*, 12, 1915, 26, p. 161, nr. 9; idem, *Monete inedite din orașele noastre pontice (Tomis, Kallatis, Istros)*, în *AARMSI*, 35, 1913, p. 367, nr. 32-33.

²⁶ C. Preda, *op. cit.*, p. 69.

²⁷ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 44; G. Talmațchi, *Monete autonome histriene, tomitane și callatiene descoperite în Dobrogea*, în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, p. 190, nr. 139.

²⁸ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 264.

²⁹ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 43.

³⁰ G. Buzdugan, I. Mititelu, *loc. cit.*, p. 404.

³¹ Ph. Gauthier, *loc. cit.*, p. 174.

reprezentantului statului sau a orașului emitent, oferea, pe de o parte, garanție, iar pe de altă parte, i se acorda o onoare persoanei, ce-i revenea responsabilitatea care trebuia să răspundă în mod direct de emiterea monedelor, din punct de vedere calitativ și cantitativ. Uneori nu se mai prefera apariția unei părți din nume, ci se apela doar la un simbol sau la o monogramă, ceea ce, dacă rangul magistratului era modest, părea a fi suficient.

Oprindu-ne asupra monedelor de argint, observăm că, pe reversul emisiunilor, apar monogramele și siglele de care discutăm. Dacă uneori ele sunt dispuse în câmp dreapta, între acvilă și delfin și rar sub emblemă³², alteori se regăsesc cu predilecție în exergă (monogramele, uneori și siglele), în mod individual, sau sunt însoțite de altele, dispuse în câmp dreapta (siglele sunt corespunzătoare literelor din alfabetul grecesc), sub coada sau aripa acvilei sau și sub coadă și sub aripa acvilei³³. Dintre sigle le enumerăm pe cele mai numeroase A³⁴, B³⁵, Γ³⁶, Δ³⁷, Ε³⁸, Ε³⁹, Η⁴⁰, Θ⁴¹, Ι⁴², Κ⁴³, Μ⁴⁴, Φ⁴⁵,

³² Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, p. 16.

³³ C. Preda, *op. cit.*, p. 50.

³⁴ B. Pick, *op. cit.*, p. 161, nr. 416; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 144-145.

³⁵ *Ibidem*, pl. VII, nr. 139-140.

³⁶ B. Pick, *op. cit.*, p. 163, nr. 427; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. VIII. The Hart Collection*, Blackburn Museum, Oxford, 1989, pl. XIII, nr. 313; *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung der Universitätsbibliothek Leipzig, I. Band, Autonome Griechische Münzen*, München, 1993, tafel 27, nr. 559; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 241; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 140.

³⁷ B. Pick, *op. cit.*, p. 163, nr. 432; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 243; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 146.

³⁸ L. Gattorno, *Cu privire la drahmele istriene inedite din tezaurul de lângă Silistra (1930)*, în *CNA*, 16, 1942, 121-122, p. 61.

³⁹ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 232.

⁴⁰ B. Pick, *op. cit.*, p. 163, nr. 431; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 245; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 141.

⁴¹ L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, în *NZ.*, Wien, 1917, p. 105, nr. 445 a; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 233; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 142.

X⁴⁶, iar ca monograme putem nota A⁴⁷, AΠ⁴⁸, Δ⁴⁹, ΔI⁵⁰, ΔII⁵¹, ΔIO⁵², ΦY⁵³ X⁵⁴ și altele.

La monedele de bronz, monogramele și siglele apar în aceleași locuri ca și la cele din argint. La tipul cu zeul fluvial Istros, pe revers, în exergă apare Θ sau O⁵⁵, Λ⁵⁶ respectiv monograma ΔIO⁵⁷.

La tipul Apollon, între coada vulturului și delfin se află A⁵⁸, B⁵⁹, Γ⁶⁰, Δ⁶¹, ΔI⁶², I⁶³, E⁶⁴, H⁶⁵, Θ⁶⁶, K⁶⁷ sau P⁶⁸. Alteori, sub emblema cetății, pe revers

⁴² B. Pick, *op. cit.*, p. 163, nr. 429; *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung der Universitätsbibliothek Leipzig, 1. Band, Autonome Griechische Münzen*, München, 1993, tafel 27, nr. 560.

⁴³ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 234.

⁴⁴ W. Knechtel, *Monete inedite din urbele antice Kallatia, Istros și Dionysopolis*, în *BSNR*, 5, 1908, 14, p. 34, nr. 15; L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 105, nr. 405 z.

⁴⁵ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 235.

⁴⁶ *Ibidem*, pl. VIII, nr. 236.

⁴⁷ B. Pick, *op. cit.*, p. 162, nr. 419; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 242.

⁴⁸ B. Pick, *op. cit.*, p. 162, nr. 418; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 257.

⁴⁹ B. Pick, *op. cit.*, p. 162, nr. 421; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 253-255; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 149.

⁵⁰ *Ibidem*, pl. IX, nr. 251.

⁵¹ V. Canarache, *Sistemul ponderal și tipologia drahmelor istriene de argint*, în *Pontice*, 1, 1968, p. 135, nr. 430-431.

⁵² *Ibidem*, p. 135, nr. 429.

⁵³ B. Pick, *op. cit.*, p. 162, nr. 425; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 256; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 148.

⁵⁴ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 243; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 146.

⁵⁵ G. Talmățchi, în *Istros*, 10, 2000, p. 202, nr. 142.

⁵⁶ Idem, în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, p. 190, nr. 122.

⁵⁷ *La Gallerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Vente aux Encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 65, nr. 285.

⁵⁸ B. Mitrea, C. Buzdugan, *Un tezaur de monede istriene descoperit în Moldova*, în *SCN*, 8, 1984, p. 26, nr. 1.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 26, nr. 2-5; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII, nr. 151-152; C. M. Petolescu, *A propos de la datation des monnaies en bronze d'Istros*, în *Civilisation grecque et*

apare A⁶⁹, Δ⁷⁰, Θ⁷¹ sau, pe singurul exemplar cu cunună de lauri, tot pe revers, în interiorul ei, apare Σ⁷². În sfârșit, cunoaștem și câteva forme reduse ale numelor magistraților monetari ca API⁷³, AVΣ⁷⁴, AYT⁷⁵, AYXH⁷⁶, HPOΔO (cu sau fără literele H și P în ligatură)⁷⁷, KAΛ⁷⁸ și XAI⁷⁹.

La tipul Helios, tot pe revers, sub acvilă și delfin, apare prescurtarea numelor de magistrați ΔIO⁸⁰, ME (cu cele două litere în ligatură)⁸¹, MIK⁸², HPO⁸³ și XAI⁸⁴.

cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, édité par A. Avram et M. Babeș, Bucarest, 2000, p. 302.

⁶⁰ B. Mitrea, C. Buzdugan, *loc. cit.*, p. 26, nr. 6-10.

⁶¹ *Ibidem*, p. 26, nr. 11.

⁶² *Ibidem*, p. 26, nr. 12-13; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 169-173.

⁶³ *Ibidem*, pl. VIII, nr. 167-168.

⁶⁴ B. Mitrea, C. Buzdugan, *loc. cit.*, p. 26, nr. 14.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 26-27, nr. 15-26; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VII nr. 153, pl. VIII, nr. 154-160.

⁶⁶ B. Mitrea, C. Buzdugan, *loc. cit.*, p. 27, nr. 27-35; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. VIII, nr. 163-166.

⁶⁷ B. Mitrea, C. Buzdugan, *loc. cit.*, p. 27, nr. 36.

⁶⁸ *Ibidem*, nr. 38, 41.

⁶⁹ L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior 1922*, în *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva*, 15, 1928, Zagreb, p. 230, nr. 461 a; G. Buzdugan, I. Mititelu, *loc. cit.*, p. 403, nr. 50; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 187-188; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 187, nr. 4, 9, 13.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 188, nr. 53.

⁷¹ *Ibidem*, p. 187, nr. 16.

⁷² C. Preda, *loc. cit.*, p. 112, nr. 1.

⁷³ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 106, nr. 271; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 189.

⁷⁴ *La Gallerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Ventes aux Encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 298, nr. 299.

⁷⁵ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 210.

⁷⁶ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 108, nr. 304; C. Preda, *op. cit.*, p. 66.

⁷⁷ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 105, nr. 252, 257, 264; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 192-193.

⁷⁸ *Ibidem*, pl. IX, nr. 191.

⁷⁹ *Ibidem*, pl. IX, nr. 190.

⁸⁰ *Lindgren III. Ancient Greek Bronze Coins from the Lindgren Collection*, Berkeley, 1993, p. 90, nr. A 41 e; G. Talmațchi, în *Peuce*, I (XIV), 2003, p. 276-277, nr. 134-138.

⁸¹ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 110, nr. 332; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 276, nr. 130.

La tipul Dionysos, pentru seria iconografică pe revers cu ciorchine sau ciorchini de struguri, menționăm prezența monogramelor A⁸⁵, ΔIO⁸⁶, ME (cele două litere în ligatură)⁸⁷, MIK⁸⁸, HP (din nou în ligatură cele două litere)⁸⁹ și XAI⁹⁰. Pentru cea de a doua serie, cu cunună de iederă pe revers, amintim caduceul⁹¹ (ca simbol) și apoi o serie de monograme⁹², respectiv AP⁹³ și MΣ⁹⁴.

La tipul Demetra avem tot pe revers, sub imaginea acvilei pe delfin, monograme de magistrați monetari, ca de exemplu API⁹⁵, ION⁹⁶, AYΣ H⁹⁷, MONI⁹⁸, ME⁹⁹, MOX¹⁰⁰, ΠAN¹⁰¹, TOMI¹⁰² și XAI¹⁰³, respectiv siglele A¹⁰⁴, A¹⁰⁵, H¹⁰⁶ și Y¹⁰⁷.

⁸² *Ibidem*, p. 276, nr. 133; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 196.

⁸³ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 276, nr. 131-132.

⁸⁴ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 195.

⁸⁵ *La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Ventes aux Encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 303, nr. 305.

⁸⁶ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 277, nr. 147; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. X, nr. 214.

⁸⁷ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 277, nr. 146; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. X, nr. 212.

⁸⁸ *Lindgren III. Ancient Greek Bronze Coins from the Lindgren Collection*, Berkeley, 1993, p. 90, nr. A 41 i ; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 277, nr. 144.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 277, nr. 145; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. X, nr. 213.

⁹⁰ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 277, nr. 148.

⁹¹ *Ibidem*, p. 272, nr. 31; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 205.

⁹² G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 272, nr. 33-34; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 206-208.

⁹³ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 272, nr. 35; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 209.

⁹⁴ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 272, nr. 32.

⁹⁵ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 199-200.

⁹⁶ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 230, nr. 474b.

⁹⁷ *idem*, în *NZ*, Wien, 1917, p. 106, nr. 474b.

⁹⁸ G. Talmațchi, în *Istros*, 10, 2000, p. 207, nr. 240.

⁹⁹ C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1944, p. 24, nr. 216.

¹⁰⁰ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 207, nr. 242.

¹⁰¹ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 198.

¹⁰² *Ibidem*, pl. IX, nr. 201.

La tipul Hermes, evidențiem apariția magistratului ΔΙΟ¹⁰⁸ (sau doar ΔΙ)¹⁰⁹, respectiv sub emblema cetății apar siglele Α¹¹⁰ și Α inclus într-un trepied¹¹¹.

Monedele din tipul Atena păstrează numele altor magistrați monetari, ΔΙΟ¹¹² și ΑΠΙΣΤ¹¹³.

Emisiunile monetare din tipul Apollon pe omphalos prezintă pe revers, sub emblema orașului, numele magistratului ΑΠΙΣΤΑ¹¹⁴.

Ce putem observa, la o simplă privire, ar fi prezența pe mai multe tipuri monetare a aceluiași magistrat monetar. Prescurtarea numelui acestuia sub forma de ΔΙΟ, apare la tipurile monetare Istros, Helios, Dionysos, Hermes și Atena. Sunt toate aceste monede contemporane? A existat o emisiune din tipul zeul fluvial Istros mai târzie decât am putea crede sau accepta? Sunt celelalte tipuri monetare sincrone?

În privința existenței acestui magistrat pe o monedă tip Istros, deși pare curioasă o asemenea stare de lucruri, totuși, s-ar putea să nu fie chiar așa. Și ne referim, îndeosebi, la detaliile de realizare a aversului piesei care, din punct de vedere stilistic, sunt destul de apropiate de ale celorlalte tipuri menționate. Oricum, detaliile aversului și reversului și stilul prezent sunt diferite de cel pe care îl are acest tip monetar pe marea majoritate a exemplarelor sale. Sau au existat în timp mai mulți magistrați monetari cu aceeași monogramă? Poate că da, deși în acest caz nu credem că o asemenea ipoteză pare plauzibilă. Alte două tipuri par într-adevăr contemporane (Helios și Dionysos), pentru că și alți magistrați sunt prezenți pe aceste monede și enumerăm : ME, MIK și

¹⁰³ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 261.

¹⁰⁴ G. Buzdugan, I. Mititelu, *loc. cit.*, p. 404, nr. 52; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 207, nr. 235-239; idem, în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, p. 190, nr. 137.

¹⁰⁵ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 202-203; G. Talmațchi, în *Istros*, 10, 2000, p. 206-207, nr. 226-234.

¹⁰⁶ W. Knechtel, *loc. cit.*, p. 35, nr. 21.

¹⁰⁷ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 122, nr. 514; C. Preda, *op. cit.*, p. 68.

¹⁰⁸ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 123, nr. 532, 540.

¹⁰⁹ M. C. Sutz, *Ponduri și monede inedite din orașele noastre pontice*, în *BSNR*, 12, 1915, 26, p. 161, nr. 10.

¹¹⁰ C. Preda, *loc. cit.*, p. 112, nr. 2; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 123, nr. 533.

¹¹¹ *Münzen und Medaillen, Auktion 180 (am 24, 25 und 26. November 1993)*, München, p. 15, nr. 110.

¹¹² *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 211; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 207, nr. 247.

¹¹³ *La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu, Vente aux encheres*, IV, Geneve, 28 novembre 2004, p. 69, nr. 307.

¹¹⁴ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. X, nr. 215.

XAI. Magistratul monetar ΔIO, ce apare și pe emisiunile din tipurile Hermes și Atena, ar putea sugera existența unor serii ce puteau fi bătute în aceeași perioadă cu cele din tipurile Dionysos și Helios. În același timp, în cazul tipului Atena, prezența aceluiași magistrat monetar ca și pe cele din tipul Apollon pe omphalos (APIΣT, APIΣTA) ne-ar sugera ideea emiterii unei serii din acest tip într-o secvență cronologică ulterioară celor cu magistratul ΔIO.

În sfârșit, magistratul monetar APIΣTA a fost asociat cu demnitarul prezent în decretul lui Aristagoras, deși această identitate de nume este discutabilă, cu argumente pro și contra¹¹⁵.

Continuăm discuția noastră cu cele de al doilea atelier ca moment de emitere, Callatis. Un prim aspect luat în discuție este numele orașului, așa cum ne apare pe monedele de argint și bronz emise de atelierul callatian. Astfel, pentru perioada mai veche, notăm formulele KΑΑΛ sau KΑΑΛΑ prezente pe mai multe exemple ale tipurilor Herakles de argint și de bronz, Dionysos¹¹⁶, Atena¹¹⁷, Artemis¹¹⁸ și Hermes¹¹⁹.

Alte forme cunoscute sunt KΑΑΛΑΤΙ, ca în cazul tipului Demetra¹²⁰, KΑΑΛΑΤ (tipul Demetra¹²¹), KΑΑΛΑΤΙΑ întâlnită pe exemplarele de tip Herakles (argint)¹²², respectiv KΑΑΛΑ/ΤΙΑΝΩΝ (pe tipul Apollon)¹²³.

Revenind la chestiunea prezenței numelui cetății pe monedele emise de atelierul callatian, precizăm că este greu să realizăm o anumită înseriere cronologică a formelor cunoscute, întrucât aceeași „emblemă”, spre exemplu KΑΑΛΑ, apare și pe monede considerate timpurii, și pe piese despre care se crede că au fost bătute mai târziu. Totuși, am sugera, doar la stadiul de ipoteză, următoarea ordine cronologică: KΑΑΛ, KΑΑΛΑ, KΑΑΛΑΤ, KΑΑΛΑΤΙ, KΑΑΛΑΤΙΑ și KΑΑΛΑΤΙΑΝΩΝ.

Monogramele și siglele sunt prezente pe toate tipurile monetare pe care le-a emis cetatea în epocă autonomă. În cazul monedelor de argint din tipul Herakles, aceste însemne sunt dispuse fie în partea superioară, fie în cea inferioară a câmpului monetar. Ca exemple, pot fi amintite ΠΩΓ¹²⁴, Σ¹²⁵ și alte monograme aliterate¹²⁶.

¹¹⁵ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 44.

¹¹⁶ B. Pick, *op. cit.*, p. 100, nr. 217; C. Moisil, *op. cit.*, p. 11, nr. 99.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 12, nr. 107-108.

¹¹⁸ L. Ruzicka, *Unedierte Münzen von Kallatis*, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 10, nr. 243 d, 249 b, 251, 251 a.

¹¹⁹ C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 106.

¹²⁰ B. Pick, *op. cit.*, p. 103, nr. 225.

¹²¹ C. Moisil, *op. cit.*, p. 11, nr. 98.

¹²² B. Pick, *op. cit.*, p. 97, nr. 196.

¹²³ C. Moisil, *op. cit.*, p. 11, nr. 102.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 11, nr. 93.

Pentru tipul Dionysos, în cazul celor două serii, putem enumera următoarele sigle sau monograme: AI¹²⁷, AAT¹²⁸, APTI¹²⁹, EI¹³¹, EΠ¹³², EY¹³³, E cu un X așezat pe brațul de sus al literei¹³⁴, E¹³⁵ și HP¹³⁶, Δ și Ω¹³⁷, Δ și O¹³⁸, Δ și H¹³⁹, Δ și Θ¹⁴⁰, ΔE T¹⁴¹, HP¹⁴², ΔE¹⁴³, ΔEI¹⁴⁴, ΔIO¹⁴⁵,

¹²⁵ G. Talmațchi, în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, 2003, p. 191, nr. 142; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 203-204.

¹²⁶ R. Stuart Poole, *Catalogue of greek coins. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, & c.*, Bologna, 1963, p. 24, nr. 1-3; W. M. Stancomb, *Some coins minted at Callatis*, în *SCN*, 10, 1993, p. 155, nr. 3; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. III, nr. 62; *Münzen und Medaillen, Auktion 218, am 28, 29 und 30. November 2001*, München, p. 16, nr. 109.

¹²⁷ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 191, nr. 157.

¹²⁸ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 213.

¹²⁹ B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 219; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 111, nr. 7; L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, p. 87, nr. 218; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IV, nr. 82; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 191, nr. 151, 157.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 191, nr. 150.

¹³¹ L. Ruzicka, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 8, nr. 222 a.

¹³² B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 220 ; C. Moisil, *op. cit.*, București, 1912, p. 11, nr. 8; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IV, nr. 76-77; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 191, nr. 158.

¹³³ B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 224; C. Moisil, *op. cit.*, București, 1912, p. 11, nr. 11; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiunilor*, 1933, București, 1936, p. 31, nr. 283; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 83, pl. V, nr. 85; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 191, nr. 162-165.

¹³⁴ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 78-80.

¹³⁵ *Ibidem*, pl. IV, nr. 81.

¹³⁶ Gh. Poenaru Bordea, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, în *SCN*, 4, 1968, p. 108, nr. 37-41.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 109, nr. 42-43.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 109, nr. 44.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 109, nr. 45-48 ; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 87.

¹⁴⁰ M. C. Sutz, *Monete inedite din orașele noastre pontice (Tomis, Kallatis, Istros)*, în *AARMSI*, 35, 1913, p. 362, nr. 2; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 88.

¹⁴¹ C. Moisil, *op. cit.*, p. 31, nr. 284.

¹⁴² M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 362, nr. 3.

¹⁴³ L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, p. 87, nr. 222a.

¹⁴⁴ Idem, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 9, nr. 222 b.

ΠΥΡCΟΥ¹⁴⁶, ΠΟΛΥ¹⁴⁷, ΠΟΛΥΕ¹⁴⁸, ΠΟΛΥΙ¹⁴⁹, ΠΟΔΥΙ¹⁵⁰, Χ¹⁵¹ și un Χ cu o bară ce unește cele două linii divergente din jumătatea inferioară, suprapunând litera Π ce prezintă un punct în centru¹⁵².

De asemenea, tipul Demetra prezintă pe reversul exemplarelor lui, în interiorul cununii de spice, siglele sau monogramele ΔΑ¹⁵³, ΔΙ¹⁵⁴, ΔΙΟ¹⁵⁵, ΕΙΤΩΝ¹⁵⁶ și ΦΙΑ¹⁵⁷.

Emisiunile de bronz specifice tipului Herakles sunt bine reprezentate din punct de vedere al monogramelor sau al siglelor. Astfel amintim ca posibili magistrați monetari ΦΙΑ, ΦΙΑΩ¹⁵⁸, ΦΙΑΩΝ¹⁵⁹, ΗΡΑ¹⁶⁰, respectiv siglele Η¹⁶¹, Π¹⁶², ΔΙ¹⁶³ și Θ¹⁶⁴.

¹⁴⁵ W. Knechtel, *Câteva monede antice din Dacia și Moesia*, în *BSNR*, 1, 1904, 3-4, p. 11, nr. 2.

¹⁴⁶ M. C. Sutz, *Ponduri și monede inedite din orașele noastre pontice*, în *BSNR*, 12, 1915, p. 160, nr. 3.

¹⁴⁷ B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 221; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 212; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 74.

¹⁴⁸ *Ibidem*, pl. IV, nr. 75.

¹⁴⁹ B. Pick, *op. cit.*, p. 101, nr. 221; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 11, nr. 10.

¹⁵⁰ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 191, nr. 160.

¹⁵¹ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 9, nr. 224 b.

¹⁵² *Idem*, în *NZ*, Wien, 1917, p. 87, nr. 222 b.

¹⁵³ C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1944, p. 11, nr. 98.

¹⁵⁴ *Idem*, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 11, nr. 14; L. Ruzicka, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 9, nr. 225 a; M. C. Sutz, în *AARMSI*, 35, 1913, p. 362, nr. 4; L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, p. 88, nr. 225 b; Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, p. 105-107, nr. 1-29, 3; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 171.

¹⁵⁵ W. Knechtel, în *BSNR*, 1, 1908, 5, p. 30, nr. 2; Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, p. 107, nr. 30.

¹⁵⁶ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 102.

¹⁵⁷ L. Ruzicka, în *ZfN*, Berlin, 30, 1913, p. 8, nr. 206 a.

¹⁵⁸ C. Moisil, *op. cit.*, p. 10, nr. 5; M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 362, nr. 1; L. Ruzicka, în *NZ*, Wien, 1917, nr. 205 a; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 94; G. Talmațchi, în *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, 2003, p. 191, nr. 143.

¹⁵⁹ R. Stuart Poole, *op. cit.*, p. 24, nr. 4.

¹⁶⁰ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 93.

¹⁶¹ *Ibidem*, pl. V, nr. 95.

¹⁶² L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 87, nr. 199.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 87, nr. 206 b.

Tipul monetar Apollon reprezintă una dintre cele mai numeroase emisiuni callatiene prin monogramele eventualelor magistrați monetari, ce sunt trecuți sub trepid: A¹⁶⁵, ΔΗΛ¹⁶⁶, ΑΠΟΛΛΟ¹⁶⁷, ΑΠΟΛ¹⁶⁸, ΑΠ¹⁶⁹, ΑΠΟ¹⁷⁰, ΑΘΑ¹⁷¹, E cu un X așezat pe brațul de sus al literei¹⁷², ΕΠ¹⁷³, ΕΠΙΧΑ¹⁷⁴, ΗΡΟ¹⁷⁵, ΗΡΟΔ¹⁷⁶, ΗΓΙΑ¹⁷⁷, ΔΗΛΟ¹⁷⁸, Π¹⁷⁹, ΠΟ¹⁸⁰, ΠΟΛ¹⁸¹, ΗΥ, Θ¹⁸², ΧΕ¹⁸³ și un T întors¹⁸⁴.

¹⁶⁴ C. Moisil, *op. cit.*, p. 10, nr. 3.

¹⁶⁵ B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 227.

¹⁶⁶ S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, județul Galați*, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 1-2, p. 137, nr. 24.

¹⁶⁷ M. C. Sutz, *Monete din colecțiunea noastră inedite sau puțin cunoscute emise în urbele antice din Dobrogea*, în *BSNR*, 4, 1907, 13, p. 4, nr. 1; C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 21; L. Ruzicka, *loc. cit.*, nr. 227; S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *loc. cit.*, p. 136, nr. 5; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 175.

¹⁶⁸ B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 229; W. M. Stancomb, *loc. cit.*, p. 155, nr. 10; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 69; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 176.

¹⁶⁹ B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 227.

¹⁷⁰ C. Moisil, *op. cit.*, p. 11, nr. 16; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 177.

¹⁷¹ B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 229; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 71.

¹⁷² *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 214.

¹⁷³ B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 230.

¹⁷⁴ *Ibidem*; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 12, nr. 17; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 178.

¹⁷⁵ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IV, nr. 232; W. M. Stancomb, *loc. cit.*, p. 155, nr. 9; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 70.

¹⁷⁶ M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 4, nr. 2; C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 19; L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 88, nr. 230 a.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 89, nr. 243 a.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 88, nr. 229 a; S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *loc. cit.*, p. 137, nr. 24.

¹⁷⁹ S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *loc. cit.*, p. 137, nr. 16.

¹⁸⁰ B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 233; C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 20; idem, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1944, p. 11, nr. 102; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IV, nr. 72; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 179.

¹⁸¹ S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *loc. cit.*, p. 136, nr. 11.

¹⁸² S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *loc. cit.*, p. 137, nr. 25.

¹⁸³ B. Pick, *op. cit.*, p. 102, nr. 231.

¹⁸⁴ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 88, nr. 238.

Pe monedele cu zeița Artemis pe avers, iar pe revers cu tolă cu arc sau tolă simplă, apar alte câteva nume de magistrați monetari (ΕΠΙΧΑ¹⁸⁵, ΕΥΚΛΕ¹⁸⁶, ΠΟΥΛΕ¹⁸⁷, ΠΥΡΚΟΥ¹⁸⁸, ΓΑΥ¹⁸⁹, ΤΑ¹⁹⁰), care îmbogățesc, la rândul lor, lista celor cunoscuți la Callatis din alte izvoare.

Printre ultimele tipuri emise de către cetatea doriană este și cel cu capul zeului Hermes, pe reversul monedelor sale apărând, de asemenea, diferite sigle și monograme, unele deja cunoscute și pe alte tipuri (ΕΥΚΛΕ¹⁹¹, ΙΑ¹⁹², ΙΩ¹⁹³, ΠΟΥΛΕ¹⁹⁴, ΓΑ¹⁹⁵, Γ. ΠΓ¹⁹⁶, monogramă aliterată¹⁹⁷, ΞΩ¹⁹⁸ și monogramă aliterată¹⁹⁹).

Unul din tipurile deosebit de importante, prin numărul mare de exemplare ce pare a fi fost emis la Callatis, este cel cu Atena, pe reversul monedelor lui apărând numeroase monograme și nume de magistrați monetari ca de exemplu Α²⁰⁰, Α și Ι în ligatură²⁰¹, ΑΘΗ²⁰², Α și Ρ în ligatură în interiorul lui

¹⁸⁵ Idem, în *ZfB*, Berlin, 1913, p. 10, nr. 249 b; idem, în *NZ.*, Wien, 1917, p. 89, nr. 249 c.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 89, nr. 248 a; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 97.

¹⁸⁷ L. Ruzicka, în *ZfB*, Berlin, 1913, p. 10, nr. 251.

¹⁸⁸ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 96; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 193, nr. 204.

¹⁸⁹ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 10, nr. 251 a.

¹⁹⁰ W. Knechtel, în *BSNR*, 12, 1915, p. 11, nr. 26.

¹⁹¹ C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 13, nr. 30; W. Knechtel, *loc. cit.*, p. 11, nr. 253 c; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 98.

¹⁹² *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 209.

¹⁹³ L. Ruzicka, în *NZ.*, Wien, 1917, nr. 253 d; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 193, nr. 209.

¹⁹⁴ L. Ruzicka, în *ZfB*, Berlin, 1913, p. 10, nr. 253 a.

¹⁹⁵ C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1944, p. 12, nr. 106.

¹⁹⁶ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 10, nr. 253 a.

¹⁹⁷ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 210.

¹⁹⁸ M. C. Sutz, în *AARMSI*, 35, 1913, p. 363, nr. 6.

¹⁹⁹ B. Pick, *op. cit.*, p. 105, nr. 253; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 13, nr. 29.

²⁰⁰ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. VII, nr. 207.

²⁰¹ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 180.

²⁰² B. Pick, *op. cit.*, p. 104, nr. 244; W. Knechtel, *loc. cit.*, p. 11, nr. 24; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1944, p. 12, nr. 108; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, nr. 208; W. M. Stancomb, *loc. cit.*, p. 157, nr. 12; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams*

Π²⁰³, ΔΙ.ΝΥ²⁰⁴, ΔΙΟΝΥ²⁰⁵, ΕΠ²⁰⁶, ΕΥ²⁰⁷, ΕΥΔΡΗ²⁰⁸, ΕΥΚΛΕ²⁰⁹, ΕΥΦΡΟ²¹⁰, Ε²¹¹, ΗΡΑ²¹², ΠΟ²¹³, ΠΡΟ²¹⁴, ΠΡΟΜΑ²¹⁵, ΜΟΣΧΙ²¹⁶, ΟΛΥΜ²¹⁷ și Υ²¹⁸.

Nu de mult, Alexandru Avram, într-un volum ce tratează inscripțiile grecești și latine descoperite la Callatis și în teritoriul său rural²¹⁹, a încercat realizarea unei corespondențe dintre o listă a magistraților monetari și magistrații cunoscuți prin intermediul inscripțiilor. Cercetătorul ajunge la concluzia că este destul de dificil să faci aceste concordanțe, reușind totuși, pe alocuri, să propună completarea respectivelor nume²²⁰.

Ceea ce se poate observa după o asemenea înșiruire de sigle, monograme etc., este multitudinea unor astfel de marcaje existente pe reversul emisiunilor bătute în atelierul monetar callatian, de o mare varietate pentru epoca respectivă. O cauză a acestei stări de fapt este perioada de funcționare a acestui atelier, adică cea elenistică, mai târzie, spre exemplu, decât a celui de la Histria. Faptul că, într-un interval cronologic limitat oarecum, de aproximativ 200 de ani, au fost emise majoritatea tipurilor autonome de la Callatis explică de ce întâlnim de mai multe ori aceeași prescurtare a magistratului monetar. Unele din cele mai uzitate forme prescurtate par a fi fost ΦΙΑ, ΗΡΑ, ΗΡΟ, ΕΠΙΧΑ, ΕΥΚΛΕ. Având în vedere prezența unor

Stancomb collection of coins of the Black Sea region, Oxford, 2000, pl. V, nr. 100; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 188.

²⁰³ *Ibidem*, p. 192, nr. 185.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 193, nr. 203.

²⁰⁵ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 101.

²⁰⁶ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 9, nr. 243 b.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 10, nr. 247 a; M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 363, nr. 7.

²⁰⁸ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 9, nr. 243.

²⁰⁹ M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 363, nr. 8; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 191.

²¹⁰ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. I: The Black Sea*, London, 1993, pl. VIII, nr. 206.

²¹¹ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 184.

²¹² C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 12, nr. 25.

²¹³ W. Knechtel, *loc. cit.*, p. 11, nr. 25.

²¹⁴ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 9, nr. 243 c.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 10, nr. 243 d; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 189.

²¹⁶ B. Pick, *op. cit.*, p. 103, nr. 240; C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 23; W. M. Stancomb, *loc. cit.*, p. 157, nr. 11; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 99; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 192, nr. 186-187.

²¹⁷ C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 26.

²¹⁸ G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 193, nr. 205.

²¹⁹ Al. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, vol. III, Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999.

²²⁰ *Ibidem*, p. 81.

anumiți magistrați monetari am putea, doar cu titlu de ipoteză, să presupunem perioade de batere comună a unor tipuri, în timpul acestor funcționari. Astfel, s-ar putea să avem o sincronizare, pe o perioadă mai mare sau mai mică, a tipurilor Hermes, Artemis și Atena, sub magistratul ΕΥΚΛΕ, sau Apollon cu Atena, sub magistratul ΠΙΟ. Sigur că, de fapt, tot atât de bine, poate fi vorba de persoane diferite, dar cu același nume, ce au îndeplinit respectiva magistratură în etape cronologice diferite ale funcționării atelierului monetar.

În sfârșit, cel de al treilea atelier monetar dobrogean ca moment de emitere, Tomis, este bine reprezentat dintr-o multitudine de puncte de vedere. Din punct de vedere epigrafic identificăm pe reversul emisiunilor apărute la Tomis în perioada autonomă forma abreviată a numelui cetății, însoțite de siglele sau monogramele specifice, probabil, unor magistrați monetari. Numele cetății apare într-o formă primară ca TOMI, continuându-se la un moment dat, tot în faza întâi de activitate a atelierului monetar, cu TO, pentru ca ulterior să se revină la forma inițială, folosită acum în paralel cu cea de a doua. Constatăm, așadar, existența în epocă autonomă a doar două forme abreviate ale numelui cetății, mult mai puține decât cunoaștem la Histria și Callatis.

În ceea ce privește legendele monetare care relevă probabile nume prescurtate de magistrați monetari sau poate doar sigle, Tomisul, ca și Callatisul, deține un număr impresionant de astfel de semne epigrafice, în forme diverse, care, dacă am exclude unele posibile erori de batere, pot indica o anumită succesiune cronologică.

Pentru emisiunile de modul mic din tipul Apollon semnalăm o serie de magistrați monetari ca de exemplu ΑΙΣΧΡΙ²²¹, ΔΙ/Ο²²², ΔΙ/ΟC²²³, ΝΙ/ΚΗ²²⁴, ΠΙΟ/CEI²²⁵, ΘΕ²²⁶, ΧΑΙ²²⁷ și Υ/Π²²⁸. De asemenea, amintim și unica menționare a unei piese de argint, cu capul lui Apollon pe avers, ce prezenta pe revers abrevierea magistratului ΠΙΟCEI²²⁹.

²²¹ L. Ruzicka, în *NZ.*, Wien, 1917, p. 156, nr. 2407.

²²² K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 2, Berlin, 1910, p. 655, nr. 2494.

²²³ *Ibidem*; C. Moisil, *op. cit.*, p. 30, nr. 81.

²²⁴ M. C. Sutz, în *BSNR*, 5, 1908, 1, p. 10, nr. 11.

²²⁵ K. Regling, *op. cit.*, p. 645, nr. 2459; C. Moisil, *op. cit.*, p. 27, nr. 52.

²²⁶ Idem, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiunilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1944, p. 29, nr. 247.

²²⁷ M. C. Sutz, în *AARMSI*, 35, 1913, p. 374, nr. 63-64.

²²⁸ K. Regling, *op. cit.*, p. 655, nr. 2495; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 30, nr. 82.

²²⁹ K. Regling, *op. cit.*, p. 645, nr. 2459.

În cazul numeroaselor monede cu capul Marelui Zeu pe avers și acvila pe revers sunt prezente numele unor magistrați monetari (AICXPI²³⁰, AH²³¹, AΠOΛ²³², ΔIO²³³, ΔIOΦA²³⁴, EΛEYCI²³⁵, HPA²³⁶, HPO²³⁷, ΘEO²³⁸, ΘEMI²³⁹, KAAΛΩ²⁴⁰, ΛE²⁴¹, ΛEΩN²⁴², MEN²⁴³, MENI²⁴⁴, MHN²⁴⁵, ΣKYΘO²⁴⁶, TIMO²⁴⁷, ΦEIDI²⁴⁸, ΦIA²⁴⁹), dar și monograme²⁵⁰. În cadrul aceluiași tip monetar, dar de această dată la piesele divizionare, cu protome de cai sau spic pe revers, apar numeroase sigle și monograme de magistrați monetari: AΠOΛ²⁵¹, ²⁵², APTE²⁵³, ΔH²⁵⁴, ΔIOC²⁵⁵, HPO²⁵⁶, ΘEO²⁵⁷, ΘEOΦI²⁵⁸, M²⁵⁹, ME²⁶⁰, MENE²⁶¹, MH²⁶², ΠOCEI²⁶³, TI²⁶⁴, ΦI²⁶⁵ și altele²⁶⁶.

²³⁰ *Ibidem*, p. 637, nr. 2407; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 2.

²³¹ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 274.

²³² K. Regling, *op. cit.*, p. 637, nr. 2408; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 4; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. XI, nr. 303.

²³³ K. Regling, *op. cit.*, p. 640, nr. 2424; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiunilor*, 1933, București, 1936, p. 29, nr. 248.

²³⁴ K. Regling, *op. cit.*, p. 637, nr. 2409; C. Moisil, *Cabinetul numismatic*, București, 1912, p. 22, nr. 5.

²³⁵ K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2410; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 6; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. XI, nr. 302.

²³⁶ K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2411; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 7.

²³⁷ K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2412; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 9.

²³⁸ M.C.Sutzu, *loc. cit.*, p. 371, nr. 51; C. Moisil, *op. cit.*, p. 22, nr. 10.

²³⁹ K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2413.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 638, nr. 2415; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 11.

²⁴¹ K. Regling, *op. cit.*, p. 638, nr. 2416; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 12.

²⁴² L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 156, nr. 2416 a.

²⁴³ K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2417.

²⁴⁴ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 156, nr. 2414.

²⁴⁵ K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2418; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 13; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. XI, nr. 304.

²⁴⁶ K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2419.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 639, nr. 2420; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 301.

²⁴⁸ K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2421; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 14.

²⁴⁹ K. Regling, *op. cit.*, p. 639, nr. 2422; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 15.

²⁵⁰ M. C. Sutzu, *loc. cit.*, nr. 52; C. Moisil, *op. cit.*, p. 23, nr. 16.

²⁵¹ K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2440.

²⁵² *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 276.

²⁵³ K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2441; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 40.

²⁵⁴ K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2442; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 41.

²⁵⁵ K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2443; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 42.

Emisiunile monetare cu capul zeului Hermes cu petasos prezintă următoarele variante de nume de magistrați monetari: A și I în ligatură²⁶⁷, ΑΠ/ΟΛ²⁶⁸, ΑΡ/ΤΕ²⁶⁹, Δ/Ι²⁷⁰, ΔΙ/Ο²⁷¹, ΔΙΟ/Σ²⁷², ΔΙ/ΟΓ²⁷³, ΔΙ/ΟΝ²⁷⁴, ΔΙ/ΟΡ²⁷⁵, Δ/Η²⁷⁶, ΕΥ²⁷⁷, ΕΥ/Ο²⁷⁸, ΛΥ/Σ²⁷⁹, ΜΕ/Ν²⁸⁰, ΜΗ/ΝΟ²⁸¹, ΦΙ/ΛΟ²⁸², ΠΟ/ΣΕΙ²⁸³, ΘΕ/Ο²⁸⁴, ΘΕ/ΟΦΙ²⁸⁵ și ΘΕ/ΟΦ²⁸⁶.

²⁵⁶ K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2444; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 43.

²⁵⁷ K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2446; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 44.

²⁵⁸ K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2445.

²⁵⁹ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 277.

²⁶⁰ K. Regling, *op. cit.*, p. 643, nr. 2447.

²⁶¹ *Ibidem*, p. 643, nr. 2448.

²⁶² *Ibidem*, p. 644, nr. 2449.

²⁶³ *Ibidem*, p. 644, nr. 2450; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 45; C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1944, p. 29, nr. 253-254.

²⁶⁴ K. Regling, *op. cit.*, p. 644, nr. 2451; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 26, nr. 46.

²⁶⁵ K. Regling, *op. cit.*, p. 644, nr. 2452; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 47; M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 372, nr. 57.

²⁶⁶ K. Regling, *op. cit.*, p. 644, nr. 2453.

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 640, nr. 2425.

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 640, nr. 2426; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 24; C. Moisil, *op. cit.*, p. 30, nr. 263.

²⁶⁹ K. Regling, *op. cit.*, p. 640, nr. 2427; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 25.

²⁷⁰ K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2436; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 36.

²⁷¹ K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2429; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 27.

²⁷² M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 372, nr. 55; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 28.

²⁷³ M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 373, nr. 59.

²⁷⁴ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 157, nr. 2436 a.

²⁷⁵ M. C. Sutz, *loc. cit.*, nr. 59; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 37.

²⁷⁶ K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2428; C. Moisil, *op. cit.*, p. 24, nr. 26.

²⁷⁷ M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 372, nr. 54.

²⁷⁸ K. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 157, nr. 2429 a.

²⁷⁹ K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2437-2438; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 38.

²⁸⁰ K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2433; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 33.

²⁸¹ K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2434; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 34.

²⁸² K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2435; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 35.

²⁸³ K. Regling, *op. cit.*, p. 642, nr. 2439; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 39; idem, *Biblioteca Academiei Române. Creșterea Colecțiilor în anii 1938-1942, Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1944, p. 29, nr. 252.

²⁸⁴ K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2430; C. Moisil, *Cabinetul Numismatic*, București, 1912, p. 24, nr. 30.

²⁸⁵ K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2431; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 31.

²⁸⁶ K. Regling, *op. cit.*, p. 641, nr. 2432; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 32.

Pe tipul monetar cu capetele acolate ale Dioscurilor apare un singur magistrat, ΠΟCEI²⁸⁷.

La emisiunile din tipul Zeus, care au pe avers capul acestuia cu barbă, elementele de decor ce apar pe revers determină mai multe serii, cu câteva sigle sau monograme ale magistraților monetari: AP²⁸⁸, API²⁸⁹, ME (în ligatură)²⁹⁰, O cu un punct în centru²⁹¹ și Φ²⁹².

În sfârșit, monedele cu capul zeiței Demetra prezintă pe reversul lor monograme sau nume de magistrați, după cum urmează: ΔI/OI²⁹³, ΔI/ON²⁹⁴, K²⁹⁵, ΛY/CI²⁹⁶, ME/NE²⁹⁷, ME/NI²⁹⁸ și ΘEO²⁹⁹.

Din punctul nostru de vedere, putem observa existența unor magistrați comuni pentru mai multe tipuri monetare din grupa I constituită de către Kurt Regling. Magistrați ca ΑΠΙΟΑ, ΗΡΟ și ΠΟCEI sunt câteva exemple în acest sens. Poate că și acest lucru ar putea constitui o dovadă că aceste tipuri monetare ar fi emise în același timp, într-o etapă propusă deja din cadrul activității atelierului monetar.

Pe de altă parte, și este valabil și pentru celelalte grupe de la Tomis, unele diferențe stilistice apărute pe diversele tipuri emise aici, nu ar încuraja întotdeauna presupunerea unei sincronizări a unor tipuri monetare doar pe baza prezenței sau nu a unor nume de magistrați sau chiar de stabilire a unei succesiuni clare.

Din punctul nostru de vedere, situația este departe de a putea fi clarificată, ci doar trebuie menționată ca atare, potrivit cu datele existente, baza de analiză fiind destul de limitată numeric.

Magistrații monetari de la Tomis sunt prezenți pe monede într-un număr semnificativ, situație valabilă și la Callatis, cu atât mai mult cu cât orașul milesian a emis monedă mai târziu decât cel megarian. De asemenea, dacă ne gândim doar la emisiunile de bronz, s-ar putea să fi avut, cu unele mici

²⁸⁷ K. Regling, *op. cit.*, p. 646, nr. 2460; C. Moisil, *op. cit.*, p. 27, nr. 53-56, 58-59; G. Talmațchi, *loc. cit.*, p. 194-195, nr. 249-254.

²⁸⁸ K. Regling, *op. cit.*, p. 647, nr. 2463; C. Moisil, *op. cit.*, p. 28, nr. 65.

²⁸⁹ K. Regling, *op. cit.*, p. 647, nr. 2463; C. Moisil, *op. cit.*, p. 28, nr. 66.

²⁹⁰ K. Regling, *op. cit.*, p. 647, nr. 2464.

²⁹¹ *Ibidem*, p. 648, nr. 2466-2467; C. Moisil, *op. cit.*, p. 28, nr. 69-70.

²⁹² M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 373, nr. 64; C. Moisil, *op. cit.*, p. 28, nr. 67.

²⁹³ M. C. Sutz, *loc. cit.*, p. 373, nr. 61.

²⁹⁴ L. Ruzicka, *loc. cit.*, p. 157, nr. 2489 a.

²⁹⁵ K. Regling, *op. cit.*, p. 653, nr. 2489.

²⁹⁶ *Ibidem*, p. 654, nr. 2491; C. Moisil, *op. cit.*, p. 29, nr. 78.

²⁹⁷ K. Regling, *op. cit.*, p. 654, nr. 2492; C. Moisil, *op. cit.*, p. 29, nr. 79.

²⁹⁸ *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 284.

²⁹⁹ K. Regling, *op. cit.*, p. 654, nr. 2490.

diferențe, emiteri sincrone, cu alte cuvinte ele au răspuns din mai multe puncte de vedere aceluiași necesități, ori „mode” și au fost emise în condiții asemănătoare. Cele mai „bogate” tipuri monetare de la Tomis în acest sens, sunt Marele Zeu (seria de modul mare și seriile de modul mai mic) și Hermes, cel mai puțin prezent (ca număr de piese și varietate a magistratului) fiind tipul cu Capetele Dioscurilor accolade.

ABSTRACT

MONEYERS AND LEGEND TYPES ON THE COINS ISSUED BY THE AUTONOMOUS GREEK CITIES ON THE WESTERN BLACK SEA COAST

In the realm of etymology, the term legend points to everything readable on a coin, facilitating the identification of the ethnic background, the political authority conceded to the magistrate with the task of issuing coins and finally the identification of the coin itself. The scope of the legend in the antiquity was to associate the coin with its function and to authenticate it in expressing the political value of the coin. The author presents a series of facets connected to the presence of letters/ monograms or legends on the obverse/ reverse of the coins issued by the three autonomous Greek colonies on the Western Black Sea coast. After assessing all the information at hand, the author tries to make an analysis in two discrete directions: first to establish the chronological sequence of the city names (Histria, Tomis, Callatis) as they successively appear on coinage and second to trace simultaneous issues based on the identity of the moneyers. Finally, the author concludes that the results of his approach are far from being definitive and the debate remains open in the future.

Relații etnice sau relații interculturale?
Privire asupra unor realități istorice ale Transilvaniei în secolul al II-lea î. Chr.

Iosif Vasile FERENCZ

1. În a doua jumătate a secolului al IV-lea BC celții pătrund în Transilvania (Fig. 1),

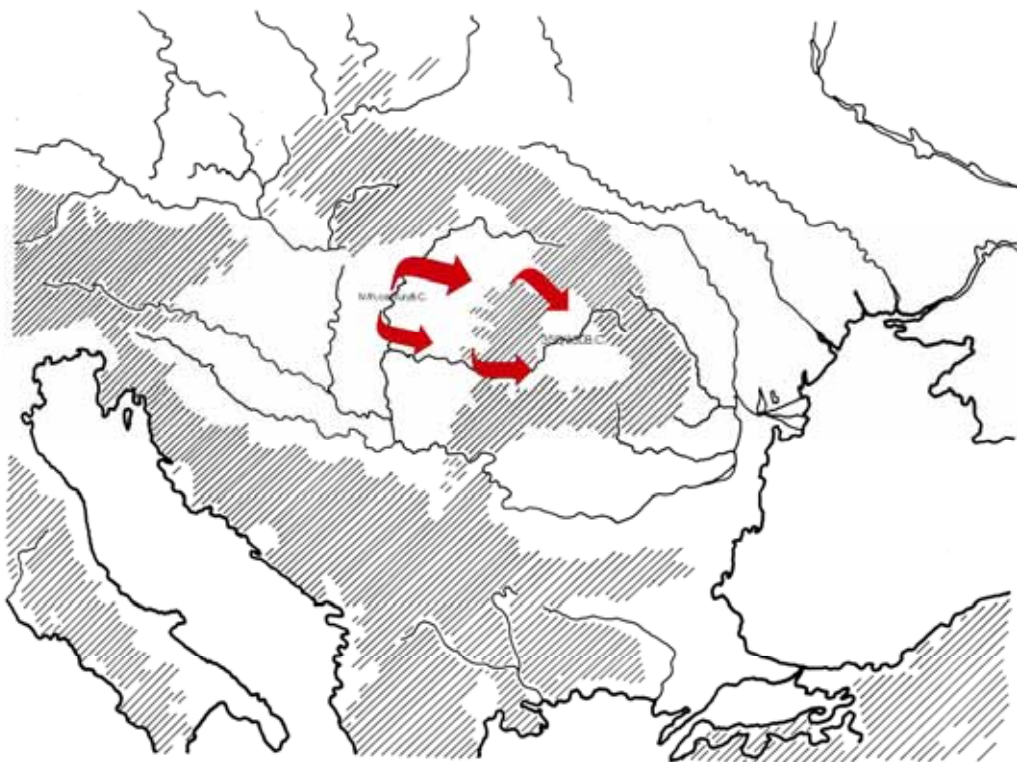

Fig. 1. The stages of Historical Celts migrations towards East.

prezența lor în spațiul intracarpatic fiind documentată arheologic până în primul sau al doilea sfert al secolului al II-lea BC¹. Unii autori consideră însă, că momentul de debut al acestor evenimente, trebuie plasat la începutul sec. al III-lea î. Chr.². Izvoarele istorice pe care le cunoaștem astăzi nu au consemnat în scris evenimentele la care ne referim, din acest motiv, informațiile oferite de cercetarea arheologică sunt singurele în măsură să furnizeze data pentru reconstituirea imaginii vieții comunităților omenesti din acea perioadă de timp. Interpretarea lor însă, s-a făcut de multe ori cu prea multă ușurință. Ca urmare au fost emise ipoteze și au fost conturate scenarii istorice, care adeseori au la bază numai „deducții logice” și nu au ca fundament documentații științifice. O astfel de „teorie” intenționăm să o punem în discuție în cele ce urmează.

2. Conviețuire sau colonizare?

Încercarea de a reconstitui modalitățile prin care s-au desfășurat relațiile între comunități, raportându-ne doar la elementele de cultură materială este dificilă, cu mijloacele de care dispunem astăzi³. Cu toate acestea, în istoriografia românească au fost înregistrate unele ipoteze, susținându-se ideea unor comunități mixte din punct de vedere etnic, formate din autohtoni, numiți daci (?) sau traci, pe de o parte și celți, care locuiau în așezările date în perioada enunțată⁴. În ceea ce ne privește, considerăm că în momentul actual dispunem de prea puține date ca să poată să fie susținută ipoteza conform căreia comunități aparținând celor două categorii de populații trăiau în aceleași așezări. Nu avem motive să ne îndoim de prezența celților în teritoriile menționate, tot așa cum nu ne putem îndoii nici de contactul dintre cele două civilizații, care este indicat de anumite elemente de cultură materială străine celților în alte spații, în contexte arheologice care pot fi atribuite cu multă siguranță celților. Însă locuirea în aceleași așezări a unor comunități aparținând mai multor etnii, nu poate fi susținută numai prin prezența ceramicii lucrate cu mâna. Asocierea celor două categorii ceramice, asociată în complexe arheologice, poate fi eventual interpretată ca un argument al contactului dintre două populații, într-un anumit spațiu geografic, însă și această presupunere comportă o serie de întrebări la care, cu informațiile sărace de care dispunem în prezent, nu se poate răspunde. La

¹ Crișan 1971, p. 154-157; Crișan 1977, p. 19-30; Némethi 1986, p. 71-76; Crișan et al. 1995, p. 35-37; Ferencz, 1998, p. 215-226; Rustoiu 2000, p. 182-184; Rustoiu 2002, p. 55; Rustoiu 2005, p. 57-65.

² Kruta 1990, p. 263.

³ Ferencz 2006, p. 139.

⁴ Rustoiu, Rustoiu 2000, p. 184; Popa, Simina 2004, p. 62.

starea de fapt descrisă, poate fi adăugată și constatarea privind atestarea literară a numelui de „daci”. După cum este cunoscut, doar în secolul al II-lea î. Chr. Iulius Caesar relatează succint despre o populație numită astfel⁵. Ori la nivelul aceluia palier cronologic, cultura materială din spațiul atribuit dacilor are un aspect total diferit de al perioadei în care celții erau prezenți (Pl. I). Așa cum s-a mai consemnat, aspectul culturii materiale caracteristic populațiilor care locuiau în Transilvania, în momentul sosirii comunităților celtice, nu poate fi definit în stadiul actual al cercetărilor⁶. Nu vom mai insista asupra unor amănunte terminologice, deoarece punctul nostru de vedere a fost expus de curând⁷.

Păreră noastră este că dificultățile de interpretare au ca sursă mai degrabă stadiul cercetărilor decât alte motivații, iar nivelul actual al cunoașterii lasă mult de dorit⁸. Considerăm că este semnificativ exemplul dat de nivelul cunoașterii realităților istorice din nord-vestul României, unde investigațiile din ultimele decenii au adus răspunsuri la multe întrebări⁹.

Ceea ce a fost demonstrat și este astăzi larg acceptat, este faptul că pe o durată de cca 200 de ani, comunități celtice au locuit în interiorul arcului carpatic. Prezența lor este documentată de artefacte specifice civilizației materiale, descoperite în complexe funerare și în așezări. Numărul localităților de pe teritoriul cărora provin descoperiri datate în primele etape ale celei de-a doua vârste a fierului este destul de mare. O imagine parțială ar putea să fie reprezentată cu ajutorul hărții întocmite de Ion Horațiu Crișan (Pl. II). Un demers care să înregistreze descoperirile cunoscute astăzi, oricât ar fi de dorit, lipsește.

De asemenea, trebuie menționată asocierea în complexe, precum și în stratul arheologic al unor situri, a obiectelor caracteristice celților cu altele, specifice mediului cultural al unor populații contemporane lor.

Astfel, în ultimele decenii, s-a considerat că în primele etape ale celei de-a doua epoci a fierului, în Transilvania erau prezente comunități mixte care locuiau în așezările datate în acea perioadă¹⁰, formate din daci sau geto-daci și celți¹¹, ori geți și celți¹². Se presupunea deci, că cele două populații au trăit în

⁵ Caesar, BG, VI, 25, 1.

⁶ Fapt remarcat în repetate rânduri în istoriografia românească: Crișan, Rustoiu, Palkó, 1995, p. 35; Popa, Totoianu 2000, p. 76; Popa, Simina 2004, p. 66; Rustoiu 2005, p. 51.

⁷ Ferencz 2006a, p. 139-140.

⁸ Ferencz 2006b.

⁹ Vezi spre exemplu Nemeti 1999.

¹⁰ Rustoiu, Rustoiu 2000, p. 184; Popa, Simina 2004, p. 62.

¹¹ Zirra 1974, p. 47-63; Zirra 1975, p. 30-31.

¹² Popa, Simina 2004, p. 66.

aceiași areal geografic, sau chiar în aceleași așezări rurale¹³, timp în care componenta celtică a fost asimilată în „masa autohtonilor”¹⁴. Scenariul asimilării era unul similar celui propus pentru a înțelege raporturile dintre sciții agatârși, pomeniți de Herodot¹⁵ și populația din prima epocă a fierului, în Transilvania¹⁶. Ca o paranteză, trebuie amintit că pentru prima epocă a fierului nu cunoaștem în acest moment aspectul culturii materiale a autohtonilor *traco-geto-daci*, în masa cărora au fost asimilați sciții. Până acum cunoaștem unele complexe funerare atribuite sciților, în care se regăsesc unele recipiente confecționate din ceramică, considerate autohtone. Însă nu au fost cercetate așezări. Lipsa acestor tipuri de sit a fost explicată prin faptul că sciții, fiind o populație nomadă, locuiau în care sau căruțe și ca atare, urmele lor nu pot fi surprinse¹⁷. Dacă pentru agatârși explicația poate fi într-o oarecare măsură mulțumitoare, pentru a explica lipsa așezărilor și a oricăror alte complexe care să poată fi atribuite aceloră în „masa cărora au fost asimilați” nu avem nici măcar o propunere de interpretare. În plus, pentru intervalul cronologic care s-a derulat până în momentul sosirii celților, interval care depășește 100 de ani și în care ar fi trebuit să se manifeste în cea mai mare strălucire cultura materială și spirituală a localnicilor, înregistrăm o mare necunoscută. Acest fapt a fost remarcat în repetate rânduri¹⁸.

Sintetizând datele pe care le cunoaștem astăzi privind aspectele culturale ale civilizațiilor care au locuit în Transilvania, începând din etapa mijlocie a primei vârste a fierului și până la sfârșitul secolului al II-lea î. Chr., au fost ilustrate în Pl. I. Ca atare, credem că în acest moment, pe baza materialelor arheologice descoperite în Transilvania, se pot identifica anumite informații care sugerează existența unor relații între celți și o populație probabil de neam tracic. Însă este dificil să fie precizate particularitățile acestor relații. Din aceste motive este dificil de stabilit, dacă se poate vorbi despre relații etnice sau inter-culturale. Și implicit, nu putem să argumentăm un scenariu istoric conform căruia în zona intracarpatică se poate vorbi în acest moment despre colonizarea de către celți a unui teritoriu nelocuit (sau de către celți și geți în același timp¹⁹). Tot așa cum nu putem ști dacă amestecul de materiale care

¹³ Crișan 1966, p. 43; Crișan 1977, p. 31; Zirra 1974, p. 50; Zirra 1975, p. 28, 30-31.

¹⁴ Crișan, 1966, p. 44-45; Crișan 1977, p. 31.

¹⁵ Herodot, IV, 104.

¹⁶ Vasiliev 1980, p. 140.

¹⁷ Vasiliev 1980, p. 32.

¹⁸ Crișan et al 1995, p. 35; Rustoiu 2005, p. 51; Popa, Totoianu 2000, p. 76; Popa, Simina 2004, p. 66.

¹⁹ Ipoteza lansată de curând de către C.I. Popa este extrem de interesantă și credem că merită să i se acorde mai multă atenție: Popa, Simina 2004, p. 62. Din păcate însă, în acest moment nu sunt cunoscute dovezi materiale (așezări sau necropole de felul celor cunoscute la sud și

compun cultura materială a celor care au locuit în acest teritoriu vorbesc despre conviețuirea coloniștilor celti cu autohtonii pe care i-au întâlnit în acest teritoriu. În plus, trebuie să precizăm că nu intenționăm nici să negăm, nici să ignorăm acel „*fond local*” care evoluează în Transilvania în paralel cu cel din spațiul extracarpatic, la care face referire Cristian Ioan Popa²⁰. Însă nu putem fi de acord cu părerea domniei sale cum că „este dificil de precizat ... fondul local peste care se suprapune primul val celtic ...”²¹. Credem că este mai corect să recunoaștem faptul că pur și simplu nu cunoaștem aspectul culturii materiale caracteristice acelei civilizații și că orice speculații pe această temă, în lipsa unor dovezi materiale, nu ar face decât să ducă la acea finalitate nedorită, anume „concluzii de ordin istoric greșite”, enunțată de autorul citat²². Un exemplu de „deducție logică” menită să ascundă carențele lipsei de informații este dat prin definirea acelei perioade „de tranziție, aflată în strânsă legătură și egală măsură atât cu Hallstatt-ul, cât și cu epoca Latène”²³, pe care domnia sa „o acceptă”. Argumentele pe care le aduce în sprijinul afirmațiilor sale sunt descoperiri din nord-vestul României, spațiu în care la sfârșitul primei epoci a fierului evoluează o civilizație relativ bine cunoscută din punctul de vedere al culturii materiale²⁴, dar care nu se regăsește în Transilvania. În același timp, trimite la descoperiri care încă nu au fost publicate, așa cum sunt cele de la Săvășin, precum și la altele care, așa cum recunoaște de altfel, aparțin bronzului târziu²⁵.

Dacă pentru cea de-a doua jumătate a secolului al patrulea și pentru întreg secolul al treilea, în Transilvania sunt cunoscute cele două categorii de materiale arheologice, în secolul al II-lea î. Chr. intervin noi elemente, care se adaugă primelor, sporind complexitatea complexelor arheologice și a interpretării situației istorice. Astfel, între obiectele rezultate în urma cercetării a două așezări datate în La Tène C₁, se numără și unele piese caracteristice culturii materiale a bastarnilor²⁶.

este de Carpați, pentru aceeași perioadă) sau consemnări scrise ale acestor evenimente. Credem totuși că ipoteza poate să deschidă o direcție pentru orientarea cercetării în următorii ani.

²⁰ Popa, Simina 2004, p. 62.

²¹ Popa, Simina 2004, p. 62.

²² Popa, Simina 2004, p. 62.

²³ Popa, Simina 2004, p. 66.

²⁴ Nemeti 1990, p. 50-56.

²⁵ Popa, Simina 204, p. 66.

²⁶ Horedt 1979, p. 47, Fig. 21/1-4; Ferencz, Ciută 2005, 239-254.

3. Bastarnii

Este astăzi acceptat că în jurul anului 200 î. Chr, într-o arie geografică situată în părțile de nord-est ale Daciei, s-au așezat bastarnii (Pl. III) - populație germanică, originară dintr-o zonă care cuprinde astăzi teritorii din nordul Germaniei și al Danemarcei (Holstein, Mecklenburg, Pomerania Anterioară, Brandenburg, Saxonia-Anhalt, Saxonia și Lausitz), provenind din arealul unor grupe culturale diferite²⁷. Ei vor fi cunoscuți mai ales datorită deselor incursiuni militare pe care le vor face în Peninsula Balcanică, singuri sau în alianță cu luptători geți, celti sau din cadrul altor populații. Însă unul dintre episoadele cele mai cunoscute este acela legat de chiar prima expediție întreprinsă la sudul Dunării. Evenimentele au fost descrise de către Titus Livius²⁸, sunt bine cunoscute și știm că s-au desfășurat în primul sfert al secolului al II-lea î. de Chr. Unele amănunte însă, nu au fost expuse cu destule amănunte de către autorii antici, dar unele descoperiri arheologice ar putea să completeze lacunele textelor istorice²⁹.

Cercetările întreprinse la Morești, județul Mureș, la mijlocul secolului al XX-lea au fost finalizate cu o monografie arheologică, volum care rămâne un model demn de urmat în numeroase privințe³⁰. Între orizonturile culturale surprinse în acel sit, se numără și unul caracteristic etapei mijlocii a La Tène-ului, reprezentat printr-o așezare cu caracter rural³¹, asemănătoare tuturor stațiunilor de acest fel din epocă³². În complexe, a fost surprinsă aceeași asociere de obiecte care a fost descrisă mai sus. În plus, au fost descoperite și unele recipiente, confecționate din ceramică, având certe analogii în mediul bastarnic³³ (Pl. IV). Descoperirea a fost considerată ca singulară, pe parcursul câtorva decenii și a fost interpretată ca reflectând o încercare de pătrundere a bastarnilor în Dacia intracarpatică³⁴.

²⁷ Babeș 2001, p. 522-528; Babeș, Coman 2005, p. 144-146.

²⁸ T. Livius XXXIX, 35, 4, XL, 5, 10, XL, 57, 4-9.

²⁹ Ferencz, Ciută 2005, p. 239, 254.

³⁰ Horedt 1979.

³¹ Horedt 1979, p. 35-52.

³² Ferencz 2006, p. 140-142.

³³ Horedt 1979, p. 46, 50, 52, Fig. 21, 1-4.

³⁴ Babeș 2001, p. 527.

Recent, în urma descoperirii unor materiale asemănătoare, într-o așezare contemporană cu prima, la Șeușa, în județul Alba³⁵ (Pl. V), a fost posibilă emiterea unei alte ipoteze, care ar putea explica prezența ceramicii bastarnice în cele două situri³⁶. Mai exact, a fost propus sub formă de ipoteză de lucru un scenariu istoric, potrivit căruia războinicii bastarni care au pornit să-i înfrunte pe dardani, la solicitarea lui Filip al V-lea prin solia din 184-182, au trecut prin trecătorile Carpaților răsăriteni, după care au urmat cursul Mureșului și al Tisei pentru a ajunge în ținuturile locuite de scordişti (Ferencz, Ciută 2005, p. 245). Pentru itinerariul parcurs de către luptătorii germanici, cu ocazia campaniei descrise de Titus Livius, a fost propusă și o altă rută, străbătând teritoriul getic și trecând Dunărea în apropierea de la Satu Nou - „ Valea lui Voicu ”³⁷. Prezența ceramicii bastarnice în mediul getic, printre materialele din inventarul complexelor din stațiunea de la Satu Nou, poate să aibă legătură cu evenimente istorice desfășurate în Peninsula Balcanică, într-un interval cuprins între 179 și 29/28 î. Chr., la care au participat contingente de bastarni³⁸.

Trebuie reținut faptul că prezența ceramicii caracteristice culturii Poienеști-Lukașevka în stațiuni arheologice, din Dobrogea și din Transilvania, teritorii care nu corespund arealului bastarnic, datate în secolul al II-lea î. Chr. este o realitate istorică. Însă materialele descoperite în acea așezare getică pot să indice conexiuni cu unul sau mai multe dintre episoadele epopeii triburilor germanice, în timp ce obiectele pe care le cunoaștem din Transilvania nu pot fi asociate cu prea multe evenimente cunoscute. Dacă acceptăm datarea în jurul anului 200, propusă de Mircea Babeș, pentru debutul culturii Poienеști-Lukașevka ³⁹și ținem cont de asocierea materialelor celtice cu ceramică bastarnică în cele două stațiuni amintite, putem să datăm cu destul de mare precizie, ambele contexte, în primul sfert al secolului al II-lea î. Chr.⁴⁰. În același timp, descoperirea obiectelor aparținând celor două medii culturale, împreună, argumentează prezența celților în interiorul arcului carpatic la începutul veacului respectiv⁴¹. Momentul coincide cu sfârșitul subfazei C1 a celei de a doua epoci a fierului, în spațiul menționat⁴². Și tocmai în acea perioadă s-au desfășurat evenimentele descrise de Titus Livius.

³⁵ Pentru locuirea datând din etapa mijlocie a celei de-a doua epoci a fierului de la Șeușa, vezi: Ferencz, Ciută 2000.

³⁶ Ferencz, Ciută 2005, p. 244-246.

³⁷ Conovici 1992, p. 12.

³⁸ Babeș, Coman 2005, p. 146-147.

³⁹ Babeș 1993, p. 154; Babeș 2001, p. 522.

⁴⁰ Ferencz, Ciută 2005, p. 241, 245.

⁴¹ Ferencz, Ciută 2005, p. 245.

⁴² Rustoiu 2002, p. 32-33; Ferencz, Ciută 2005, p. 241.

Despre etapa care a urmat putem spune că probabil, a fost una de tranziție între subfazele C1 și C2 și a fost marcată de profunde transformări în viața unor comunități care locuiau o mare parte a Europei, la nivelul credințelor și concepțiilor privind viața de apoi⁴³, dar și în domeniul vieții materiale. Începând cu orizontul La Tène C2, în Europa centrală s-a dezvoltat civilizația *oppida*⁴⁴, caracterizată prin situri în care se regăsesc materiale celtice specifice. În Transilvania se perpetuează civilizația rurală, caracterizată prin așezări deschise, așa cum este cazul la Șeușa, în cel de-al doilea nivel La Tène, dar în același timp iau naștere așezări fortificate, precum aceea de la Sighișoara-Wietenberg (Andrițoiu-Rustoiu 1997, p. 125) și cetăți (Rustoiu 2002. p. 35).

4. Concluzii

După cum s-a văzut, în unele dintre așezările cercetate în Transilvania, pe cursul Mureșului, datate până la începutul secolului al II-lea î. Chr., au fost identificate artefacte caracteristice pentru cultura materială a mai multor civilizații. Descoperirea ceramicii bastarnice într-o așezare datând din La Tène-ul mijlociu reprezintă un eveniment științific, care oferă un bun prilej pentru enunțarea unor ipoteze ce ar putea conduce la clarificarea unor aspecte importante ale vieții comunităților omenești din acea vreme. Pe de o parte, credem că ele sunt un reper cronologic foarte important cu ajutorul căruia poate să fie fixat, cu destul de mare precizie, momentul în care, în urma unor evenimente istorice încă prea puțin cunoscute, un anumit mod de viață reflectat de un anume tip de cultură materială dispare, lăsând locul alteia. O succintă comparație între principalele elemente de cultură materială ale celor două epoci istorice la care facem referire pot să fie observate în Pl. I.

În același timp, descoperirea ne obligă să ne punem o serie de alte întrebări. Însă cu datele de care dispunem în stadiul actual al cercetărilor nu suntem în măsură să răspundem la toate. Prin prezența singulară a ceramicii germanice între descoperirile de la Morești a fost emisă ipotezapotrivit căreia, ea reflectă o încercare a bastarnilor de a pătrunde în Dacia intracarpatică⁴⁵. Odată cu apariția materialelor de la Șeușa, pe hartă este înscris un nou punct. Situarea așezării, pe valea Mureșului și în același timp la o distanță considerabilă de zonele în care sunt atestați utilizatorii acestor artefacte, coroborată cu datarea acestor materiale, ne îndreptățește să ne întrebăm dacă ele nu reflectă un fapt istoric consemnat de izvoarele antice, anume expediția împotriva dardanilor. Suntem de părere, așa cum am mai afirmat, că enunțarea unei asemenea

⁴³ Sîrbu 1993, p. 37.

⁴⁴ Andrițoiu-Rustoiu 1997, p. 127.

⁴⁵ Babeș 2001, p. 527.

ipoteze este oportună⁴⁶. Argumente în plus, în afara celor enunțate mai sus, care să susțină supoziția noastră, sunt furnizate de existența, încă din preistorie, a unor drumuri care legau teritoriile aflate la răsărit de Carpați, de zona Dunării, străbătând Transilvania. La acest aspect mai trebuie adăugată distanța mai mică, a acestei variante de drum, în comparație cu aceea prin Dobrogea (Pl. III). Odată cu apariția ceramicii de la Șeușa, credem că se poate susține un contact nemijlocit între reprezentanții celor două civilizații, chiar dacă este dificil de argumentat prezența unor germanici în așezări celtice din Transilvania. Relațiile între unele populații celtice și altele germanice au fost sesizate și de alți cercetători⁴⁷ și explicate prin existența unor afinități între cele două⁴⁸. Aceste gen de asemănări ar fi putut să facă posibilă și coabitarea, în anumite condiții și într-un anumit interval de timp a unor indivizi germanici alături de celti, însă doar pe baza informațiilor de care dispunem în prezent, nu putem susține un astfel de scenariu. Cercetările care vor urma, ar putea să furnizeze informații care să confirme sau să infirme o astfel de ipoteză.

Ca urmare, în acest stadiu al cercetărilor se poate afirma că în prima parte a secolului al II-lea î. Chr., în Transilvania, se găsesc artefacte specifice mai multor civilizații. Din păcate însă, în etapa în care s-a ajuns cu cercetarea, dispunem de prea puține date pentru a face afirmații categorice în direcția unui răspuns la întrebarea firească: asocierea de materiale arheologice reflectă coabitarea sau relații interculturale între populațiile cărora le sunt caracteristice? Intensificarea cercetărilor va aduce, credem noi, argumentele necesare pentru a răspunde la toate aceste întrebări, precum și la altele, care au fost formulate sau urmează să fie.

Ethnical relationships or intercultural relationships.

A view on some hiostorical realities in Transylvania

Abstract

1. In the Second half of IVth Century B.C., the Celts penetrates Transylvania (Crișan 1971, 154-157; Crișan 1977, 19-30; Nemeti 1986, 71-76; Crișan et al 1995, 35-37; Ferencz 1998, 251-226; Rustoiu 2000 182-184; Rustoiu 2002, 55; Rustoiu 2005, 57-65) (Fig. 1), their presence in intracarpatic area being archaeological documented till the first or the second quarter of II Century B.C.(Ferencz, Ciută 2005, 245; Rustoiu 2002,

⁴⁶ Ferencz, Ciută 2005, p. 246.

⁴⁷ Popovič 1999, p. 47-54.

⁴⁸ Popovič 1999, p. 47.

33). Some authors think that the beginning of those events has to be placed at the beginning of III Century B.C. (Kruta 1990, 263).

2. *Companionship or colonization?*

Some of researchers suggested hypotheses on this issue supporting the idea of mixed (in ethnical way) communities formed by native people (called dacians or tracians, on one hand, and the Celts , who lived in the periods mentioned before (Rustoiu 200, 184; Popa, Simina 2004, 62).

From our point of view we consider that at this moment we have very little informations which could support the idea according to the communities belonging to these two kind of populations were living inside the same settlements. Moreover, the material culture's aspect of the populations who lived in the same mentioned area when the Celts arrived, it can not be definite on actual stage of research (Crișan, Rustoiu, Palko 1995, 35; Popa, Totoianu 2000, 76; Popa, Simina 2004, 66; Rustoiu 2005, 51).

If for the second half of IVth Century B.C. and for entire III Century B.C. in Transylvania are known two categories of archaeological materials, in the second Century B.C., appear new elements which are added to first, increasing the complexity of situation. Thus, among the objects found during the research of two elements dated in La tene C1, are existing some pieces characteristic to the Bastarns material culture (Horedt 1979, 47, fig. 21/1+4; Ferencz, Ciută 2005, 239-254).

3. *The Bastarns*

Around the year of 2000 B.C. inside the area situated in north-eastern part of Dacia, the Bastarns settled down.

The researches done to Moresti, jud. Mures (Pl.) at the middle of XXth Century were concretized with an archeological monograph, a volume which is still representative, worthy to be followed in many ways (Horedt 1979). Among the cultural horizons astonished inside that site it is one which is characteristic to the middle part of La Tene, represented by a rural settlement (Horedt 1979, 35-52)

Recently as a discovery result of some similar materials, inside a contemporary settlement, at Seusa, jud. Alba (Pl.....) has been possible to give out an hypothesis which could explain the presence of bastarns pottery inside those two sites (Ferencz, Ciută 2005, 244-246). More exactly, has been purpose , as an work issue an historical script according to which the bastarns

warriors who attacked the Dardans, as an answer to the Filip V request made by a messenger in 184-182, crossed the Eastern Carpathians ravine, after that they followed the Mures and Tisa Courses to arrive in the area where the Scordiscians lived (Ferencz, Ciută 2005, 245).

If we are excepting the datation around year of 200 for the beginning of the Poienesti-Lukasevsk culture, as V. Babes has suggested (Babes 1993, 154; Babes 2001, 522) and if we are taking into consideration the association of the Celtic materials and Bastarns pottery inside those two sites mentioned before, we may date both contexts in the first quarter of II Century B.C.. In the same time, the discovery of objects belonging to those cultural circles together are arguments for the Celts presence inside the Carpathical Arch, at the beginning of the mentioned Century (Ferencz, Ciută 2005, 245). The moment is the same with the end of C1 subphase and with the second Iron Age in the mentioned area (Rustoiu 2002, 32-33; Ferencz, Ciută 2005, 241).

Conclusions

Being singular, the german pottery discovered at Morești has been determined the idea according which this pottery reflects an attempt of the bastarns to penetrate Intracarpathical Dacia (Babeș 2001, 527). The materials discovered at Seusa give a new point on the map. The placement of the settlement on Mures Valley, and in the same time to a considerable distance to the areas where lived populations who used those artefacts, corroborate with the chronological frame, give us the right to ask ourselves if they do not reflect an historical fact registered by antique sources meaning the expedition against Dardans. We think, as we said before, that the enunciation of such an idea is opportune (Ferencz, Ciută 2005, 246). More arguments beside those mentioned before, which might support our assumption, are given by the existence of roads, since prehistory, roads which conect the eastern carpathian area with Danube area, crossing Transylvania. To this aspect is necessary to add the shorter distance of this road in comparasion with that through Dobrogea. Alongside the publication of pottery found at Seusa we think that it is possible to support the idea of a directly contact between those two civilisations, even if it is difficult to argue the presence of some germans inside the celtic settlements from Transylvania . The relationships between some celtic population and germanic ones were distinguished by other researchers too (Popovic 199, 47-54) and they have been explained by the existence of affinities between those two (Popovic 1999, 47). This kind of similitudes could have done possible the coinhabitation, in certain conditions and in a certain period of some germans together with celts, but onlz on the informations we have till now it is not possible to support or disagree this hypothesis.

So, in actual stage of researches we may say that in the first part of Second Century B.C. in Transylvania exists artefacts characteristics to many civilisations. Unfortunately, on this stage of researches we have to little informations to make clear assumptions to obtain an answer to a normal question: does the association of archaeological materials reflect the coinhabitation or intercultural relationships between the populations to which they had belonged?

Explanation of plates:

Pl.I. The evolution of some elements of material civilisation in Transylvania during the First and secon Iron Age

Pl.II. The Celts in Transylvania(according to I. H. Crişan)

Pl.III The possible itinerary of the Bastarns during the 179 B.C. campaign.

Pl. IV. Bastarns pottery from Moreşti (according to K. Horedt). No scale

Pl. V. Şeuşa-La Cărarea Morii pottery, made by hand coming from the IVth archaeological level, a certain bastarn one.

Translated by Roxana Stăncescu

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

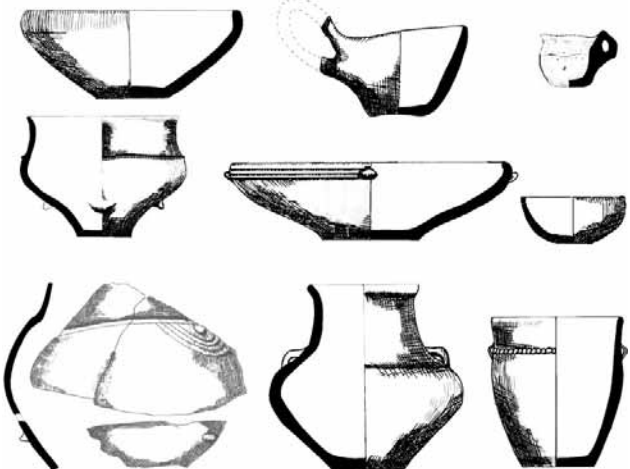
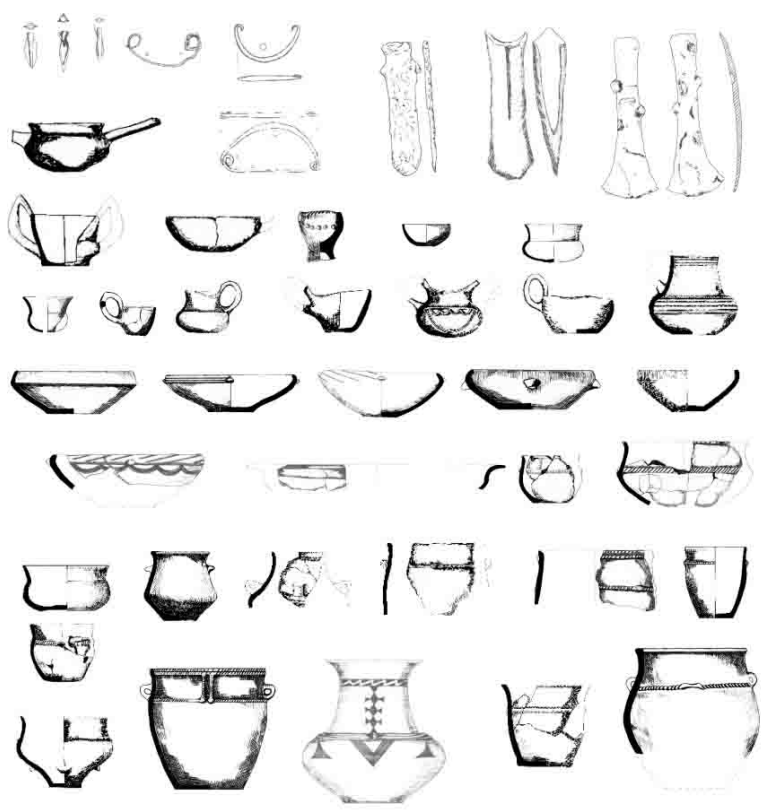
Herodot	Herodot, <i>Istoriei</i> , în vol. <i>Izvoare privind istoria României</i> , vol. I, București 1964.
Titus Livius	Titus Livius <i>De la fundarea Romei</i> , Editura Științifică, București 1961.
Strabon	Strabon, <i>Geografia</i> în vol. <i>Izvoare privind istoria României</i> , vol. I, București 1964.

Monografii, studii și articole

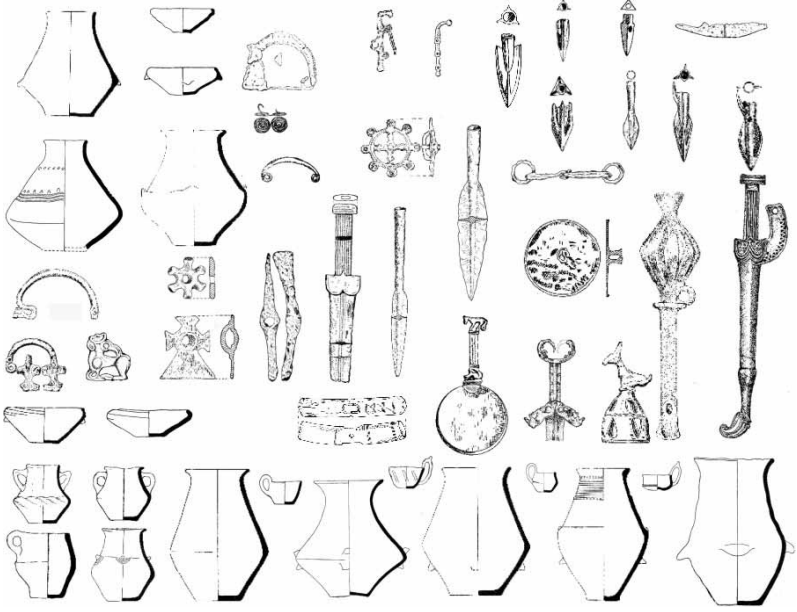
- Andrițoiu-Rustoiu 1997 – I. Andrițoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, București 1997.
- Babeș 1993 – M. Babeș, *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur*, Bonn 1993.
- Babeș 2001 – M. Babeș, *Bastarnii în răsăritul Daciei*, în *Istoria României*, București 2001.
- Babeș, Coman 2005 – M. Babeș, *O nouă „fibulă pomeraniană” în România*, în *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, p. 139-148.
- Conovici 1992 – N. Conovici, *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poienesti-Lukaševka și prezența bastanilor în Dobrogea*, în *SCIIVA*, 43, 1, 1992, p. 3-13.
- Crișan 1966 – I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola celtică de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966;
- Crișan 1971 – I. H. Crișan, *Contribuții la problema celților din Transilvania*, în *SCIV*, 22, 2, 1971, p. 154-157;
- Crișan 1977 – I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, IInd ed., București, 1977;
- Ferencz 1998 – I. V. Ferencz, *Cele mai timpurii descoperiri celtice pe cursul mijlociu al Mureșului. Analele Banatului S. N. VI* 1998, p. 215-226;
- Ferencz, Ciută 2000 – I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Finds from Șeușa (Alba County) Belonging to middle La Tène*, în vol. *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca 2000, p. 22-50;
- Ferencz, Ciută, – I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Considerații pe marginea*

- 2005 *unor materiale descoperite la Șeușa (com. Ciugud, jud. Alba). Istros*, XII, 2005, p. 239-254;
- Ferencz 2006a – I. V. Ferencz *Settlements and necropolises Few considerations on the archaeological discoveries on the Middle Course of Mureș River belonging to La Tène B₂-C₁*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, V, 1, Sibiu 2006, 139-149.
- Ferencz 2006b – I. V. Ferencz, *Repere istorice ale stadiului cercetării celei de a doua epoci a fierului pe cursul mijlociu al Mureșului*, în *Corviniana* 10, 2006, în curs de apariție.
- Horedt 1979 – K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979.
- Kruta 1990 – V. Kruta *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, Paris, 1990;
- Németi 1986 – I. Németi, *Unele aspecte ale cronologiei Latène-ului în nord-vestul României. ActaMP*, 10, 1986, p. 71-82;
- Németi 1990 – I. Németi, *Problema relațiilor dintre traci și celți în nord-vestul României în lumina izvoarelor arheologice*, în *SympThrac*, 8, 1990, p. 50 – 56;
- Németi 1999 – I. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, în *Bibliotheca Thracologica*, XXVIII, 1999.
- Popa, Totoianu – C. I. Popa, R. Totoianu, *Câteva probleme ale epocii Latène în lumina descoperirilor recente de la Lancrăm (or. Sebeș) - „Glod” (jud Alba)*, în vol. *Les Celtes et Thraco-Daces de l’Est du Bassin des Carpates*, Bistrița - Năsăud 2000, p. 51-134;
- 2000
- Popa, Simina – C. I. Popa, N. M. Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm „Glod”*, Alba Iulia 2004;
- 2004
- Popovič 1999 – P. Popovič, *The Scordisci and the Bastarnae*, în vol. *Le Djernap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millenaire av. J. C. Jusqu’aux guerres daciques*, Beograd 1999, p. 47-54.
- Rustoiu 2000 – A. Rustoiu, *Les matériels celtiques de l’habitat dace de Sighișoara-Wietenberg*, in: *Les Celtes et les Thraco-daces de l’Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 182-184;
- Rustoiu 2002 – A. Rustoiu, in: A. Rustoiu, H. Pop, A. Ursuțiu, Fl. Gogâltan, Al. Gudea, *Habitat und Gesellschaft im Nordwestern Rumäniens vom ende des 2 Jahrtausends v Chr. Zum anfang des 1. Jahrtausends n. Chr. (11 Jh. v.*

- Chr. - 2. Jh. n. Chr.*, Cluj-Napoca 2002;
- Rustoiu 2005 – A. Rustoiu, *Repere arheologice și istorice privind începutul colonizării celtice a spațiului intra-carpatic*, în *Istros* XII, 2005, p. 45-64;
- Rustoiu,
Rustoiu 2000 – A. Rustoiu, G. T. Rustoiu, *Așezări din a doua vârstă a fierului descoperite recent pe teritoriul orașului Alba Iulia*, în *Apuhum* XXXVII/1, 2000, p. 177-192;
- Sîrbu 1993 – V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila 1993;
- Vasiliev 1980 – V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca 1980;
- Zirra 1974 – Vl. Zirra, *Influence des gèto-daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*, în vol *The celts in central Europe*, Székesfehérvár, 1974, p. 47-63.
- Zirra 1975 – Vl. Zirra, *Aspects of the relations between dacian and celts in Transylvania (4th-2nd centuries B. C.)*, în vol. *Relations between the autochthonous population and the Migratory Populations*, *Bibliotheca Historica Romaniae Monographs* XVI, București, 1975, p. 25-34.

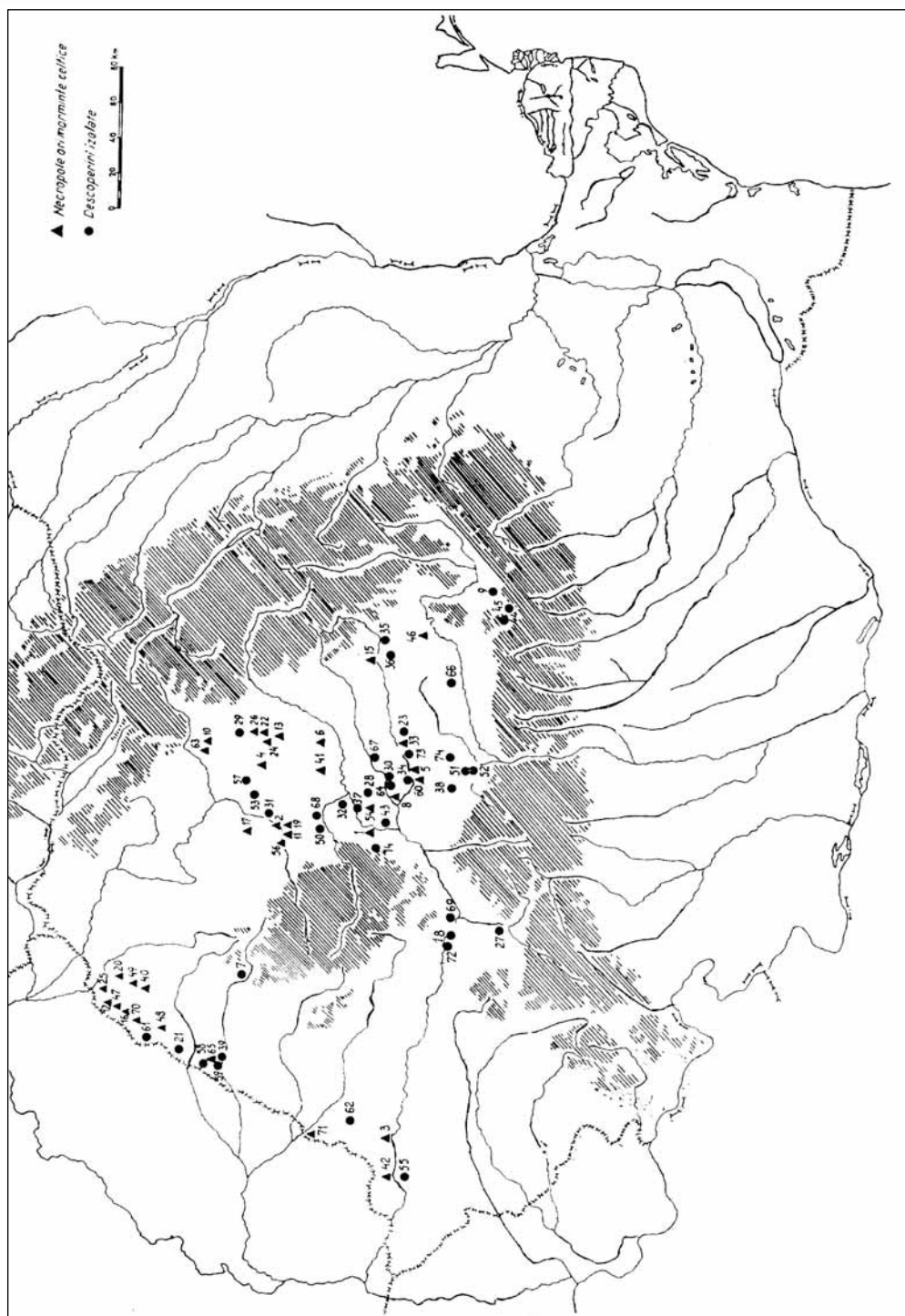
775/750	<p style="text-align: center;">MORMINTE</p>
Ha B3-C	<p style="text-align: center;">AȘEZĂRI</p>

Cultura Basarabi

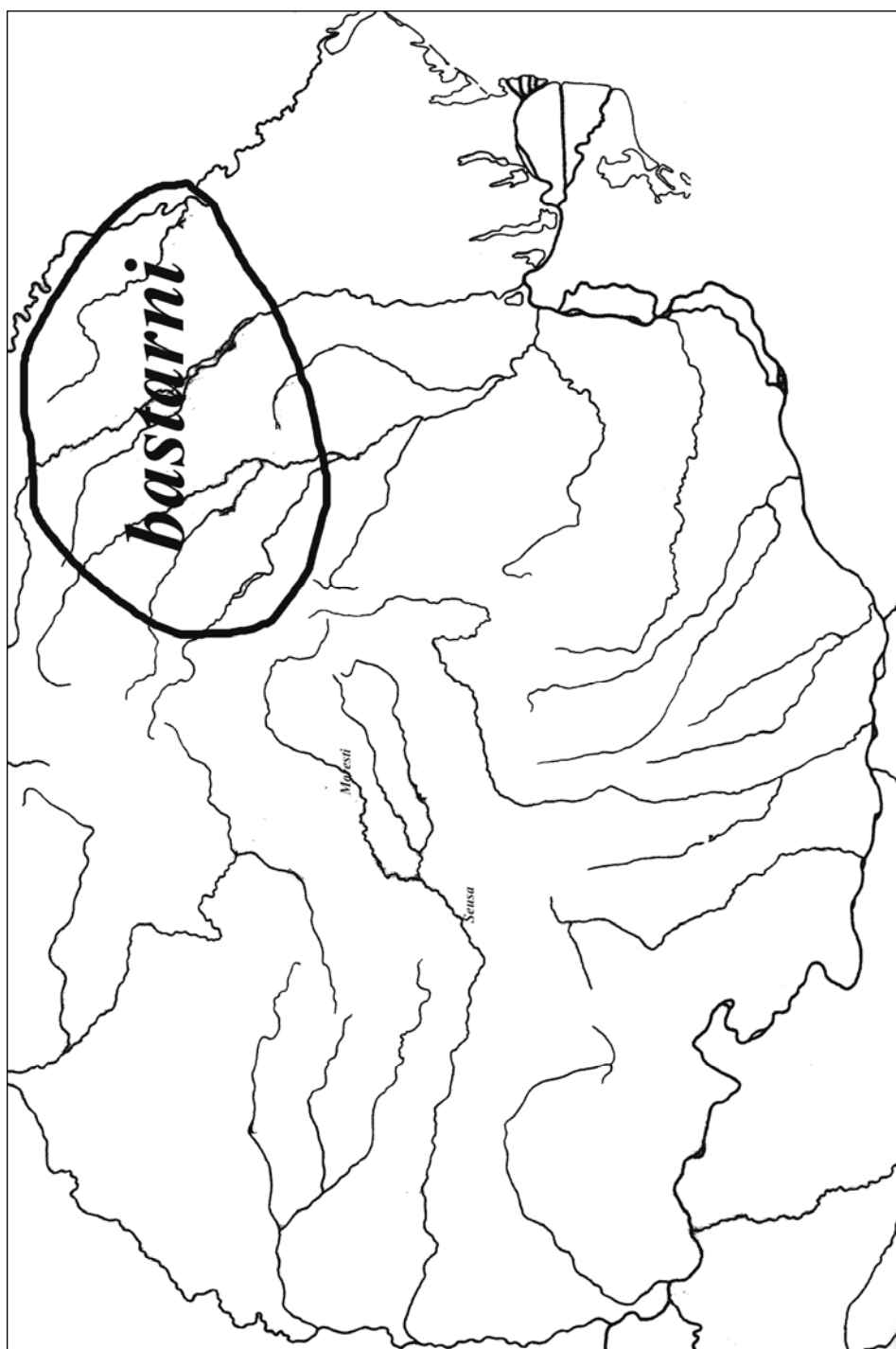
600	Orizontul scitic	MORMINTE
		
		AȘEZĂRI
		???
450	???	MORMINTE
		???
		AȘEZĂRI
		???
350/330		

66

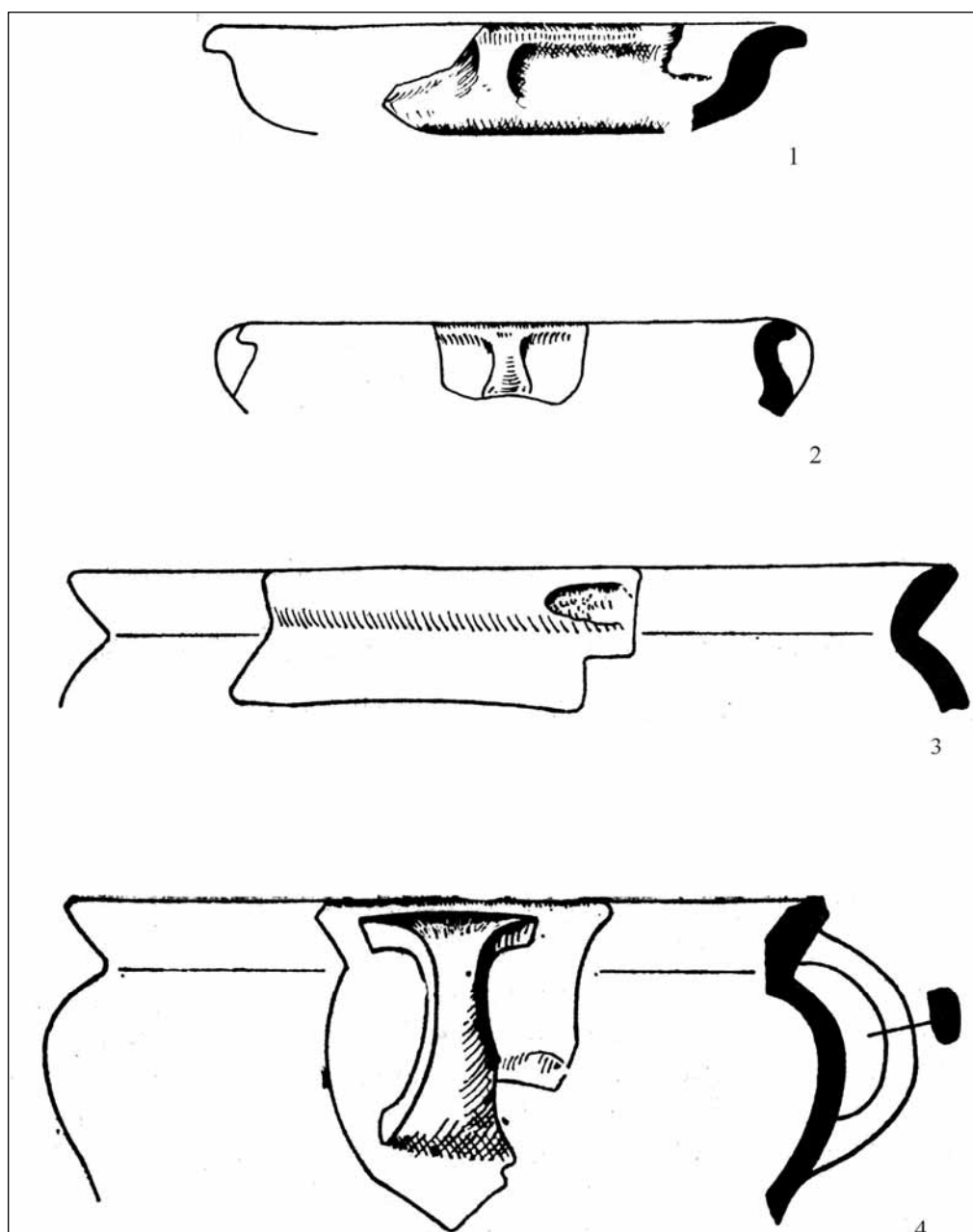
Pl. I. Evoluția unor elemente ale civilizației materiale în Transilvania, în prim și a doua epocă a fierului

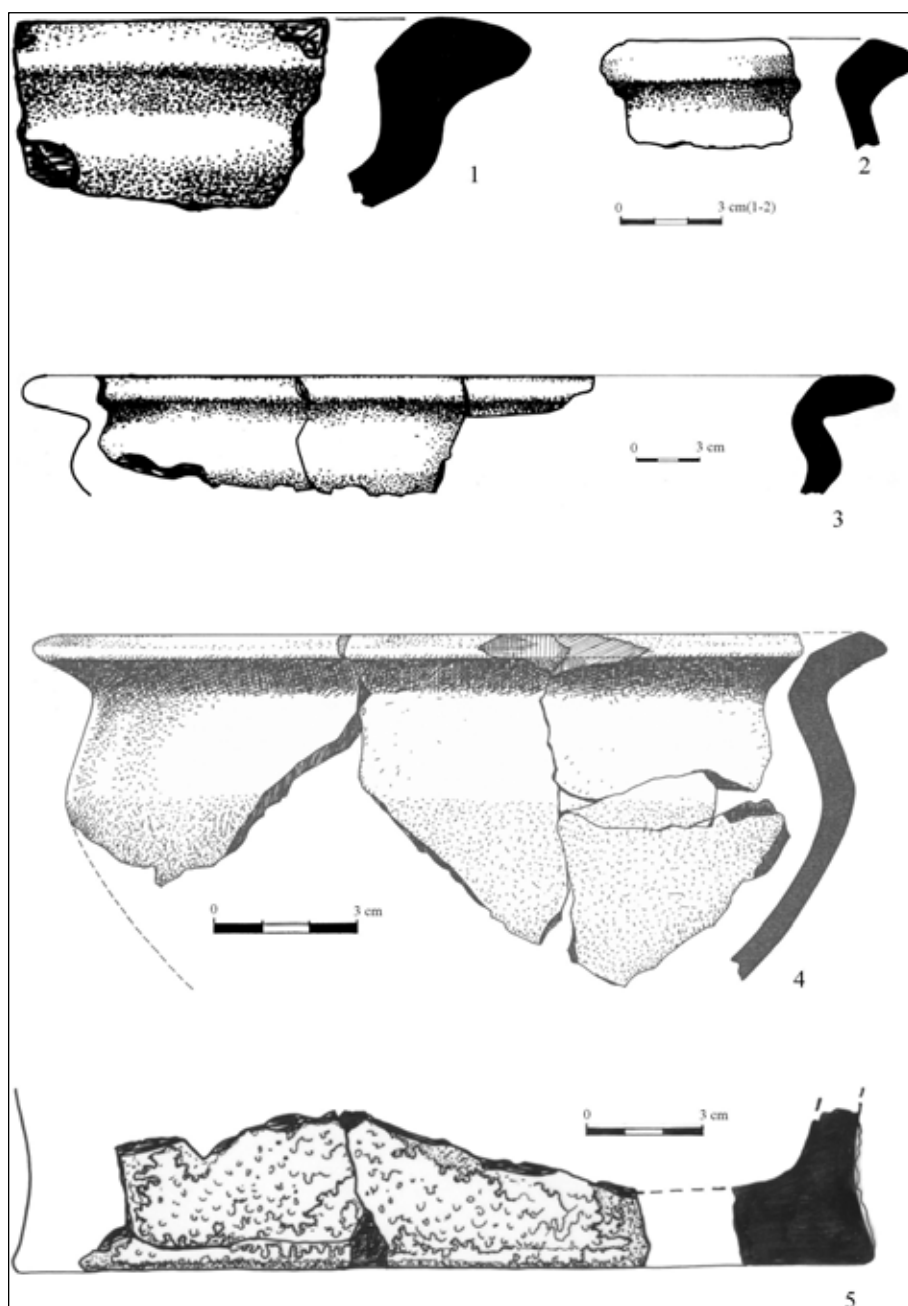
Pl. II. Celții în Transilvania (după I. H. Crișan)

Pl. III. Itinerar posibil al bastarnilor în campania din anul 179 î. Chr.

Pl. IV. Ceramică de factură bastarnică de la Morești (după K. Horedt). Fără scară

Pl. V. Șeușa - „La Cărarea Morii”, ceramică lucrată cu mâna provenind din stratul arheologic, 4., de certă factură bastarnică.

O TRADIȚIE FUNERARĂ STRĂVECHE: ÎNHUMAREA ÎN VASE SAU SUB FRAGMENTE DE VASE*

Alexandru Gh. SONOC

Un obicei foarte rar la dacii din timpul stăpânirii romane, întâlnit atât în partea dobrogeană a provinciei Moesia Inferior, la Enisala (jud. Tulcea)¹, cât și în provinciile dacice, dar nu numai în Transilvania, la Sopor de Câmpie (jud. Cluj)² și Obreja (jud. Alba)³, ci și în Oltenia, la Locusteni (jud. Dolj)⁴, este acoperirea trupului copilului înhumat cu jumătăți de oale, sparte pe lungimea lor. Istoriografia românească, în care nu s-a vehiculat însă în mod deschis ideea că ar fi vorba de o practică funerară specifică dacilor, lasă să se înțeleagă, totuși, acest lucru, judecând după contextul în care face referire la ea, fără a aminti niciodată faptul că ea este atestată și la unele comunități sarmatice⁵, chiar dacă, după părerea noastră, nu este vorba de o tradiție specifică doar mediului dacic sau celui al acestor nomazi iranieni. O variantă a acestei tradiții funerare, acoperirea cadavrului cu fragmente de vas, este atestată și la Târgșor (jud. Prahova), în acea fază a necropolei care aparține culturii Sântana de Mureș - Černjychov; aici, craniul și picioarele copilului înhumat în mormântul nr. 234 au fost acoperite cu fragmentele unui castron mare, de culoare cenușie⁶. Pentru această situație, unică în contextul amintitei culturi, analogia citată provine tocmai de la Sopor de Câmpie⁷, dar mai interesant este faptul că, în același mormânt de la Târgșor, peste piciorul drept al defunctului a fost aruncată, potrivit tradiției sarmatice, o bucată de lemn arzândă, care, înainte de a se stinge, a înroșit pământul din preajma ei⁸!

¹ BABEȘ 1971, p. 27.

² PROTASE 1976a, pp. 22sq. și 76, fig. 8, pl. VI/3.

³ PROTASE 1971b, pp. 147 și 149, fig. 11; PROTASE 2002, pp. 132 și 154sq.

⁴ POPILIAN 1980a, pp. 19, 58 și 61, pl. VII.

⁵ DIACONU 1965a, p. 52, n. 88.

⁶ DIACONU 1965a, pp. 52 și 68sq., pl. CLXXX/1.

⁷ DIACONU 1965a, p. 52.

⁸ DIACONU 1965a, pp. 52 și 68sq. În mediul sarmatic, aruncarea de cărbuni și lemn aprins în morminte este atestată mai cu seamă la roxolani: BICHIR 1973a, p. 36. Acest ritual a fost pus în legătură, în mod neconvingător însă, cu un cult al focului: BICHIR 1972, p. 144. În necropolele daco-romane se cunosc, deocamdată, doar 3 cazuri în care este menționată prezența cărbunilor în morminte de inhumație, anume în mormintele nr. 29 (în cazul căruia există dovada că acesta a ars chiar în groapă), nr. 90 și nr. 159 de la Sopor de Câmpie (jud. Cluj): PROTASE 1976a, pp. 22sq., 32sq. și 39; cf. PROTASE - ȚIGĂRA 1959b, p. 387. În

Fără să poată spune care este semnificația abstractă, mistico-religioasă a acestei practici funerare, D. Protase aprecia că, din faptul material în sine constatat, reiese dorința pioasă pe care au avut-o părinții copilului de a-i proteja și după moarte trupul firav cu un înveliș rudimentar din ceramică⁹. În ce măsură, în aceste morminte, vasul care acoperă scheletul este orientat, ca regulă, cu capul spre gura vasului, ca la Obreja¹⁰, rămâne de verificat, pentru că există posibilitatea seducătoare de a vedea în acest rit, judecând tocmai după poziția capului copilului față de gura vasului, o expresie a credinței în renașterea defunctului, care nu a apucat să-și împlinească rostul în această lume. Către o asemenea interpretare ne trimite și constatarea grijii cu care, în cazul înhumărilor în amforă, întregul trup al defunctului este acoperit, folosindu-se, la nevoie, chiar și fragmente din alte vase, dacă lungimea trupului său este mai mare decât aceea a vaselor folosite drept sarcofag¹¹, ceea ce, în acest context, ar avea menirea de a-i asigura renașterea în bune condiții, în Lumea de Dincolo, din acest "sarcofag" ceramic, care îndeplinește rolul simbolic al uterului. Aceeași funcție o avea, în Lumea Nouă, în cultura preincașă Paracas (cca. 300 - cca. 150 î.e.n.), coșul în care era introdusă, uneori, mumia chircită în poziție fetală și înfășurată în fâșii de bumbac¹²; faptul că vasul este omologat simbolic cu corpul uman reiese și din faptul că, uneori, în culturile preincașe de pe litoral, în lipsa corpului, în "sarcofagul" textil (*fardo*) este introdus un vas¹³, pe când, tot în America de Sud, la indienii Hopi, defunctul este așezat într-un uriaș vas din lut, spre a-l feri de atingerea cu pământul, dar și spre a avea deplina siguranță că duhul său nu se va reîntoarce, cu toate că mai târziu mortul este exhumat, oasele îi sunt spălate, curățite, vopsite și păstrate în coșuri anume pregătite¹⁴. Potrivit lui J. Staal, dusunii din Borneo sunt înmormântați șezând în poziție chircită într-un vas din lut ars, tăiat în zona diametrului său maxim și apoi reîntregit prin lipire cu rășină și lut, care, în ciuda mirosului pestilențial, este păstrată în casă, dar este îngropat, totuși, mai târziu¹⁵. M. Eliade arăta că, foarte probabil,

mediul carpic, în "necropola I" de la Văleni (jud. Neamț), dintre cele 107 morminte de inhumatie ale acestei secțiuni a mării necropole birituale cu 608 de morminte de aici, în 10 (adică în 9,34 % din cazuri) au fost găsiți cărbuni sau bucăți mari (scânduri sau bârne) de lemn ars, în 2 cazuri fiind vorba de lemne care, pentru scurtă vreme, au ars în mormânt, deasupra cadavrului: IONIȚĂ - URSACHI 1988, pp. 10-55 și 86.

⁹ PROTASE 1971b, p. 147; PROTASE 2002, p. 154.

¹⁰ PROTASE 1971b, p. 147, fig. 11; PROTASE 2002, pp. 132 și 154.

¹¹ BRØNDSTED 1928, p. 145.

¹² NOVĂCEANU 1977, p. 325; STINGL 1990, p. 57sq.; cf. WAISBARD - WAISBARD 1965, p. 40.

¹³ WAISBARD - WAISBARD 1965, p. 108.

¹⁴ LIPS 1964, p. 515.

¹⁵ LIPS 1964, p. 515sq.

înmormântarea în poziție embrionară se explică prin legătura mistică dintre moarte, inițiere și *regressus ad uterum* și că ea evidențiază îndeosebi speranța unui nou început al vieții, însă nu o existență redusă la dimensiunile ei pur biologice ¹⁶. La hitiți însă se constată o oscilare a preferinței între credințele legate de desprinderea sufletului de trup, în vederea înălțării sale spre cer, prin arderea cadavrului pe rug și cele care presupuneau renașterea din pântecul mamei, reflectate nu numai în biritualismul necropolelor, ci și în incinerarea parțială a cadavrelor regilor, urmată de adunarea oaselor, spălarea cu ulei și învelirea lor în țesături prețioase, înaintea de a fi înhumate ¹⁷; aici Zeița Mamă, nașterea și renașterea sunt intim asociate cu urna ¹⁸, idee întâlnită și la egipteni, în vremea dinastiilor mai recente, când în scrierea hieroglifică semnele pentru "urnă" și "leagăn" sunt identice ¹⁹. Identitatea simbolică între vas și om este atestată însă și în imaginarul funerar roman, unde urna spartă era un simbol al morții ²⁰, iar comparația între perisabilitatea vasului de lut și lipsa de apărare a omului de rând în fața celor puternici constituie subiectul a două fabule ale lui Avianus ²¹. Chiar lăsând deoparte cazurile izolate de cenotafuri badariene (4441-3860 î.e.n.), în care statueta care substituie corpul defunctului este depusă, împreună cu vâsciorul de ofrandă, într-un vas mai mare ²², înmormântările de inhumație în vase au o foarte veche tradiție în Orient ²³, fiind cunoscute în cultura amratiană (corespunzătoare, în sudul Egiptului și în Nubia, nivelului inferior al nagadianului, cca. 3800-cca. 3600 î.e.n.) ²⁴, în chalcolitic (a doua jumătate a mileniului IV î.e.n.) la Byblos ²⁵, apoi și în Anatolia, la Karataş-Semayük, în mileniul III î.e.n. și la Kara Hüyük ²⁶. În bazinul oriental al Mării Mediterane devine mai frecventă însă abia în

¹⁶ ELIADE 1995a, p. 77sq.

¹⁷ RIEMSCHEIDER 1967, p. 102; cf. GHT, pp. 63 și 123; DANIEL 1987, p. 154.

¹⁸ RIEMSCHEIDER 1967, p. 99.

¹⁹ RIEMSCHEIDER 1967, p. 99sq.

²⁰ Petronius, *Satyricon*, LXXI, apud SENECA, PETRONIU 1967, p. 152.

²¹ Avianus, *Fabulae*, XI, apud FEDRU, AVIANUS 1981, p. 129sq.; *ibidem*, XLI, apud FEDRU, AVIANUS 1981, p. 153.

²² MANDICS 1983, p. 197.

²³ BRØNDSTED 1928, p. 152; cf. BENEA 1999a, p. 40; VON REDDEN 1994, p. 156.

²⁴ RACHET 1977, II, p. 81.

²⁵ GAWLIKOWSKI 1979, p. 17sq.; cf. DESHAYES 1976, I, p. 243, fig. 35a (unde se precizează că, uneori, în același chiup fuseseră înhumați mai mulți defuncți, în poziție chircită).

²⁶ DANIEL 1987, p. 154; GODART 1993, p. 59sq.; GHT, p. 63; RIEMSCHEIDER 1967, pp. 99sq. și 102. Prevederea codului penal hitit (§ 173), potrivit căreia sclavul care se împotrivesc, îl lovește sau îl atacă pe stăpânul său trebuie "*băgat în oală*" (sau, după alte traduceri "*să meargă în groapă*!") este considerată însă, uneori, ca o referire la o formă specială de tortură premergătoare execuției, probabil fierberea în apă: ZAMAROVSKÝ 1980, p. 195; GHT, pp. 63 și 259.

epoca bronzului, iar la Ugarit (Ras-Shamra) se datează în Bronzul mijlociu 1 și 2 (cca. 1900-1600 î.e.n.)²⁷. Potrivit unei tradiții de pe litoral, atestată încă din a doua jumătate a mileniului IV î.e.n.²⁸, în Palestina epocii bronzului, cum o arată descoperirile din peșterile de la Kudeirah, după putrezirea cadavrului, oasele erau depuse în osuare în formă de casă sau de vas, iar în Fierul I, mai precis în sec. XI-X î.e.n., adică până în vremea primilor regi biblici evrei, alături de alte forme de înmormântare, se practica și înhumarea în urne²⁹. Trebuie precizat însă, în acest context, că S. Moscati a infirmat vechea părere, că acei copii care fuseseră depuși în vase ar reprezenta victimele sacrificiilor umane săvârșite de către canaanii, subliniind că nu au fost sesizate urme de violență săvârșite asupra acestora și că ei fuseseră înmormântați cu ofrande³⁰, la fel ca alți defuncți. În unele regiuni ale lumii înhumarea cadavrului în vase apare mai târziu, însă în legătură cu credințe asemănătoare și se întâlnește, practic, până în vremuri recente; astfel, în Birmania, Indochina și Indonezia, uneori în relație cu culturile megalitice răspândite aici în mileniul I e.n. și în paralel cu acestea, corpul sau craniul și unele oase ale defunctului sunt depuse în urne din piatră sau lut ars, obicei care în Indonezia a supraviețuit până la introducerea islamului, în sec. XVIII³¹. De aceea, nu credem că înhumările în vase trebuie privite ca o formă de trecere de la înhumarea chircită la mormântul de incinerare în urnă, așa cum crezuse, inițial, Foltiny I., iar mai târziu și Székely Z., referindu-se la descoperiri din epoca bronzului din Ungaria și România³².

O anumită influență a acestor reprezentări referitoare la ideea de renaștere și la identificarea simbolică a vasului ce conține rămășițele defunctului cu uterul sunt atestate și la acele comunități care își incinerează morții, anume prin practica depunerii într-un alt vas a urnei, ca în regiunea treveră într-o necropolă situată la vest de Hermeskeil, datată la mijlocul și sfârșitul sec. II e.n., unde se întâlnește în 3 dintre cele 15 morminte descoperite aici³³, deci în 20 % din cazuri. În mediul tracic preroman, prin analogie cu cei doi idoli puși unul în altul de la Orșova, de la sfârșitul epocii bronzului și cele 3 vase (din aur, ceramică și bronz), puse tot unul în altul, găsite în apropiere de Sofia și datate la începutul epocii fierului, vasele descoperite în morminte, depuse într-un mod asemănător, pot fi puse în legătură cu credința în Marea Zeiță și

²⁷ VON REDDEN 1994, p. 156.

²⁸ GAWLIKOWSKI 1979, p. 17sq.

²⁹ CHOURAQUI 1975, p. 189.

³⁰ VASILESCU 1998, p. 157.

³¹ RACHET 1977, II, p. 258.

³² SZÉKELY 1966, p. 133.

³³ CRMS, p. 187sq., fig. 12.

partenerul ei, care îi este soț și fiu ³⁴. O semnificație legată tot de veșnica reînnoire a vieții, o au, în tradiția populară rusească, așa cum o indică însăși numele lor, binecunoscutele păpuși *mampëuka*, care pot fi puse una în interiorul celeilalte, iar în mediul etrusc depunerea resturilor cinerare în urne antropomorfe și, mai târziu, la Clusium, în canope al căror capac imită trăsăturile defunctului și stă, astfel, la baza originii portretului în arta etruscă ³⁵. Mai greu este de precizat dacă în astfel de reprezentări religioase își are originea și tradiția, constatată în necropola tumulară a coloniștilor norico-pannonici de la Cașolț (jud. Sibiu) de a depune într-un vas mai mare, așezat ca ofrandă peste resturile cinerare ale defunctului, un vas mai mic ³⁶, la fel ca și în teritoriul locuit de latobici, la Novo Mesto (Slovenia), în morminte datate din vremea lui Claudius până la împărații flavieni ³⁷; după unele presupuneri, vasul mare conținea o substanță grasă, care uneori lasă pe exteriorul vasului mai mic o urmă corespunzătoare nivelului până la care vasul mare era umplut ³⁸. În vasul mic se presupune că se găsea vin, mied, lapte sau o altă băutură, fără însă ca să existe o deplină certitudine, datorită lipsei unor analize fizico-chimice ³⁹. Trebuie precizat însă că nici în vasele mari, nici în cele mici și nici în alte vase descoperite în mormintele de aici nu au fost descoperite resturi cinerare ⁴⁰, deoarece acestea rămâneau chiar pe locul rugului, peste care era ridicat tumulul ⁴¹, deci nu poate fi vorba decât, eventual, de perpetuarea amintirii difuze a acestor reprezentări religioase arhaice. De altfel, M. Macrea considera că, aici, depunerea unei ulcele în interiorul unui vas mai mare sugerează ideea unui banchet funebru destinat defunctului sau unei divinități psihopompe ⁴². O ulcă din pastă fină cenușie, după formă de bună tradiție Latène ⁴³, a fost găsită în interiorul vasului central din tumulul II-31 de la Calbor (jud. Brașov) și conținea, probabil, mirodenii folosite la libații ⁴⁴.

De același fenomen ar putea fi vorba, poate, la depunerea ca ofrandă a unui pahar chiar în urna care conține resturile cinerare ale defunctului, atestată

³⁴ FOL - MARAZOV 1978, pp. 20sq. și 148.

³⁵ VON CLES-REDEN 1963, p. 110, pl. 37-39.

³⁶ MÜLLER 1862, p. 245; MACREA 1957a, p. 125; MACREA 1957b, p. 209; MACREA ET ALII 1959, p. 405sq.

³⁷ KNEZ 1992, p. 88.

³⁸ MACREA 1957a, p. 125.

³⁹ MACREA 1957a, p. 125.

⁴⁰ MACREA 1957a, p. 125. Uneori, în vasele de ofrandă pătrund accidental resturi cinerare, când acestea sunt strânse în jurul vaselor, înaintea ridicării tumulului: MACREA 1957a, p. 126sq.

⁴¹ MACREA 1957a, p. 121; MACREA 1959, p. 407.

⁴² MACREA 1957b, p. 209.

⁴³ MACREA 1957a, p. 142; MACREA 1957b, p. 214.

⁴⁴ LUPU 2001-2002a, p. 50sq.

în necropola daco-romană de la Sopor de Câmpie în cazul unui mormânt la care drept capac fusese folosită o ceașcă dacică ⁴⁵ și al altor 3 morminte, în care în urne fusese depus nu câte un pahar din sticlă, ci câte unul din ceramică ⁴⁶; aici trebuie precizat că mormântul cu pahar de sticlă este, de fapt, un mormânt dublu, în urnă găsimdu-se, amestecate, resturile cinerare ale unui adult și ale unui copil ⁴⁷, iar unul dintre amintitele morminte în care fusese depus un pahar de ceramică este al unui adult ⁴⁸, al doilea aparține, se pare, unei femei mature ⁴⁹, iar cel de-al treilea, spre deosebire de cele precedente, folosește drept urnă un vas de factură dacică, modelat cu mâna ⁵⁰. Față de cele 189 de morminte daco-romane cercetate în necropola de la Sopor de Câmpie, cele 4 cu pahar depus în urnă reprezintă 2,11 %; cu toată frecvența lor redusă în această necropolă, este limpede că depunerea paharului în urnă nu constituie un fenomen izolat, ci reprezintă expresia unor reprezentări religioase. S-a și remarcat, de altfel, faptul că, în această necropolă, atât resturile cinerare, cât și vasele de ofrandă și celelalte piese de inventar sunt depuse, cu foarte rare excepții, numai în interiorul urnelor ⁵¹, situație care poate avea semnificații simbolice diferite. În necropolele daco-romane, depunerea unui vas în interiorul urnei nu a mai fost atestată decât într-un mormânt de la Leu (jud. Dolj), unde în urna romană a fost depusă o căniță ⁵² și la Enisala, unde a fost descoperită o ulciță dacică, depusă într-o urnă romană ⁵³. Atât la Sopor de Câmpie și Leu, cât și la Enisala, vasele introduse în urnă sunt vase de băut, ceea ce constituie o deosebire față de necropolele norico-pannonice de la Cașolț și Calbor, unde nici nu este vorba de morminte de incinerare cu depunere în urnă. Totuși, în încercarea sa de a stabili cât mai multe elemente comune între necropolele care, cu mai mult sau mai puțin temei, credea că pot fi atribuite populației daco-romane, M. Macrea considera că introducerea unui vas cu ofrandă în urnă este un element caracteristic tradițiilor funerare ale dacilor de pe teritoriul cucerit de romani ⁵⁴.

Și în mediul carpic se întâlnesc, sporadic, morminte cu vase de ofrandă (cănițe cenușii și roșii, pahare din lut, cești dacice) depuse în urnă ⁵⁵. La dacii

⁴⁵ PROTASE 1976a, pp. 19sq. și 70, fig. 6 (mormântul nr. 6).

⁴⁶ PROTASE 1976a, pp. 20, 22 și 32 (mormintele nr. 11, 27 și 87).

⁴⁷ PROTASE 1976a, p. 20 (mormântul nr. 6).

⁴⁸ PROTASE 1976a, p. 20 (mormântul nr. 11).

⁴⁹ PROTASE 1976a, p. 22 (mormântul nr. 27).

⁵⁰ PROTASE 1976a, p. 32 (mormântul nr. 87).

⁵¹ PROTASE 1976a, p. 75.

⁵² POPILIAN - NIȚĂ 1982, p. 89 (mormântul nr. 19).

⁵³ BABEȘ 1971, p. 26, fig. 2/4 (mormântul nr. 36).

⁵⁴ MACREA 1957b, p. 219.

⁵⁵ BICHIR 1973a, p. 30.

liberi din Muntenia, purtători ai culturii Chilia – Militari, se cunosc, de asemenea, câteva cazuri, foarte rare însă, de morminte în care vasele de ofrandă (cănițe și cești dacice) erau depuse chiar în urnă ⁵⁶, ca, de pildă, la Chilia (jud. Olt), într-un singur caz ⁵⁷. Tot la Chilia se cunoaște o altă situație unică în acest mediu, aceea a unei urne așezate cu gura în sus în interiorul unui vas mai mare, așezat cu gura în jos ⁵⁸. În 3 morminte de la Sopor de Câmpie (nr. 51, 65 și 70), deasupra urnelor acoperite cu un capac sau cu o strachină a fost așezat, ca un clopot, un vas a cărui parte superioară fusese spartă ⁵⁹. Urna unui dintre mormintele romane târzii din necropola de la Cuci (jud. Mureș), situată în grădina fostei Cooperative Agricole de Producție (C.A.P.), fusese, de asemenea, acoperită cu un chiup ⁶⁰. Aceste situații nu pot fi puse în legătură doar cu dorința de a asigura o protecție mai bună urnei, ci și, probabil, cu semnificația simbolică a vaselor așezate unul în altul, în primul rând cu aceea a urnei depuse în interiorul altui vas.

În România, depunerea de vase în interiorul altor vase se mai întâlnește uneori și în necropolele culturii Sântana de Mureș – Černjychov, dar, se pare, numai în mormintele de inhumație. Un mormânt de inhumație inedit, descoperit la Cuci (jud. Mureș), în necropola romană târzie din punctul *Hotarul Orosiei* ⁶¹, avea drept inventar un cuțit mare din fier și o oală ce conținea un vâscior din sticlă, datat în sec. IV ⁶², probabil un pahar. În mormântul nr. 67 (aparținând unui individ de sex feminin) din necropola birituală a culturii Sântana de Mureș – Černjychov de la Spanțov (jud. Călărași), în interiorul unui castron cu 3 toarte ⁶³, de tradiție Przeworsk ⁶⁴, a fost depus un pahar de sticlă și un altul, din ceramică ⁶⁵. Un pahar din sticlă a fost depus în interiorul unui castron și în mormântul nr. 114 din necropola de la Barcea (jud. Galați), care, după șiragul de mărgelă care făcea parte din inventarul său, va fi aparținut unei femei ⁶⁶. În necropola de la Mogoșani (jud. Dâmbovița), în 2 morminte din inventarul cărora făceau parte câte 2 fibule din argint, o fusaiolă și mărgelă, a fost descoperit câte un pahar din sticlă așezat

⁵⁶ BICHIR 1984, p. 16.

⁵⁷ MORINTZ 1961, p. 443.

⁵⁸ MORINTZ 1961, p. 441.

⁵⁹ PROTASE 1961d, p. 425; cf. PROTASE 1976a, pp. 26 și 28-30.

⁶⁰ RepArMs, p. 113, nr. XXVII.1.I, pl. CVIII/I,3; cf. ZRÍNYI 1976, p. 136sq.; HICA-CÎMPEANU 1979, p. 158; HOREDȚ 1981, pp. 62 și 69, nr. 12; HOREDȚ 1982, pp. 97 și 206, nr. 11; LAZĂR 1993, p. 84; LAZĂR 1994, p. 67sq.

⁶¹ Pentru cele două necropole de la Cuci (jud. Mureș): SONOC 2005.

⁶² PROTASE 2000, p. 139.

⁶³ MITREA - PREDA 1966, p. 67, fig. 93; DIACONU 1970, p. 13.

⁶⁴ DIACONU 1965a, p. 124, n. 64; DIACONU 1970, p. 13.

⁶⁵ MITREA - PREDA 1966, p. 39sq., fig. 93b.

⁶⁶ ȚAU - NICU 1983, p. 419, fig. 8/6.

într-un castron ⁶⁷; într-unul din aceste morminte paharul din sticlă se găsea chiar deasupra unui alt pahar, din ceramică, într-un castron cu 3 toarte ⁶⁸, dar care amintește prin forma acestora de vasele carpo-sarmatice cu toarte zoomorfe ⁶⁹. Tot la Mogoșani, într-un mormânt de înhumatie din inventarul căruia mai provin și 2 fusaiole și un șirag de mărgelă, un pahar conic din ceramică neagră se găsea în interiorul unui vas de provizii ⁷⁰. La Târgșor (jud. Prahova), în necropola aparținând, de asemenea, culturii Sântana de Mureș – Cernjychoy, în mormântul nr. 42 (al unei femei însărcinate, cu o sarcină anormală) o cană a fost așezată într-un castron ⁷¹. Într-un alt mormânt de înhumatie (nr. 238) de aici, aparținând însă unui matur, un mic vas de provizii a fost depus în interiorul unei oale ⁷²; aici trebuie precizat că în același mormânt a fost descoperită și o strachină, pe fundul căreia fuseseră depuse ritual 8 pietricele, de mărimea unei alune, așezate în cerc, în jurul alteia, ceva mai mari ⁷³, absolut identic ca și în mormântul de înhumatie nr. 8 din necropola aceleiași culturi de la Gherăseni (jud. Buzău), fapt explicat ca o practică magică ⁷⁴, după părerea noastră legată de divinație ⁷⁵. Depunerea unui castronaș în interiorul unei oale este atestată, tot în amintita necropolă de la Târgșor, în cazul înmormântării a doi copii în mormântul dublu de înhumatie nr. 69 ⁷⁶. Câte un castronaș se găsea aici în interiorul altui castron, mai mare, în 3 morminte de înhumatie: unul al unui individ matur (nr. 121 ⁷⁷) și celelalte 2 de copii (nr. 143 ⁷⁸ și 150 ⁷⁹). Tot la Târgșor, într-un mormânt de copil (nr.

⁶⁷ DIACONU 1970, pp. 21sq. (mormântul nr. 6) și 30 (mormântul nr. 70).

⁶⁸ DIACONU 1970, p. 30 (mormântul nr. 70).

⁶⁹ DIACONU 1970, p. 13.

⁷⁰ DIACONU 1970, p. 29.

⁷¹ DIACONU 1965a, p. 55sq., pl. LXXIX.

⁷² DIACONU 1965a, p. 69, pl. CXXIII.

⁷³ DIACONU 1965a, pp. 52 și 69.

⁷⁴ DIACONU 1965a, p. 52, n. 87. Această practică a mai fost constatată, însă fără a i se putea da vreo explicație, în cazul unor morminte din necropola culturii Sântana de Mureș – Cernjychoy de la Slobozia-Chișcăreni (fost Lazo, R. Moldova): LEVINSCHI 1994-1995, p. 119.

⁷⁵ Folosirea pietricelor în scopuri magice este atestată pe teritoriul României și în Evul Mediu, în sec. XIV-XV: la Craiova (jud. Dolj), în cartierul *Făcăi*, la sud de un cimitir din sec. XII-XIII și în imediata apropiere a așezării din sec. XIV-XV, a fost descoperit un vas ce conținea 24 de pietricele și oasele unei perechi de membre inferioare ale unei broaște (*Bufo*) și un altul, ce conținea, de asemenea, 24 de pietricele și fragmente din alte 2 pietricele: STOICA - BOLD 2000.

⁷⁶ DIACONU 1965a, p. 56.

⁷⁷ DIACONU 1965a, p. 59, pl. XCIV.

⁷⁸ DIACONU 1965a, p. 62, pl. CLXXVII/3.

⁷⁹ DIACONU 1965a, p. 62sq., pl. CIV.

195), un pahar din sticlă a fost depus într-un castron ⁸⁰. Descoperirile de la Târgșor indică, așadar, faptul că, adesea, așezarea unui vas în altul are o semnificație magică, legată de statutul religios aparte al defunctului: femeie însărcinată, șaman, copil.

De un imaginar funerar a cărui idee centrală este renașterea credem că se leagă și monumentele funerare în formă de butoi (*cuppae*) întâlnite, se pare, exclusiv în sudul Portugaliei, în Lusitania ⁸¹, despre care s-a afirmat că ar reprezenta un tip aparte de stele funerare (?), care face aluzie la bețiile din Lumea Cealaltă sau la "vinul vieții celei noi" și care, cu siguranță, datorită numărului mare de exemplare cunoscute, nu pot fi puse în legătură cu eventuala practicare a comerțului cu vin de către defuncți ⁸². Discutând ipotezele emise în legătură cu originea acestui ciudat tip de monumente funerare (străvechiul obicei al depunerii cenușii într-un butoi de lemn, reprezentări funerare legate de cultul zeului celtic Sucellus, identificat cu cel lusitan Endovellicus sau de cel al lui Dionysios), D. Julia ajungea la concluzia că această problemă nu poate fi încă rezolvată, dar, studiind cele 30 de morminte semicilindrice din regiunea Tarragona, demonstrează originea nord-africană a acestora ⁸³. Semnificația acestui tip de monumente funerare ar putea fi legată de echivalarea rituală, în misterele baccho-dionysiace, a transformărilor prin care trece mystul, până a se bucura de nemurire, cu acelea pe care le suferă mustul în pivnițe, sub pământ, spre a deveni vin, adică băutura nemuririi. Această renaștere întru nemurire, făgăduită de misterele baccho-dionysiace și la care s-ar putea raporta și amintita tradiție a depunerii într-un alt vas, mai mare, a unui care conține o băutură "dătătoare de viață", constituie însă o problemă aparte, asupra căreia nu putem insista cu acest prilej. Oricum, în latină, omonimia dintre organul în care se dezvoltă embrionul și burduf (*uter*) poate să fi constituit printre adepții acestor credințe și o justificare a înfășurării cadavrului ce urma a fi înhumat într-un material perisabil (țesătură, rogojină, piele, blană) sau poate chiar pentru introducerea sa într-un sac textil sau din piele. De altfel, deși nu există, deocamdată, probe materiale de această natură, unii cercetători români au și presupus că, în necropolele romane provinciale din Dacia, unii dintre defuncții înhumați direct în pământ au avut un asemenea înveliș perisabil ⁸⁴.

Astfel de reprezentări religioase ar putea explica, de asemenea, la prătorii culturii Sântana de Mureș – Černjyčov, folosirea drept urnă, pentru o

⁸⁰ DIACONU 1965a, p. 66, pl. CXVI.

⁸¹ BERCIU - WOLSKI 1971, p. 413, fig. 17/1; TOYNBEE 1971, p. 253, fig. 81.

⁸² TOYNBEE 1971, p. 253.

⁸³ BERCIU - WOLSKI 1971, p. 413sq.

⁸⁴ BABEȘ 1970a, p. 173; cf. POPILIAN 1980a, p. 58.

cantitate mică de resturi cinerare, a unui pahar din ceramică în amintita necropolă de la Mogoșani⁸⁵ și a unui pahar din sticlă în menționata necropolă de la Târgșor⁸⁶ sau, în mediul roman provincial din Dacia, amplasarea mormintelor chiar în vii, respectiv cultivarea de viță de vie printre morminte, cum se presupune că se făcea la Turda (jud. Cluj), unde pe dealul Șuia, pe care se află și una dintre necropolele orașului Potaissa, se găsește și o *cella vinaria*⁸⁷. Posibilitatea echivalării simbolice a defunctului cu băutura aflată în pahar sau în ulcica depusă în vasul mai mare, potrivit tradiției atestate de unele morminte norico-pannonice, daco-romane, ale dacilor liberi și purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Černjyčov rămâne, în actualul stadiu al cercetărilor, o ipoteză tentantă, dar încă greu de demonstrat, între altele sau, poate, în primul rând, pentru că nu întotdeauna este vorba de depunerea vasului mai mic într-o urnă; se poate admite, totuși, cu mai multă siguranță, că lichidul conținut de pahar sau de ulcică și, eventual, în cazul mormintelor de incinerare norico-pannonice și a celor de înhumare ale purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Černjyčov, că hrana aflată în vasul mai mare sau în castronul în care paharul sau ulcica au fost depuse erau destinate reînufletirii magice a trupului sau a resturilor sale cinerare, prin puterea acelor alimente.

Acoperirea cu fragmente ceramice a cadavrului reprezintă o tradiție funerară care doar în parte poate fi raportată la înhumările în vase, anume atunci când este vorba de introducerea cadavrului în vase tăiate sau acoperirea sa cu jumătăți de vase. După cum sugera și D. F. Ignat⁸⁸, acoperirea cu cioburi este legată, la fel ca și depunerea cadavrului pe un pat de cioburi, cunoscută pe teritoriul României încă din neoliticul timpuriu, în cultura Starčevo – Criș, de o străveche concepție antropogonică, păstrată și în tradițiile a numeroase popoare, anume aceea a creării omului din pământ⁸⁹,

⁸⁵ DIAONU 1970, pp. 13 și 20, fig. 3/17, 19 (mormântul nr. 4).

⁸⁶ DIAONU 1965a, p. 37.

⁸⁷ BĂRBULESCU - CĂTINAȘ 1979, p. 125.

⁸⁸ IGNAT 1998, p. 61.

⁸⁹ ELIADE 1991b, p. 64. Potrivit credințelor sumeriene, omul ar fi fost creat din lut sau, după un alt mit, din lut și din trupul și sângele unui zeu (DANIEL 1983, p. 161sq.). Babilonienii credeau că omul a fost modelat din pământ și sângele zeului Quinqu (DANIEL 1981, p. 246). Egiptenii credeau că trupul omului a fost modelat din lut, pe roata olarului, de către zeul Chnum sau de către zeul Ptah (DANIEL 1985, p. 224). Potrivit *Bibliei* (*Gen.*, 3:19; *Iov*, 10:9; 34:15; *Înțelepciunea lui Solomon*, 15:8; *Isus bar-Sirah*, 17:1), omul a fost, de asemenea, modelat din lut, dar alături se spune că a fost creat din pulbere (*Ecl.*, 3:20; 12:7), la fel ca și animalele (*Ecl.*, 3:20), despre care se mai afirmă însă și că au ieșit din pământ, potrivit poruncii divine (*Gen.*, 3:24); aici trebuie făcută mențiunea că pulberea este considerată, de fapt, pământ uscat (*Ecl.*, 12:7). Ideea că lutul ar fi materia antropogonică se regăsește în diferite culturi arhaice, ca, de pildă, la populațiile ugrice și la unele populații amerindiene: KERNBACH 1989, p. 439, s.v. *omul primordial*. O astfel de concepție își are originea, în

ceea ce ar reflecta, astfel, credința că omul, la fel ca și vasele ceramice, nu este veșnic și se va întoarce și el în lutul din care provine și din care, eventual, ar putea reveni în Lumea Această, ca om sau ca vas, deci că, așa cum se spune în folclorul românesc, devine "oale și ulcele" ⁹⁰; fără a contesta această ipoteză, credem că, totuși, ar trebui făcut, poate, în unele cazuri, o distincție între înmormântarea sub cioburi și cazurile când mortul este acoperit doar de o jumătate de vas sau de fragmentele unui singur vas. Apoi, trebuie amintit, în acest context, că la Udeni (jud. Teleorman), într-o zonă intens locuită a așezării aparținând culturii Chilia – Militari a dacilor liberi, se cunoaște o înmormântare de câine sub cioburi de vase ⁹¹, ceea ce ar putea indica o concepție asemănătoare cu privire la creație, dar și faptul că unele comunități de daci liberi credeau, probabil, că, din perspectiva teribilului și implacabilului ciclu al veșnicei reîntoarceri, în această privință nu există vreo deosebire între animale și oameni, fie ei buni sau răi. Înhumarea excepțională în amforă a unui adult încătușat, probabil un executat (mormântul nr. 36), la Kapljuč (Croatia) ⁹², exprimă, de asemenea, o credință legată de renaștere: înmormântat astfel, defunctul, care, datorită fărădelegilor sale, a părăsit mai devreme decât trebuia Lumea Această, va renaște și el, spre a-și împlini rostul în lume, la fel ca și copii, care nici ei nu au reușit acest lucru. În ce măsură depunerea unui copil de câteva luni pe un fund de vas în groapa nr. 138 din câmpul de gropi cultice de la Grădiștea (jud. Brăila), datată în sec. I î.e.n. ⁹³, poate fi pusă și ea în legătură cu credința că omul a fost creat din lut, este greu de precizat, mai ales că, în acest caz, nu este vorba de o înmormântare propriu-zisă, ci, se pare, de înhumarea victimei unui sacrificiu. Recent, am publicat o înhumare de *neonatus* de la Șeușa (jud. Alba), dintr-o groapă menajeră situată în apropierea uneia dintre anexele gospodărești ale unei *villa rustica*, în care scheletul copilului se găsea deasupra unui fragment de

mod evident, în aceea, mai veche, dar foarte răspândită, că omenirea a fost zămislită de către Pământul-Mamă: ELIADE 1991c, p. 130; cf. DIETERICH 1925; ALTHEIM 1931; NYBERG 1931.

⁹⁰ Ideea descompunerii, a revenirii a tot ceea ce există la elementele primordiale ale creației, se găsește și în textele biblice: este vorba de pământ (*Gen.*, 3:19; *Iov*, 10:9; 34:15; *Ecl.*, 12:7; *Înțelepciunea lui Solomon*, 15:8; *Isus bar-Sirah*, 17:1; 40:13; 41:13), de pământ și cenușă (*Isus bar-Sirah*, 17:27), de pulbere (*Ecl.*, 3:20; 12:7), de apă (*Isus bar-Sirah*, 40:13).

⁹¹ BICHIR 1973a, p. 141; BICHIR 1984, p. 83sq.

⁹² BRØNDSTED 1928, p. 149, fig. 148.

⁹³ SÎRBU 1986a, pp. 89-126, fig. 1-6; SÎRBU 1986b, pp. 91-108; SÎRBU 1996, pp. 45 și 63. Prezența în mormânt a unor oase de pasăre, unele în curs de prelucrare, altele finisate, ca și a unei bărne arse ar putea indica însă și unele legături cu mediul sarmatic, deși ceramica descoperită în mormânt, ca și întregul complex ritual sunt, neîndoielnic, dacice.

kantharos, despre care credem însă că nu aparținea acestui complex, datat însă, de asemenea, în timpul stăpânirii romane în Dacia ⁹⁴.

Asemănarea formală dintre ritul înhumării copiilor sub cioburi de vase, la populația daco-romană, cu mormintele sub fragmente de vase și cu înhumările în amforă de pe coasta dalmată, unde ele nu sunt folosite exclusiv și nici măcar nu apar cu precădere în mormintele de copii, nu credem că este întâmplătoare, chiar dacă ea se datorează, se pare, doar unor concepții asemănătoare cu privire la Viața de Apoi. Astfel, la Narona, la 2 morminte de copii de lângă zidul cetății au fost folosite o amforă întreagă, tăiată în dreptul umerilor vasului ⁹⁵, respectiv, două amfore închise la gură cu mortar de var, sparte în partea lor inferioară și introduse una în alta, sprijinite lateral cu pietre mici și fragmente de cărămidă ⁹⁶. La Kapljuč, unde înhumările în recipiente din lut ars (amforă, cioburi sau sarcofag din țiglă) reprezintă marea majoritate, morții sunt depuși în decubit dorsal, cu brațele pe lângă corp, orientarea mormintelor, amenajate peste un strat de pietriș sau de pietre mici, fiind variabilă: 75 % din cazuri urmează direcția est – vest, iar dintre celelalte cele mai multe sunt orientate nord – sud, unele nord-vest – sud-est și foarte puține nord-est – sud-vest; dintre cele 73 de înhumări în amforă, 28 (adică 38,25 %) sunt morminte de copii, iar dintre cele 12 înhumări sub cioburi doar 3 (adică 25 %) sunt morminte de copii ⁹⁷. Dimpotrivă, în mormântul nr. 36 fusese înhumat un adult, cu lanțuri și cătușe, socotit a fi un executat ⁹⁸. Se constată însă, totodată, grija acoperirii complete a cadavrului, fie prin introducerea sa în două amfore, tăiate în dreptul umerilor și unite una cu alta în această zonă, fie prin eventuala folosire, pentru completarea acoperirii, a fragmentelor părților îndepărtate sau chiar a fragmentelor din alte vase, adesea depuse în două sau mai multe straturi ⁹⁹. Dintre cele 144 de morminte cercetate, cele în amforă (86 cazuri, adică 59,72 %) reprezintă tipul cel mai numeros ¹⁰⁰. În Gallia, la Averdon (Loire-et-Cher, Franța) au fost salvate 4 morminte de copii nou-născuți, perfect aliniate și, judecând după modul de întregire al unor fragmente din același vas prezente în mormintele nr. 1-3, înhumați simultan, dar separat, sub fragmente de vase databile la sfârșitul sec. III ¹⁰¹; interesant este că, în cazul mormântului nr. 3, au fost descoperite osemintele unui copil născut la termen, decedat puțin timp după naștere sau

⁹⁴ SONOC ET ALII 2006.

⁹⁵ PATSCH 1907, col. 19, fig. 10.

⁹⁶ PATSCH 1907, col. 18sq., fig. 9.

⁹⁷ BRØNDSTED 1928, p. 147sq.

⁹⁸ BRØNDSTED 1928, p. 149, fig. 148.

⁹⁹ BRØNDSTED 1928, p. 145sq., fig. 145.

¹⁰⁰ BRØNDSTED 1928, p. 146.

¹⁰¹ DESPRIÉE 1971.

chiar la naștere, alături de ale unui adult, parțial incinerat ¹⁰². Acest rit funerar, neobișnuit pentru Gallia și datarea târzie a mormintelor, ca și ritul incinerării parțiale a adultului ne fac să credem că ar putea fi vorba de *laeti* roxolani stabiliți în Gallia, a căror amintire este păstrată de numele unor localități, precum *Sarmaise* și care ar fi fost aduși acolo încă în vremea lui Marcus Aurelius ¹⁰³; într-adevăr, descoperiri din Moldova, ca și de la nord de Marea Azov, în principal de pe valea râului Molochnaja, arată că incinerarea parțială a cadavrului în groapă reprezintă un rit specific mediului roxolan ¹⁰⁴.

Deosebit de importantă și de interesantă credem că este situația înhumărilor în vase sau sub fragmente de vase în sud-estul Europei, mai cu seamă pentru faptul că înhumările în vase reprezintă și cea mai veche formă de înhumare din lumea egeană ¹⁰⁵. În nord-vestul României, în necropole ale culturii Otomani din epoca bronzului mijlociu, apar câteva înhumări de copii în vase, dar, cu excepția celui de la Pir (jud. Satu Mare) ¹⁰⁶, majoritatea sunt încă inedite. Dar, în epoca bronzului, înhumări în vase se mai cunosc însă și în Ungaria, la Deszk ¹⁰⁷. Tot în partea de nord-vest a României, la Săcuieni-Horo (jud. Bihor) se cunoaște și un caz izolat de înhumare a unui copil sub cioburi de vase, atribuit mai demult fazei evolute a culturii Ciumești ¹⁰⁸, apoi fazei a II-a a grupului cultural Pișcolt ¹⁰⁹, iar mai recent grupului cultural Suplacul de Barcău din neoliticul dezvoltat (în sistemul cronologic al lui Gh. Lazarovici) ¹¹⁰. Înhumări în *pithoi* sunt cunoscute și în civilizația minoică, în ultimele faze prepalatiale (cca. 2400 - cca. 1900 î.e.n.), când se practică însă și depunerea defuncțiilor într-un sarcofag din lut ars (*larnax*) ¹¹¹, tradiții funerare care continuă cel puțin până în Minoicul recent ¹¹², adică până la cca. 1600 - cca. 1120 î.e.n., astfel că este greu de spus dacă ele pot fi puse doar pe seama unei influențe orientale. Fenomenul pare, de altfel, sincron cu situația din unele regiuni ale Greciei, unde, în Helladicul timpuriu (cca. 2600 - cca. 1900 î.e.n.), apar deja înhumări în *pithoi* ¹¹³, precum cel de copil de la Kirrha, în

¹⁰² DESPRIÉE 1971, p. 234.

¹⁰³ RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 36.

¹⁰⁴ MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1970, p. 292; BICHIR 1972, p. 144.

¹⁰⁵ SNODGRASS 1994, p. 229.

¹⁰⁶ BADER 1978, p. 39sq.; cf. SZÉKELY 1966, p. 133; ## O. Necrasov, M. Cristescu, *Studiul antropologic al scheletelor descoperite în com. Pir, aparținând culturii Otomani*, în: AȘtUIași, 2 (1959), p. 39sqq.

¹⁰⁷ SZÉKELY 1966, p. 133.

¹⁰⁸ COMȘA - NÁNÁSI 1971.

¹⁰⁹ LAZAROVICI - NÉMETI 1983.

¹¹⁰ IGNAT 1998, p. 60.

¹¹¹ PLATON 1988, II, p. 28.

¹¹² PLATON 1988, II, p. 211; RUTKOWSKI 1980, p. 39sq.; SNODGRASS 1994, p. 203sq.

¹¹³ PLATON 1988, I, p. 299.

Focida ¹¹⁴; ele sunt frecvente și în Helladicul mijlociu (cca. 1900 - cca. 1600 î.e.n.), când pentru copii se folosesc, ca urne, vase mai mici și ulcioare ¹¹⁵, pe când la Hagios Ioannis, în apropiere de Pylos, într-un tumul cu ring de piatră, au fost descoperite mai multe înhumări în *pithos*, cu gurile vaselor orientate spre exterior, cea mai importantă fiind cea din centrul tumulului ¹¹⁶. Înhumări în *pithoi* sunt cunoscute în Micenianul II și Micenianul III C (cca. 1500 - 1125 î.e.n.) doar la Micene și Kisos ¹¹⁷, la Micene fiind vorba de o înhumare individuală de copil ¹¹⁸. Chiar dacă înhumările în *pithoi* se răresc de-a lungul perioadei de existență a civilizației miceniene ¹¹⁹, apariția de astfel de înmormântări în perioada protogeometrică la Vergina (Macedonia), Palaiopyrgo (Elida), Nichoria (Messenia) și Derveni (Ahaia) nu poate fi socotită, totuși, un indiciu în defavoarea oricărei continuități a acestei tradiții, pentru că există câteva exemple, contemporane sau mai timpurii, chiar în Argolida, la Argos și Tirint ¹²⁰.

Deși înhumarea în *pithoi* este socotită o tradiție generală în lumea grecească a sec. XI-VIII î.e.n. ¹²¹, cu toate rezervele impuse de stadiul insuficient al cercetărilor în unele regiuni, expunerea rezultatelor cunoscute în 1971 de către arheologul britanic A. M. Snodgrass scoate în evidență unele aspecte interesante referitoare la frecvența sa, precum și la regiunile și la segmentele sociale la care se întâlnește ¹²². În Attica, încă din perioada geometrică deplină, înhumarea copiilor în *pithoi* reprezintă o tradiție puternic împământenită ¹²³, care avea să dureze destul de mult după sfârșitul Epocii Întunecate (sec. XI-VIII î.e.n.) ¹²⁴. În Creta perioadei protogeometrice, morminte de înhumare în *pithoi* par a fi fost descoperite la Modi, în extremitatea apuseană a insulei ¹²⁵ și într-o necropolă de la Olous ¹²⁶, greu de datat, dar cu siguranță subminoică, cel mai probabil din sec. XI î.e.n. ¹²⁷, iar la Vrokastro înhumările în *pithoi*, din perioada geometrică, sunt exclusiv de

¹¹⁴ PLATON 1988, I, p. 280.

¹¹⁵ PLATON 1988, II, p. 80.

¹¹⁶ PLATON 1988, II, p. 82.

¹¹⁷ SNODGRASS 1994, fig. 11.

¹¹⁸ SNODGRASS 1994, pp. 190 și 229.

¹¹⁹ SNODGRASS 1994, p. 229.

¹²⁰ SNODGRASS 1994, p. 290.

¹²¹ SNODGRASS 1994, p. 218.

¹²² SNODGRASS 1994, fig. 10.

¹²³ SNODGRASS 1994, pp. 187 și 251-253.

¹²⁴ SNODGRASS 1994, p. 191.

¹²⁵ SNODGRASS 1994, p. 206.

¹²⁶ SNODGRASS 1994, p. 208.

¹²⁷ SNODGRASS 1994, pp. 69 și 208.

copii și apar, uneori, sub podeaua locuințelor ¹²⁸; A. M. Snodgrass este de părere că ideea de a rezerva în sec. IX î.e.n. înhumările în *pithoi* pentru copii, care până atunci reprezentase o excepție în Creta, ar putea fi o imitare a practicii timpurii de la Olous, dar poate fi pusă și pe seama unei influențe attice, ca în Dodecanes ¹²⁹. În Argolida epocii timpurii a fierului, înhumările în *pithoi* par a reprezenta o tradiție neîntreruptă, însă ele nu sunt rezervate doar copiilor ¹³⁰, iar popularitatea lor va crește în perioada geometrică târzie ¹³¹, adică între cca. 740-cca. 700 î.e.n. În Corinthia și Megarida este cunoscută doar o singură înhumare în *pithos* din perioada geometrică, la Hagioi Theodoroi (Moulki) ¹³², la fel și în Beotia, la Theba-Pyri ¹³³. În Ahaia, o înhumare individuală în *pithos* de la Derveni, datată la sfârșitul perioadei protogeometrice (cca. 950-cca. 750 î.e.n.), a fost pusă ipotetic în legătură cu influența "argolidică" sau "corintică" ¹³⁴; în schimb, un *tholos* de la Vartolomio (Mikros Vodias), datat cu ezitări în perioada geometrică, adăpostea 3 înhumări în *pithoi*, o situație lipsită, se pare, de analogii, iar în apropiere, la Pharaï, o înhumare în *pithos* apare într-o incintă, elemente care, alături de alte câteva, între care și preferința pentru înhumările în *pithoi*, conferă Ahaiei o notă specifică, care nu poate fi atribuită în întregime izolării ¹³⁵. În Elis, înhumarea unui adult în *pithos*, în perioada protogeometrică (cca. 920 - cca. 750 î.e.n.), la Palaiopyrgo, este pusă în legătură cu tradițiile funerare din Argolida ¹³⁶; aceste tradiții își fac simțită influența și în Dodecanes, la Kos, unde, de asemenea, există înhumări în *pithoi* ¹³⁷, pe când în Rhodos situația este mai complexă: în necropola Patelle de la Kamiros, în contexte din sec. IX î.e.n., se constată incinerarea (probabil a adulților) și înhumarea copiilor în gropi, *pithoi* și sarcofage din lut ars, în timp ce în necropola de perioadă geometrică de la Ialysos au fost identificate 2 înhumări de adulți și 23 de înhumări de copii, toate în *pithoi*, alături de peste 30 de morminte de adulți incinerați, fapt interpretat ca o trecere de la tradițiile "argolidice" la cele "attice", reflectată însă și în situația din necropola din sec. VIII î.e.n. de la Exochi, unde s-au descoperit 10 morminte de incinerare și 4 înhumări de

¹²⁸ SNODGRASS 1994, p. 209.

¹²⁹ SNODGRASS 1994, p. 210.

¹³⁰ SNODGRASS 1994, p. 189sq.

¹³¹ SNODGRASS 1994, pp. 189 și 253sq.

¹³² SNODGRASS 1994, p. 254.

¹³³ SNODGRASS 1994, p. 257.

¹³⁴ SNODGRASS 1994, p. 211.

¹³⁵ SNODGRASS 1994, p. 212.

¹³⁶ SNODGRASS 1994, p. 196.

¹³⁷ SNODGRASS 1994, pp. 202 și 238.

copii, de asemenea toate în *pithoi* ¹³⁸. În mormintele perioadei geometrice (cca. 950-cca. 750 î.e.n.) și din sec. VII î.e.n. de la Eretria, în Eubeea, unde adulții sunt incinerați, însă copiii sunt înhumați în *pithoi*, ceea ce amintește, în parte, de situația din Attica, unde însă, în această perioadă, adulții sunt înhumați ¹³⁹, dar și de cea constatată în Focida, tot în perioada geometrică, la Medeon, unde adulții sunt incinerați și depuși în urne, iar copiii sunt înhumați în ciste sau *pithoi* ¹⁴⁰; dimpotrivă, în Macedonia, unde necropolele au fost puse în legătură cu fenomenul dăinuirii elementului local negrecesc ¹⁴¹, la începutul epocii fierului, în necropola tumulară de la Vergina, în care, de altfel, s-au semnalat și unele analogii cu tumulii balcanici mai târzii, între care și cu cei de la Glasinac (Bosnia – Herțegovina), înhumările în *pithoi* sunt rezervate adulților ¹⁴², însă pe Vardar, la Pateli (pe malul lacului Ostrovo) și la Bohemica, acest tip de înmormântare se găsește în minoritate ¹⁴³. În Messenia, o înhumare în *pithos*, de perioadă geometrică, este cunoscută la Kalamata ¹⁴⁴, iar în Etolia și Akarnania înmormântări de acest tip, din perioada protogeometrică, se întâlnesc la Kalydon ¹⁴⁵. În sud-vestul Asiei Mici, săpăturile arheologice de la Iasos au dus la dezvelirea de morminte de copii înhumați în *pithoi*, datând din perioada geometrică ¹⁴⁶, adică de la cca. 720-cca. 696 î.e.n. Morminte de copii înhumați în *pithoi*, din sec. VIII î.e.n., au fost cercetate și în necropola coloniei euboice Pithekousai ¹⁴⁷, iar în Sicilia, în necropola Fusco de la Siracusa, datată în sec. VIII-VII î.e.n., cele 91 de înhumări de copii în *pithoi* reprezintă 25,13 % din totalul de morminte și 27,40 % dintre mormintele de înhumare ¹⁴⁸. Dar morminte de aceste tip se cunosc și în mediul etrusc, în necropola arhaică de la Gueruccia, a locuitorilor orașului Volterra ¹⁴⁹.

Înhumările în vase, a căror răspândire în mediul roman prin intermediu grecesc este socotită ca foarte posibilă, apar în Dalmatia abia în epoca imperială, dar mai ales în sec. II-III e.n., astfel că este dificil de spus cât de veche ar fi originea lor, în timp ce înmormântările sub fragmente de vase sunt

¹³⁸ SNODGRASS 1994, p. 203.

¹³⁹ SNODGRASS 1994, p. 199.

¹⁴⁰ SNODGRASS 1994, p. 200.

¹⁴¹ SNODGRASS 1994, p. 202.

¹⁴² SNODGRASS 1994, p. 200.

¹⁴³ SNODGRASS 1994, p. 201.

¹⁴⁴ SNODGRASS 1994, p. 213.

¹⁴⁵ SNODGRASS 1994, p. 262.

¹⁴⁶ SNODGRASS 1994, p. 197.

¹⁴⁷ SNODGRASS 1994, p. 216.

¹⁴⁸ SNODGRASS 1994, p. 217.

¹⁴⁹ VON CLES-REDEN 1963, p. 187.

privite doar ca o variantă a înmormântărilor în amforă, impuse de lipsa unor vase întregi, care să fie folosite în acest scop; oricum, ele sunt considerate mai vechi decât înmormântările în sarcofage din țiglă, dat fiind că în nordul Africii, în cimitirul de la Sfax, mormintele în amforă erau prevăzute cu un acoperiș din țigle mai mici sau din cioburi¹⁵⁰. Așa cum o arată și sărăcia, dar mai ales lipsa totală a inventarelor funerare, mult mai frecventă, înhumările în vase sau sub fragmente de vase din Dalmatia reprezintă morminte de oameni săraci, care folosesc materiale ieftine, ușor de procurat și nu prezintă vreo influență notabilă a creștinismului, deși asemenea morminte se întâlnesc aici și în perioada paleocreștină¹⁵¹.

Înhumările în amforă, întâlnite la Eleusis și în sec. IV-III î.e.n.¹⁵², sunt cunoscute pe litoralul pontic la Apollonia, într-un cimitir greco-tracic de la sfârșitul sec. V și începutul sec. IV î.e.n.¹⁵³, iar în sec. IV-III î.e.n. la Histria și la Callatis¹⁵⁴, dar și la Olbia¹⁵⁵ și la Chersones¹⁵⁶; din cele 140 de morminte cercetate la Chersones în 1937, 34 (adică 24,28 %) sunt de copii depuși în amfore¹⁵⁷. În necropola daco-romană de la Enisala, datată între a doua jumătate a sec. I e.n. și în sec. II e.n., în afară de cele 3 schelete acoperite cu jumătăți de oale, există și 4 morminte în care copiii au fost introduși în vase¹⁵⁸, dintre care se distinge mormântul nr. 47, la care gura vasului era astupată cu o piatră de stâncă și lipitură din lut de baltă amestecat cu scoică pisată¹⁵⁹; tot aici au fost descoperite și 2 morminte fără oase (nr. 38 și 40), al căror rit funerar, prin urmare, nu a putut fi determinat sigur, dar care, prin faptul că în ele au fost găsite jumătăți de oale tăiate longitudinal¹⁶⁰, ar putea fi morminte de inhumație sub fragmente de vase, ale căror schelete nu s-au păstrat sau, eventual, cenotafe ale unor indivizi ce trebuiau înmormântați astfel. După o informație eronată, pusă în circulație de către I. H. Crișan, un alt mormânt, cu cadavrul introdus în vas, s-ar mai cunoaște, tot în Moesia Inferior, la Bisterna¹⁶¹. În Moesia Superior, la Viminacium, în necropola *Više*

¹⁵⁰ BRØNDSTED 1928, p. 152.

¹⁵¹ BRØNDSTED 1928, p. 153.

¹⁵² PREDA 1961, p. 281.

¹⁵³ VENEDIKOV 1948.

¹⁵⁴ PREDA 1961, p. 280sq.

¹⁵⁵ KNIPOVIČ 1940, p. 95sq., fig. 5.

¹⁵⁶ BELOV 1950, p. 276, fig. 3.

¹⁵⁷ BELOV 1950, p. 276.

¹⁵⁸ CRIȘAN 1986, p. 124; CRIȘAN 1993, I, p. 26; cf. BABEȘ 1971, p. 27.

¹⁵⁹ BABEȘ 1971, p. 27, fig. 5/1.

¹⁶⁰ BABEȘ 1971, p. 24, n. 17.

¹⁶¹ CRIȘAN 1993, I, p. 261. Este vorba despre transcrierea greșită a denumirii localității Visterna (com. Sarichioi, jud. Tulcea), de unde provine un mormânt daco-roman de incinerare (BABEȘ 1971, pp. 20 și 41), despre care s-a arătat că este greșit atribuit carpilor

grobali, în care se afirmă că se constată și o importantă componentă de factură dacică, a fost descoperit un mormânt de copil (nr. 14), datat, printr-o monedă de la Antoninus Pius, în prima jumătate a sec. II e.n., al cărui schelet a fost acoperit cu fragmente de amforă¹⁶², iar un alt copil (mormântul nr. 210) a fost înhumat într-o amforă, judecând după inventarul funerar, cândva în sec. II e.n.¹⁶³; dar, după părerea noastră, aceste două morminte nu ar trebui puse în legătură cu componenta dacică sesizată în această necropolă, cum consideră M. Mare¹⁶⁴, ci cu amintitele înhumări în amfore sau sub fragmente de amfore de pe coasta dalmată.

Un mormânt din sec. III-IV e.n., al unui copil de 2 ani, depus într-un vas de provizii de mari dimensiuni, din pastă cenușie fină, acoperit cu un capac improvizat dintr-un fund de vas de culoare cenușie, a fost descoperit în Banat, la Vrăniuț (com. Răcădia, jud. Caraș-Severin)¹⁶⁵. În România, înhumări de copii în vase se mai cunosc în sec. III-IV e.n. la Histria, în necropola din zona basilicii *extra muros*¹⁶⁶, iar în sec. IV-V e.n. și în alte necropole din zona Mării Negre, de pildă la Callatis¹⁶⁷; cu toate acestea, în necropolele romane târzii, mai ales în Scythia Minor, înmormântările în amforă sunt descoperiri rare¹⁶⁸. Din păcate, câteva descoperiri de această natură, relativ recente, de la Tomis și Callatis, nu sunt corespunzător publicate sau sunt chiar inedite, în ciuda importanței lor pentru studiul riturilor funerare din spațiul sud-est-european. De aceea, este încă greu de precizat în ce măsură înhumările târzii în amfore din Scythia Minor pot fi puse în legătură cu stabilirea, la Histria și la Tomis, a unui grup de roxolani, cărora le-ar aparține mormintele de inhumație cu cranii deformate artificial din sec. IV e.n.¹⁶⁹. Deoarece goții au

(BICHIR 1973a, p. 165; BABEȘ 1971, p. 41), iar apartenența la acesta a unui picior de fructieră dacică (BABEȘ 1971, p. 20), sigur anterioară sec. III-IV, este discutabilă (BICHIR 1973a, p. 165, n. 468).

¹⁶² ZOTOVIĆ - JORGOVIĆ 1990, p. 56.

¹⁶³ ZOTOVIĆ - JORGOVIĆ 1990, p. 68.

¹⁶⁴ MARE 2004, p. 63.

¹⁶⁵ RepArCs, p. 144, nr. 294.4; cf. ȚEICU 1987, p. 343, nr. 21; BENEĂ - BEJAN 1989-1993, p. 148, nr. 104.I.2; ȚEICU - RANCU 2000, p. 241, fig. 2-3; ȚEICU 2003, p. 362; MARE 2004, pp. 63sq., 141 și 213, nr. 295.2. S. A. Luca precizează că acest mormânt, pe care alți autori îl localizează la marginea nordică a satului actual, în fața atelierelor S.M.A. (ȚEICU 1987, p. 343; MARE 2004, p. 213; cf. ȚEICU - RANCU 2000, p. 241) ar fi fost descoperit, de fapt, în punctul *Ulița Popei*, situat, de asemenea, în partea nordică a satului actual, unde se află și atelierile amintite: LUCA 2004, p. 155, nr. 4; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.1.b.

¹⁶⁶ NUBAR 1971a, p. 203.

¹⁶⁷ PREDA 1980, p. 21.

¹⁶⁸ PREDA 1980, p. 78.

¹⁶⁹ DIACONU 1963b, p. 342; cf. NUBAR 1971b. Pe de altă parte, în sec. IV la Dunărea de Jos sunt prezenți și alanii, cărora le pot fi atribuite unele morminte din necropolele culturii Sântana de Mureș – Černjychov (BICHIR 1972, p. 169), cu toate că, pe întreaga arie de

cucerit încă de la mijlocul sec. III e.n. Olbia și Tyras¹⁷⁰, nu pare exclus ca atât în orașele vest-pontice, cât și altundeva în Imperiul roman, să-și fi găsit refugiu locuitori din orașele nord- și est-pontice¹⁷¹, care pot să fi contribuit și ei la răspândirea acestui tip de morminte.

C. Opreanu pune însă în legătură cele câteva cazuri de la Sântana de Mureș (jud. Mureș) când oasele defunctului au fost găsite în vase ceramice cu ritualurile legate de reînhumarea cadavrului¹⁷², la fel ca în Muntenia, în sec. XIX, la Zănoaga (jud. Prahova)¹⁷³. După părerea noastră, prezența unor astfel de morminte în mediul Sântana de Mureș – Černjyčov ar putea sugera, de asemenea, prezența unor elemente din regiunile nord- și est pontice sau chiar din Caucaz, antrenate în migrația gotică sau asociate elementelor iranene. Legăturile mai vechi ale mediului dacic din Moldova cu teritoriile nord- și est-pontice credem că ar putea explica atât prezența unui pandantiv elipsoidal cu plăci rombice în necropola daco-romană de la Sopor de Câmpie¹⁷⁴, cât și originea tehnicii granulației, ambele necunoscute în Dacia preromană; o astfel de influență este sugerată și de comparația cu un tip de cercei foarte răspândiți în Colchida și în interiorul Georgiei în sec. V-IV î.e.n., cu pandantivi elipsoidali lucrați din emisfere realizate prin lipirea a două benzi bogat decorate în tehnica granulației¹⁷⁵, dar care ei reprezintă o tradiție artistică proprie culturii colchidiene, care se menține multă vreme pe teritoriul gruzin și reînflorește în epoca bizantină¹⁷⁶. Tot datorită unei influențe caucaziene s-ar putea explica și păstrarea vechii tradiții grecești a înhumării în vase în mediul greco-iranian nord-pontic: în nordul Mediei Atropatene, pe teritoriul Azerbaidjanului, în sec. V-I î.e.n. continuă și se dezvoltă vechea cultură Ialoilu-tapa, cu cadavre depuse în vase și vopsite cu ocră, ritualul funerar predominant în estul Caucazului¹⁷⁷.

Și în mediul iudaic, în perioada elenistică și apoi și în cea a stăpânirii romane, datorită credinței că, la înviere, părțile moi, care au putrezit, purificând, astfel, trupul de păcatele sale, se vor reface și vor acoperi din nou

răspândire a acestei culturi, nu se cunosc morminte cu cranii deformate artificial (DIACONU 1963b, p. 341sq.; DIACONU 1970, p. 33; cf. MORINC 1959, p. 469; DIACONU 1965a, p. 114).

¹⁷⁰ BICHIR 1976c, p. 119; HARTUCHE 1980, p. 192.

¹⁷¹ Recent am discutat o inscripție romană târzie de la Savaria a unui *civis Graecus*, pe care am atribuit-o unui emigrant grec din regatul caucazian Lazicum: SONOC 2002.

¹⁷² OPREANU 2003, p. 67sq.

¹⁷³ MARIAN 1892, p. 416.

¹⁷⁴ PROTASE 1976a, pp. 17 și 66-68, fig. 4/1.

¹⁷⁵ POLADIAN-GHENEANU 1988, p. 433, fig. 133.

¹⁷⁶ POLADIAN-GHENEANU 1988, p. 433sq.

¹⁷⁷ POLADIAN-GHENEANU 1988, p. 484.

oasele ¹⁷⁸, oasele descărnate relativ rapid după depunerea cadavrului în spații închise (morminte hypogee, grote) erau așezate cu grijă în recipiente speciale ¹⁷⁹. Deoarece această înviere în trup, de care vorbeau Isaia ¹⁸⁰ și Iezechiel ¹⁸¹, este descrisă, la iranieni, de cartea *Dēnkart* ¹⁸², se crede că evreii au preluat credința în înviere și în viața veșnică sub influență persană ¹⁸³; așa s-ar putea explica, după părerea noastră, această revitalizare a unor credințe și tradiții mai vechi, din sec. XI-X î.e.n. ¹⁸⁴. Așa cum o arată recente descoperiri din complexul funerar al familiei marelui preot Kaiaphas, la jumătatea sec. I e.n. aceste tradiții funerare erau respectate chiar și de către saduchei, care, oficial, nu credeau într-o înviere în trup ¹⁸⁵.

Mormântul de la Vraniuț, unic în Banat ¹⁸⁶, a fost atribuit de către M. Mare mediului daco-roman ¹⁸⁷, ca argumente fiind citate cazurile de înhumări în vase sau sub fragmente de vase din Dacia și Moesia, inclusiv cele din Antichitatea târzie ¹⁸⁸. Faptul că în mormânt ar fi fost descoperite și semințe carbonizate (amănunt nesigur însă și menționat doar de unii autori ¹⁸⁹) este considerat tot o tradiție autohtonă ¹⁹⁰, invocându-se drept analogie o astfel de descoperire de la Ocnîța (jud. Vâlcea) ¹⁹¹, fără a se aminti însă că la Ocnîța nu este vorba de o necropolă dacică preromană, așa cum s-a susținut multă vreme ¹⁹², ci de un câmp de gropi de cult, așa cum există în diferite localități de pe teritoriul României ¹⁹³, căci astfel de gropi, deși conțin uneori și oseminte umane, au totuși o semnificație cultică și aparțin unei zone sacre ¹⁹⁴. Asemenea complexe, care au analogii în mediul celtic, de pildă la Pákozd (Ungaria) ¹⁹⁵, au fost numite de către M. Comșa "complexe de tip Porolissum

¹⁷⁸ Iezechiel, 37:5-14.

¹⁷⁹ THIEDE 1998, p. 177sq. Pentru osuariile evreiești: RAHMANI 1994.

¹⁸⁰ Isaia, 26:19.

¹⁸¹ Iezechiel, 37:5-14.

¹⁸² ELIADE 1991a, II, p. 292; cf. ZAEHNER 1956, p. 273sq.

¹⁸³ CHOURAQUI 1975, p. 191; TOKAREV 1982, p. 321sq.; ELIADE 1991a, II, p. 245; LOISY 1996, p. 16; cf. LODS 1906.

¹⁸⁴ CHOURAQUI 1975, p. 189.

¹⁸⁵ THIEDE 1998, p. 177sq.

¹⁸⁶ MARE 2004, pp. 64 și 141.

¹⁸⁷ MARE 2004, p. 63sq. și 141.

¹⁸⁸ MARE 2004, p. 63sq.

¹⁸⁹ ȚEICU 1987, p. 343, n. 51; BENEĂ 1996, p. 297, nr. 183; MARE 2004, p. 63.

¹⁹⁰ MARE 2004, p. 63.

¹⁹¹ BERCIU 1977, p. 6sq.

¹⁹² BERCIU 1977; BERCIU 1981.

¹⁹³ POP 1993.

¹⁹⁴ MATEI - POP 2001.

¹⁹⁵ SZABÓ 1976, p. 75.

– Salca" ¹⁹⁶; M. Babeș, care le-a sesizat adevărata natură, cultică și nu funerară, avea să le schimbe denumirea în "complexe de tip Moigrad – Ocnîța" ¹⁹⁷. În ceea ce privește semințele de plante descoperite în morminte, se mai știe că semințe de slăbănog (*Impatiens noli-tangere*), o plantă ornamentală din familia *Balsaminaceae* ¹⁹⁸ au fost găsite într-un mormânt din sec. III-IV e.n., descoperit întâmplător, mai demult, la Saravale (com. Sânpetru Mare, jud. Timiș), din al cărui inventar (Muzeul Banatului, Timișoara, nr. inv. 9 364, 9 366) fac parte și mărgelile și ceramică cenușie lucrată la roată, din care se remarcă un vas în formă de butoi, cu marginile ușor strangulate, pentru a permite fixarea prin legare la interior ¹⁹⁹. Este vorba de un tip necunoscut în ceramica dacică, daco-romană și romană provincială din Dacia, care, după părerea noastră, trebuie atribuit mediului nomad, cel mai probabil celui sarmatic târziu. În ce privește semințele descoperite, spre deosebire de dubiile pe care le-am exprimat anterior ²⁰⁰, în prezent considerăm că nu poate fi vorba de o ofrandă de semințe, ci doar de depunerea ca ofrandă a respectivei plante medicinale și ornamentale, ceea ce, poate, ar putea oferi noi perspective de interpretare a acestei descoperiri ²⁰¹; oricum, ofrandele de semințe nici nu sunt tipice pentru mormintele dacice sau romane de pe teritoriul României. În actualul stadiu al cercetărilor, nu există însă vreun temei pentru a pune în legătură aceste presupuse ofrande de semințe cu riturile funerare ale celor inițiați în misterele eleusine, chiar dacă participanții la procesiunile din timpul Marilor Mistere, din luna Boedromion (septembrie-octombrie), duceau cu ei diferite semințe și trufandale spre a fi consacrate și consumate ritual ²⁰² și cu toate că întreaga desfășurare a misterele eleusine

¹⁹⁶ COMȘA 1963.

¹⁹⁷ BABEȘ 1988, pp. 9, 11-13 și 17.

¹⁹⁸ BENEĂ - BEJAN 1987-1988, p. 256, n. 43.

¹⁹⁹ BENEĂ 1996, p. 286, nr. 155.

²⁰⁰ SONOC 2006a, p. 791.

²⁰¹ Chiar dacă nu știm dacă și în Antichitatea târzie erau cunoscute aceste întrebuintări ale slăbănogului, vom aminti că, în România, decoctul de semințe pisate în apă sau oțet era folosit pentru a trata animalele de dizenterie și constipație, iar oamenii le consumau pisate și amestecate cu țuică împotriva dizenteriei, iar decoctul din frunze și flori era folosit pentru a trata durerile de stomac, constipația, ca diuretic, pentru regularizarea ciclului menstrual, pentru leucoree, infecții uterine și ușurarea nașterilor (BUTURĂ 1979, p. 217, s.v. *slăbănog*¹). Planta fiartă în apă sau lapte dulce era folosită, în băi locale, pentru tratarea umflăturilor, pentru întărirea oaselor copiilor rahitici și contra reumatismului sau sub formă de cataplasme aplicate la hernie sau în alte afecțiuni interne cu crize acute, iar fructele răzuite și macerate în petrol lampant erau folosite pentru tratarea varicelor și a reumatismului (BUTURĂ 1979, p. 217, s.v. *slăbănog*¹).

²⁰² GIEBEL 1993, p. 36.

era legată de simbolismul semințelor ²⁰³. De altfel, o asemenea ipoteză ar fi și greu de admis în cazul mormântului de la Vărăniș, deoarece el aparține unui copil de numai 2 ani; sub rezerva faptului că nu avem cunoștință de rezultatele determinărilor antropologice, posibila folosire medicinală a slăbănogului ar putea sugera drept cauze ale decesului dizenteria, asociată, eventual, cu rahitismul, boli frecvente în rândurile categoriilor sociale defavorizate și în perioadele de criză.

Pentru atribuirea mormântului de la Vărăniș populației daco-romane a mai fost invocată de către M. Mare ²⁰⁴ și asocierea, în unele cazuri, a înhumărilor în vase sau sub fragmente de vase din necropolele daco-romane cu ofrande de carne ²⁰⁵, cu referire la singurul mormânt de copil înhumat într-un vas fără fund din necropola daco-romană de la Locusteni descoperit în cursul cercetărilor arheologice sistematice ²⁰⁶ și la situația din necropola romană târzie (sec. IV-V e.n.) de la Bratei (jud. Sibiu) ²⁰⁷. Suntem nevoiți însă a atrage atenția că, de fapt, în aceasta ultimă necropolă nu se cunosc înhumări sub fragmente de vase și că în mormântul de la Vărăniș nici nu a fost amintită descoperirea vreunei ofrande de carne. Deși depunerea de ofrande de carne sau de resturi de la ospățul funebru în mormintele de inhumație este atestată încă din perioada Latène în mediul dacic ²⁰⁸ și, într-adevăr, apare și în necropolele daco-romane de la Locusteni ²⁰⁹, Obreja ²¹⁰ și Sopor de Câmpie ²¹¹, ca și la dacii liberi, dar mai rar, de pildă la Văleni (jud. Neamț) ²¹² și în prima parte a epocii migrațiilor în necropola romană târzie de la Bratei ²¹³, această tradiție nu reprezintă, totuși, un criteriu de atribuire etnică, datorită largii sale răspândiri în timp și spațiu, la diferite populații, de cea mai diversă origine, în Europa din paleolitic și până la creștinare ²¹⁴. Astfel, depunerea de

²⁰³ BĂLĂ - CHEȚAN 1972, pp. 64-70; GIEBEL 1993, pp. 17-53; LOISY 1996, pp. 61-100. Dintre lucrările fundamentale cu privire la misterele eleusine: DEICHGRÄBER 1950; KERÉNYI 1962; KERÉNYI 1967; GORDON WASSON ET ALII 1978; LAUENSTEIN 1987.

²⁰⁴ MARE 2004, p. 63.

²⁰⁵ POPILIAN 1980a, p. 62.

²⁰⁶ PROTASE 1980a, pp. 19 și 62. La Locusteni, după spusele unor martori, ar mai fi fost descoperit un mormânt de inhumație al unui copil introdus în vas de mari dimensiuni, însă de factură dacică, modelat cu mâna, în prezent dispărut: POPILIAN 1980a, p. 59.

²⁰⁷ MARE 2004, p. 63.

²⁰⁸ POPILIAN 1980a, p. 62; cf. CRIȘAN 1986, p. 129; CRIȘAN 1993, I, p. 274.

²⁰⁹ POPILIAN 1980a, p. 62.

²¹⁰ PROTASE 1971b, p. 152; PROTASE 2002, p. 159.

²¹¹ PROTASE 1976a, p. 78, tab. 9.

²¹² IONIȚĂ - URSACHI 1988, p. 89.

²¹³ POPILIAN 1980a, p. 62; cf. BÂRZU 1970, p. 29sq.; BÂRZU 1973, p. 19sq.

²¹⁴ URSUȚIU 1995-1996, p. 37; cf. NICOLĂESCU-PLOPȘOR - WOLSKI 1971b, p. 163.

ofrande de carne este binecunoscută la sciții nord-pontici, dar și la sciții din Transilvania ²¹⁵ și este foarte frecventă și în mormintele celtice ²¹⁶, dar și în necropolele culturii Sântana de Mureș – Černjychov, atât în mormintele de incinerare, cât și în cele de înhumare ²¹⁷. De aceea, se poate aprecia, mai curând, nu că depunerea de ofrande de carne ar fi o tradiție specifică mediului geto-dacic, ci, dimpotrivă, că lipsa aproape totală a acestui obicei în acest mediu reflectă o concepție despre Viața de Apoi diferită de cea a sciților, sarmaților, celților și germanilor ²¹⁸ și își găsește explicația, după I. H. Crișan, în credința geto-dacilor legată fie de reîncarnare, fie de o viață fericită alături de zeu, în care ofrandele de hrană și băutură nu sunt necesare ²¹⁹. Prin urmare, suntem de părere că argumentele pe baza cărora mormântul de la Vraniuț a fost atribuit populației daco-romane nu sunt îndeajuns de convingătoare; mai curând ar putea fi vorba de o influență a unor tradiții funerare greco-barbare, cel mai probabil din regiunea nord-pontică, manifestată asupra populației din așezarea de aici, semnalată de prezența ceramicii din sec. IV în punctele *Ulița Popei* ²²⁰, *Cuibul Stârcului*, *Ogoară*, *Rovine* ²²¹, *Căramidărie* ²²² și la sud de sat, pe malul stâng al pârâului Ciclova, în punctul *Livezi* ²²³, ai cărei locuitori fuseseră atrași aici, se pare, de existența unor zăcăminte de minereu de fier ²²⁴.

În ciuda importanței originii înhumărilor în vase și sub fragmente de vase pentru studiul riturilor funerare atestate în mediul autohton, cu excepția unor abordări tangențiale, istoriografia românească nu a căutat să-i găsească vreo explicație, mulțumindu-se doar a le constata existența, cel mai adesea chiar ca pe o eventuală caracteristică a necropolelor autohtone sau în care apar și elemente dacice, deși ele sunt, de fapt, foarte rare: 1 la Sopor de Câmpie, 1 la

²¹⁵ CRIȘAN 1986, p. 129; CRIȘAN 1993, I, p. 274; GHEORGHIU 2004, p. 71sq.

²¹⁶ SZABÓ 1976, p. 75.

²¹⁷ MITREA - PREDA 1966, p. 130.

²¹⁸ CRIȘAN 1986, p. 129; CRIȘAN 1993, I, p. 274.

²¹⁹ CRIȘAN 1993, I, p. 274.

²²⁰ RepArCs, p. 144, nr. 294.4; cf. ȚEICU - RANCU 2000, p. 242; LUCA 2004, p. 155, nr. 4; MARE 2004, p. 213, nr. 295.1; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.1.b.

²²¹ RepArCs, p. 144, nr. 294.6; cf. IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1978, p. 256, nr. 9; BENEĂ - BEJAN 1989-1993, p. 148, nr. 104.I.1; MARE 2004, p. 213, nr. 295.1; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.3.

²²² RepArCs, p. 144, nr. 294.6; cf. BENEĂ - BEJAN 1989-1993, p. 148, nr. 104.I.1; BENEĂ 1996, p. 297, nr. 183; LUCA 2004, p. 155, nr. 6; MARE 2004, p. 213, nr. 295.1; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.3.

²²³ RepArCs, p. 144, nr. 294.5; cf. IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1978, p. 256, nr. 9; IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1979, p. 457; ȚEICU 1987, p. 343; BENEĂ - BEJAN 1989-1993, p. 148, nr. 104.I.1; BENEĂ 1996, p. 297, nr. 183; LUCA 2004, p. 155, nr. 5; MARE 2004, p. 213, nr. 295.1; LUCA 2005, p. 405, nr. 659.1.c.

²²⁴ ȚEICU 1987, p. 320.

Obreja, 1 la Locusteni, 1 la Enisala, după D. Protase²²⁵ și 7 după alți autori²²⁶, dacă ne referim strict la cele de pe teritoriul României, datorită dubiilor legate de caracterul daco-roman al celor 2 morminte de la Viminacium. De fapt, nici nu există vreo dovadă că ar putea fi vorba de o tradiție funerară specifică dacilor. Necesara explicație istorică a apariției înhumărilor de copii în vase, la fel ca și alte asemănări de rit funerar constatate în necropolele daco-romane din provinciile dacice și în cea de la Enisala și, pe de altă parte, între acestea și necropolele carpice, a fost întrezărită de către V. Sîrbu în deplasările unor comunități ale dacilor liberi din nord spre est (identificate de autorul citat, în mod prea generalizant și abstracție făcând de situația din Transilvania, cu comunitățile carpice) și, apoi, de o deplasare (strămutare efectuată de romani ?) a unor comunități carpice în provincia Dacia și în partea dobrogeană a Moesiei Inferior²²⁷, deși, deocamdată, în mediul carpic nu se cunosc înhumări de copii în vase sau sub fragmente de vase²²⁸. Credem că, lăsând de o parte problema secundară și, de altfel, controversată încă a deplasării unor comunități dacice de pe cursul superior al Tisei spre est și sud-est, am putea avea de a face, cel puțin parțial, în cazul dacilor înmormântați în necropolele daco-romane din provinciile dacice cu indivizi strămutați din zonele învecinate, locuite de către dacii liberi, dar în care se manifestă și unele influențe sarmatice.

Populația dacică din provinciile dunărene se compune, astfel, nu numai din populația autohtonă a teritoriului anexat prin cucerirea Regatului dacic, în numeroase cazuri dislocată de romani din așezările în care locuise anterior, după ce, în timpul războaielor de la sfârșitul sec. I e.n. și începutul sec. II e.n. suferise pierderi pricinuite de desfășurarea operațiilor militare și de ducerea în sclavie a unui important număr de daci, ci și din colonii siliți, proveniți din rândurile comunităților strămutate la sud de Dunăre în sec. I e.n., iar apoi din acelea ale dacilor liberi de la vest de Munții Apuseni, de pe cursul superior al Tisei, din Muntenia și din Moldova, cărora, în așezările și necropolele posterioare retragerii aureliene li se vor alătura mai întâi elementele dacice imigrate din Muntenia și, apoi, cele carpice, pătrunse din Moldova. În stadiul actual al cercetărilor, este sigur că înhumările în vase sau sub cioburi erau necunoscute la geto-daci în sec. VI î.e.n.-I e.n. și în sec. II-IV e.n. la dacii

²²⁵ PROTASE 1976a, p. 76. În statistica sa, D. Protase nu ia în considerare mormântul descoperit întâmplător la Locusteni, cu prilejul unor lucrări de irigații, amintit doar de către G. Popilian: POPILIAN 1980a, p. 58. Așa cum am amintit deja, la Enisala, pe lângă cele 3 schelete acoperite cu jumătăți de oale, există și 4 morminte de copii care fuseseră introduși în vase: BABEȘ 1971, p. 27.

²²⁶ CRIȘAN 1986, p. 124; CRIȘAN 1993, I, p. 261.

²²⁷ SÎRBU 1993a, p. 45.

²²⁸ BICHIR 1973a.

liberi. De aceea, aceste forme de înmormântare nu pot fi puse, așa cum s-a presupus în ceea ce privește problema generală a cultului funerar al populației autohtone ²²⁹, pe seama unor reveniri la practici religioase anterioare apariției Regatului geto-dac, eventual pe atunci reprimare de autoritatea religioasă centrală, care, ca urmare a cuceririi romane, a dispărut o dată cu statul dac, al cărui suport ideologic era.

Mai recent s-a sugerat însă că în mediul autohton înmormântările în vase ar putea reprezenta un rit împrumutat de la alte populații, eventual sub influența Orientului ²³⁰, ceea ce necesită o mai bună argumentație, mai ales datorită marilor diferențe cronologice dintre descoperirile din Egipt, din Anatolia, Syria și Palaestina și cele din lumea minoică și myceniană, dar și, pe cât se pare, datorită lipsei de continuitate a acestui tip de înmormântare în aceste regiuni până în sec. I-III e.n. S-ar putea pune însă, după părerea noastră, problema unei influențe a mediului greco-iranian din Regatul bosporan și, în cazul descoperirii târzii de la Vrăniș, de pe țărmul dobrogean al Mării Negre, păstrător al unor vechi tradiții funerare grecești din vremea începutului colonizării, mai ales că s-a sesizat faptul că în cultura sarmatică din Banat se întâlnesc atât elemente iraniene, cât și greco-elenistice, din zona pontică ²³¹. Dacă în Dalmatia și Africa înhumările în amforă pot fi preluate, cel mai probabil, din mediul grecesc colonial, în Banatul sec. III-IV e.n. nu credem că situația de la Vrăniș poate fi explicată doar prin influențe venite din Dalmatia și prin originea autohtonă, foarte îndoielnică, de fapt improbabilă, a acestei tradiții funerare. Deocamdată însă, cu excepția descoperirilor din Banat și din Dobrogea, nici nu există alte atestări ale înhumărilor în vase pe teritoriul României în Antichitatea târzie.

În Banat, aceste influențe ale tradițiilor funerare din lumea greco-iraniană de pe țărmul nordic al Pontului Euxin se pot explica, mult mai bine, prin așezarea efectivă în această regiune, în sec. III, a sarmaților ²³², care ocupă mai ales partea de vest a Banatului, mai cu seamă în teritoriul dintre râurile Mureș, Aranca și Timiș ²³³, după ce în 180, cu voia romanilor, roxolanii s-au

²²⁹ SÎRBU 1993a, p. 129sq.

²³⁰ BENEĂ 1999a, p. 40.

²³¹ MARE 2004, p. 64.

²³² GROSU 1990, p. 15, fig. 6; cf. BENEĂ 1996, p. 24; DUMITRAȘCU 1993, p. 73; CHIRILĂ 1951, p. 184. Cercetări recente (TĂNASE - MARE 2000) au dovedit însă pătrunderea sarmaților în partea apuseană a Banatului încă după războaiele marcomanice, deci în timpul perioadei mijlocii a culturii sarmatice (180-270), indicată și de descoperirile de la Foeni (jud. Timiș), la o dată mult mai timpurie decât era dispusă istoriografia românească să admită. D. Protase și este, de altfel, de părere că partea de vest a Banatului nici nu a fost colonizată de romani în sec. II-III: PROTASE 2000, p. 99sq.

²³³ PROTASE 2000, p. 99.

stabilit în nordul Câmpiei Tisei ²³⁴, dislocați (după părerea istoriografiei românești ²³⁵) de creșterea puterii purtătorilor culturii Chilia - Militari, dar mai ales de deplasarea spre sud-vest a alanilor, sub presiunea goților pătrunși în regiunea Mării Azov ²³⁶; tot acum se pare că sosește în Banat și un alt grup de sarmați cărora le sunt atribuite, în Ungaria, mormintele din pusta Hortobágy, iar în Banat mormântul de la Timișoara-*Pădurea Verde* și care sunt identificați de către M. Sâmpetru cu sarmații regali ²³⁷, emigrați, la fel ca și roxolanii, tot din zona stepelor nord-pontice. În Banat, la vest de linia Arcidava - Tibiscum, modelul datat pe la 260-271/272, după care a fost alcătuită *Tabula Peutingeriana*, indică însă prezența unui alt neam sarmatic, hamaxobii ²³⁸, care, la jumătatea sec. I, locuiau pe țărmurile Mării Negre ²³⁹, de unde, în a doua jumătate a sec. II, când puterea lor crește, sunt implicați activ în evenimentele din regiune și de pe *limes*-ul dunărean ²⁴⁰ și care, în sec. III, împreună cu aorșii, s-au stabilit, în împrejurări încă puțin cunoscute, la Dunărea de Mijloc ²⁴¹. Foarte importantă prin urmările sale pentru zona Banatului și Crișanei a fost însă migrația unei părți a alanilor spre vest, dincolo de Tisa, provocată de presiunea hunilor, care îi înfrânseseră pe aceștia în bătăliile de pe Terek și Kuban și care s-a desfășurat în alianță cu aorșii, siracii și, în anumite etape, cu diferite neamuri germanice (goți, suebi, vandali silingi și asdingi etc.), afectând întinse regiuni ale Imperiului roman, din Peninsula Balcanică și Italia până în Africa ²⁴²; ea a dus cândva, între sfârșitul sec. IV și începutul sec. V, la sfârșitul stăpânirii roxolano-iazyge în regiunea Tisei ²⁴³ și, bineînțeles, și în Crișana și în Banat, în urma căreia aceste populații sarmatice au fost asimilate de către alte popoare ²⁴⁴. Această migrație credem că este, astfel, contemporană sau puțin posterioară abandonării sistemului defensiv constantinian din Banat, petrecută după domnia lui Constantius II, pe la 360-370 ²⁴⁵, dat fiind că între 364-369 sunt

²³⁴ SÂMPETRU 1980, p. 142sq.

²³⁵ DÖRNER 1971a, p. 691.

²³⁶ BRENTJES 1976, p. 170; cf. BICHIR 1973a, p. 175.

²³⁷ SÂMPETRU 1990, p. 141. Pentru mormântul sarmatic de la Timișoara-*Pădurea Verde*: RADU 1973.

²³⁸ DAICOVICIU - DAICOVICIU 1967, p. 74, n. 2.

²³⁹ GROSU 1990, p. 11.

²⁴⁰ GROSU 1990, p. 14.

²⁴¹ GROSU 1990, p. 11.

²⁴² POLADIAN-GHENEA 1988, p. 523sq.; RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 47; cf. BRĂȚIANU 1988, I, pp. 217sq. și 225; BRENTJES 1976, p. 170; BENINGER 1931.

²⁴³ GROSU 1990, p. 16sq.

²⁴⁴ GROSU 1990, p. 16sq.

²⁴⁵ BENE 1996, p. 120.

îngropate, în sudul județului Caraș-Severin, în zona Pojejena – Moldova Veche – Pescari, câteva tezaure cu monede romane din sec. IV ²⁴⁶.

După părerea noastră, înhumările sub jumătăți de vase din necropolele daco-romane se pot datora, cel mai probabil, tot unei influențe nord-pontice asupra mediului barbar de la est de Carpați, în contextul unei conviețuiri daco-sarmatice timpurii, tot mai frecvent admisă în ultima vreme ²⁴⁷, odată cu treptata renunțare la dogmele politico-istoriografice daco-româniste referitoare la unitatea politică și etnoculturală a locuitorilor Daciei preromane. C. Opreanu a constatat, recent, că în necropola daco-romană de la Locusteni, unele tipuri de fibule, podoabele de argint filigranat, unele vase din ceramică și particularități ale ritului funerar indică o puternică legătură cu mediul barbar din Moldova, care nu poate fi explicată doar ca un efect al schimburilor comerciale ²⁴⁸; studiind podoabele din metal descoperite în necropolele daco-romane din provinciile dacice, autorul citat constata că aceea care începe cel mai devreme, la începutul sec. II, este cea de la Locusteni, care ar putea fi atribuită fie unui grup barbar, daco-sarmatic, originar din Moldova, colonizat aici chiar la sfârșitul primului război dacic, când acest teritoriu aparținea provinciei Moesia Inferior, fie ulterior, după reorganizarea teritoriului roman de la nord de Dunăre în vremea lui Hadrianus, când Muntenia și sudul Moldovei au fost părăsite ²⁴⁹. În schimb, despre necropolele de la Obreja și Sopor de Câmpie, care încep însă abia după mijlocul sec. II, C. Opreanu consideră că aparțin unor comunități rezultate fie din strămutarea în Transilvania a unor grupuri provenite din împrăștierea comunității inițiale de la Locusteni, fie din colonizarea, după războaiele marcomanice, a unor grupuri de prizonieri originari din Moldova ²⁵⁰. După Gh. Bichir, necropola de la Enisala, al cărei început nu poate fi coborât mai jos de mijlocul sec. I e.n., ar putea fi legată de strămutarea aici, în 66-67 e.n., de către Ti. Plautius Silvanus Aelianus, a unui grup de geți transdanubieni, originari din sudul Basarabiei ²⁵¹, deci tot dintr-o zonă de interferență daco-sarmatică.

Un studiu mai aprofundat asupra înhumărilor în vase din diferite provincii romane din bazinul mediteranean și al Mării Negre, precum și din lumea barbară învecinată, avându-se însă în vedere atât riturile funerare asemănătoare ale coloniștilor greci, cât și din mediile autohtone anterioare

²⁴⁶ BOZU - EL SUSI 1987, p. 269.

²⁴⁷ BICHIR 1993, p. 165sq., fig. 1; cf. BELDIMAN 1990, p. 139; BICHIR 1998, pp. 41 și 45sq.; BÂRCĂ 1999-2000, p. 131; RUSTOIU 2002, pp. 122, 129 și 138.

²⁴⁸ OPREANU 1997b, p. 122.

²⁴⁹ OPREANU 1997b, p. 122sq.

²⁵⁰ OPREANU 1997b, p. 123.

²⁵¹ BICHIR 1984, p. 96.

colonizării grecești sau cuceririi romane și, mai ales, o cercetare mai obiectivă a conviețuirii dintre sarmați și populația autohtonă din Moldova și din Banat și Crișana ar putea aduce lămuriri suplimentare în această privință.

Bibliografie

- ALTHEIM 1931 - F., *Terra Mater*, Giessen, 1931.
- BABEȘ 1970a - Mircea, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, în: *Dacia*, N.S., 14 (1970), pp. 167-206.
- BABEȘ 1971 - Mircea, *Necropola daco-romană de la Enisala*, în: *SCIV*, 22/1 (1971), pp. 19-45.
- BABEȘ 1988 - Mircea, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, în: *SCIV*, 39/1 (1988), pp. 3-32.
- BADER 1978 - Tiberiu, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.
- BĂLĂ - CHEȚAN 1972 - Paul Bălă, Octavian Chețan, *Mitul creștin. Filiații și paralele*, București, 1972.
- BÂRZU 1970 - L., *Romani și daco-romani în sec. IV e.n.*, în: *AUB*, 19/2 (1970), pp. 19-33.
- BÂRZU 1973 - Ligia, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în sec. IV-V (Cimitirul nr. 1 de la Bratei)*, București, 1973 (= *Biblioteca de arheologie*, XXI).
- BELDIMAN 1990 - Corneliu, *Semne de tip tamga din Dacia preromană*, în: *Thraco-Dacica*, 11/1-2 (1990), pp. 139-151.
- BELOV 1950 - G. B., *Некрополь Херсонеса классической эпохи*, în: *CA*, 13 (1950), pp. 272-284.
- BENEA 1996 - Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996.
- BENEA 1999a - Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV. Interferențe spirituale*, Timișoara, 1999.
- BENEA - BEJAN 1987-1988 - Doina Benea, Adrian Bejan, *Viața rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (I)*, în: *ActaMN*, 24-25 (1987-1988), pp. 247-260.
- BENEA - BEJAN 1989-1993 - Doina Benea, Adrian Bejan, *Viața rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (II)*, în: *ActaMN*, 26-30 (1989-1993), I/1, pp. 127-148.
- BENINGER 1931 - E., *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig, 1931.
- BERCIU 1977 - D., *Unele date preliminare asupra rezultatelor cercetărilor de la Ocnîța, județul Vâlcea*, în: *RMM*, 46/2 (1977), pp. 3-8.

BERCIU 1981 - Dumitru, *Buridava dacică*, București, 1981 (= *Biblioteca de arheologie*, XL).

BERCIU - WOLSKI 1971 - Ion Berciu, Wanda Wolski, *Un nou tip de mormânt descoperit la Apulum și problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul roman*, în: *Apulum*, 9 (1971), pp. 375-433.

BICHIR 1972 - Gh., *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în: *Pontica*, 5 (1972), pp. 137-176.

BICHIR 1973a - Gh., *Cultura carpică*, București, 1973 (= *Biblioteca de arheologie*, XX).

BICHIR 1976c - Gheorghe, *Pătrunderea sarmaților la Dunărea de Mijloc și de Jos și relațiile lor cu geto-dacii*, în: *MN*, 3 (1976), pp. 115-124.

BICHIR 1984 - Gh., *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984 (= *Biblioteca de arheologie*, XLIII).

BICHIR 1993 - Gh., *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I)*, în: *SCIVA*, 44/2 (1993), pp. 135-169.

BICHIR 1998 - Gheorghe, *Sarmații în spațiul carpato-danubiano-pontic*, în: *AU*, 2 (1998), pp. 38-51.

BRĂTIANU 1988 - Gheorghe I., *Marea Neagră de la origini pînă la cucerirea otomană*, 2 vol., București, 1988 (= *Biblioteca de artă*, 464-465).

BRENTJES 1976 - Burchard, *Civilizația veche a Iranului*, București, 1976 (= *Biblioteca de artă*, 182).

BRØNDSTED 1928 - Johannes, *La basilique des cinq martyres à Kapljuč*, în: BRØNSTED ET ALII 1928.

BRØNSTED ET ALII 1928 - J. Brønsted, E. Dyggve, Fr. Weilbach, *Recherches à Salona*, tome I, Copenhagen, 1928.

BUTURĂ 1979 - Valer, *Enciclopedie de etnobotanică românească*, București, 1979.

CĂTINAȘ - BĂRBULESCU 1979 - Ana Cătinaș, Mihai Bărbulescu, *Cella vinaria de la Potaissa*, în: *ActaMN*, 16 (1979), pp. 101-126.

CHIRILĂ 1951 - Eugen, *Frământări sociale la sarmați*, în: *SCIV*, 2/2 (1951), pp. 183-188.

CHOURAQUI 1975 - André, *Die Hebräer. Geschichte und Kultur zur Zeit der Könige und Propheten*, Stuttgart, 1975.

COMȘA 1963 - Maria, *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIe siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique). Étude préliminaire*, în: *Dacia*, N. S., 7 (1963), pp. 413-438.

COMȘA - NÁNÁSI 1971 - E. Comșa, Z. Nánási, *Mormîntul neolitic descoperit la Săcuieni*, în: *SCIV*, 22/4 (1971), pp. 633-634.

CRÎȘAN 1986 - Ion Horațiu, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, București, 1986.

CRÎȘAN 1993 - Ion Horațiu, *Civilizația geto-dacilor*, 2 vol., București, 1993 (= *Biblioteca de artă*, 519-520).

DAICOVICIU - DAICOVICIU 1967 - Constantin Daicoviciu, Hadrian Daicoviciu, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, în: *ActaMN*, 4 (1967), pp. 73-84.

DANIEL 1981 - Constantin, *Civilizația asi-ro-babiloniană*, București, 1981.

DANIEL 1983 - Constantin, *Civilizația sumeriană*, București, 1983.

DANIEL 1985 - Constantin, *Cultura spirituală a Egiptului antic*, București, 1985.

DANIEL 1987 - Constantin, *Pe urmele vechilor civilizații*, București, 1987.

DIACONU 1965 - Gheorghe, *Tîrgșor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1965 (= *Biblioteca de arheologie*, VIII).

DIACONU 1970 - Gheorghe, *Mogoșani. Necropola din sec. IV e.n.*, Tîrgoviște, 1970.

DEICHGRÄBER 1950 - Karl, *Eleusinische Frömmigkeit und homerische Vorstellungswelt im Homerischen Demeterhymnus*, Mainz, 1950.

DESHAYES 1976 - Jean, *Civilizațiile vechiului Orient*, 3 vol., București, 1976 (= *Biblioteca de artă*, 178-180).

DESPRIÉE 1971 - J., *Quatre sepultures d'enfants à Averdun (Loir-et-Cher)*, în: *RAC*, 10/1-2 (1971), pp. 229-237.

DIACONU 1963b - Gh., *Despre sarmați la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrgșor*, în: *SCIV*, 14/2 (1963), pp. 323-345.

DIACONU 1965a - Gheorghe, *Tîrgșor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1965 (= *Biblioteca de arheologie*, VIII).

DIACONU 1970 - Gheorghe, *Mogoșani. Necropola din sec. IV e.n.*, Tîrgoviște, 1970.

DIETERICH 1925 - A., *Mutter Erde*, 3. Aufl., Leipzig – Berlin, 1925.

DÖRNER 1971a - Egon, *Dacii și sarmații din secolele II-III e.n. în vestul României*, în: *Apulum*, 9 (1971), pp. 681-692.

DUMITRAȘCU 1993 - Sever, *Dacia apuseană (teritoriul dacilor liberi din vestul și nord-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea, 1993.

ELIADE 1991a - Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, ed. a II-a, 3 vol., București, 1991.

ELIADE 1991b - Mircea, *Cosmologie și alchimie babiloniană*, Iași, 1991.

ELIADE 1995a - Mircea, *Nașteri mistice*, București, 1995.

FEDRU, AVIANUS 1981 - Fedru, Avianus, *Fabule* (trad. și note de Aurel Tita și Gheorghe Moraru, prefață de Gheorghe Ceaușescu), București, 1981 (= *Biblioteca pentru toți*, serie nouă, 1078).

FOL - MARAZOV 1978 - Alexander Fol, Ivan Marazov, *Goldene Fährte Thrakien*, Innsbruck, 1978.

GAWLIKOWSKI 1979 - Michal, *Arta Siriei*, București, 1979 (= *Biblioteca de artă*, 265).

GHEORGHIU 2004 - Raluca, *Tipologia inventarului funerar la sciți*, în: BCȘS, 10 (2004), pp. 65-84.

GODART 1993 - Louis, *Il disco di Festos. Certezze ed enigma di una grande scoperta*, Firenze, 1993.

GORDON WASSON ET ALII 1978 - R. Gordon Wasson, Albert Hofmann, Carl A. P. Ruck, *The Road to Eleusis: Unveiling the Secret of the Mysteries*, New York, 1978.

HARTUCHE 1980 - N., *Descoperiri sarmatice din zona Brăilei*, în: Istros, 1 (1980), pp. 191-251.

HICA-CÎMPEANU 1979 - Ioana, *Riturile funerare în Transilvania, de la sfârșitul secolului al III-lea e.n. până în secolul al V-lea e.n.*, în: ActaMN, 16 (1979), pp. 157-170.

HOREDT 1981 - Kurt, *Die spätrömischen Bestattungen aus Siebenbürgen*, în: StComSibiu, 21 (1981), pp. 57-78.

HOREDT 1982 - Kurt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.

IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1978 - Eugen Iaroslavschi, Gheorghe Lazarovici, *Așezări de secol IV în sudul Banatului*, în: ActaMN, 15 (1978), pp. 255-261.

IAROSLAVSCHI - LAZAROVICI 1979 - E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *Vestigii arheologice din bazinul Carașului*, în: ActaMN, 16 (1979), pp. 447-464.

IGNAT 1998 - Doina Florica, *Grupul cultural neolitic Suplacul de Barcău*, Timișoara, 1998.

IONIȚĂ - URSACHI 1988 - Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988.

KERÉNYI 1962 - Karl, *Die Mysterien von Eleusis*, Zürich, 1962.

KERÉNYI 1967 - C., *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter*, New York, 1967.

KERNBACH 1989 - Victor, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989.

KNEZ 1992 - T., *Novo Mesto II. Keltske-rimsko grobišče/Keltisch-römisches Gräberfeld Beletov vrt*, Novo Mesto, 1992 (= *Carniolia Archaeologica*, 2).

KNIPOVIĆ 1940 - T. N., *Некрополь в северо-восточной части ольвийского городища (по раскопкам 1937 г.)*, în: CA, 6 (1940), pp. 92-106.

LAUENSTEIN 1987 - Diether, *Die Mysterien von Eleusis*, Stuttgart, 1987.

LAZAROVICI - NÉMETI 1983 - Gh. Lazarovici, I. Némethi, *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României*, în: ActaMP, 7 (1983), pp. 17-60.

LAZĂR 1993 - Valeriu, *Mărturii arheologice ale continuității daco-romane din județul Mureș*, în: RB, 7 (1993), pp. 77-89.

LAZĂR 1994 - Valeriu, *Autohtoni și alogeni în spațiul județului Mureș în perioada prefeudală (sec. III-X)*, în: RB, 8 (1994), pp. 55-75.

LEVINSCHI 1994-1995 - Alexandru, *Despre un grup de necropole ale culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov din interfluviul Nistru-Prut*, în: Tyragetia, 4-5 (1994-1995) [1997], pp. 117-130.

LIPS 1964 - Iulius E., *Obîrșia lucrurilor. O istorie a culturii omenirii*, București, 1964.

LODS 1906 - Adolphe, *La croyance à la vie future et le culte des morts dans l'antiquité israélite*, Paris, 1906.

LOISY 1996 - Alfred, *Misteriile păgîne și misterul creștin*, partea I, Ed. Symposion, 1996.

LUCA 2004 - Sabin Adrian, *Arheologie și istorie. Descoperiri din județul Caraș-Severin*, București, 2004 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, VII).

LUCA 2005 - Sabin Adrian, *Arheologie și istorie (II). Descoperiri din Banat*, București, 2005 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, X).

LUPU 2001-2002a - Nicolae, *Die Grabstätte von Calbor*, în: FVL, 44-45 (2001-2002), pp. 37-56.

MACREA 1957a - Mihail, *Șantierul arheologic Cașolț – Arpașul de Sus. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anului 1955*, în: MCA, 4 (1957), pp. 119-154.

MACREA 1957b - Mihail, *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques*, în: Dacia, N.S., 1 (1957), pp. 205-220.

MACREA 1959 - M., *Șantierul arheologic Cașolț – Boița*, în: MCA, 6 (1959), pp. 407-443.

MACREA ET ALII 1959 - M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *Șantierul arheologic Cașolț - Calbor (r. Sibiu și Făgăraș, reg. Stalin)*, în: MCA, 5 (1959), pp. 403-417.

MANDICS 1983 - György, *Civilizația și culturile Africii vechi*, [București], 1983.

MARE 2004 - Mircea, *Banatul între secolele IV-IX*, Timișoara, 2004.

MARIAN 1892 - Simion Florea, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, București, 1892.

MATEI - POP 2001 - Al. V. Matei, Horea Pop, *Măgura Moigradului – zonă sacră (sec. I î.Hr.) și așezare dacică fortificată (sec. I d.Hr.)*, în: OmIG, pp. 253-277.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1970 - Virgil, *Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec. II-IV e.n.)*, în: MA, 2 (1970), pp. 281-344.

MITREA - PREDA 1966 - Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966 (= *Biblioteca de arheologie*, X).

MITU - GOGĂLTAN 1995-1996 - Sorin Mitu, Florin Gogăltan (coord.), *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea - Cluj, 1995-1996 (= *Istorie*, XI).

MORINC 1959 - Sebast'ian, *Некоторые вопросы сарматского населения в Молдове и Мунтении в связи с фокшанским погребением*, în: Dacia, N.S., 3 (1959), pp. 451-470.

MORINTZ 1961 - Sebastian, *Săpăturile arheologice de la Chilia (r. Vedea, reg. Pitești)*, în: MCA, 7 (1961), pp. 441-448.

MÜLLER 1862 - Friedrich, *Die Heidengräber bei Kastenzholz*, în: AVSL, N.F., 5/2 (1862), pp. 240-254.

NOVĂCEANU 1977 - Darie, *Precolumbia*, ediția a II-a, București, 1977.

NUBAR 1971a - H., *Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină. Considerații generale asupra necropolei din sectorul bazilicii "extra muros"*, în: SCIV, 22/2 (1971), pp. 199-215.

NUBAR 1971b - H., *Ein gotisch-alanisches Grab in Histria*, în: Dacia, 15 (1971), pp. 335-347.

NYBERG 1931 - B., *Kind und Erde*, Helsinki, 1931.

OPREANU 1997b - Coriolan, *Piese metalice de factură barbară în cimitirele din Dacia romană*, în: EN, 7 (1997), pp. 117-127.

OPREANU 2003 - Coriolan Horațiu, *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor. Schiță de istorie culturală. Cu colaborarea lui: Corneliu Gaiu*, Cluj-Napoca, 2003.

PATSCH 1907 - Carl, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien, 1907 (= *Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, V).

PLATON 1988 - Nicolas, *Civilizația egeeană*, vol. 1-4, București, 1988 (= *Biblioteca de artă*, 486-489).

POLADIAN-GHENEĂ 1988 - Meliné, *Arta preistorică și antică din regiunea caucaziană*, București, 1988 (= *Curențe și sinteze*, 49).

POP 1993 - Horea, *Contribuții metodologice privind cercetarea spiritualității dacice reflectate în descoperirile arheologice*, în: *ActaMP*, 17 (1993), pp. 91-105.

POPILIAN 1980a - G., *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

POPILIAN - NIȚĂ 1982 - G. Popilian, Toma Niță, *Necropola daco-romană de la Leu*, în: *Oltenia*, 2 (1982), pp. 87-96.

PREDA 1961 - Constantin, *Archaeological discoveries in the Greek cemetery of Callatis-Mangalia (IVth-IIIrd centuries before our era)*, în: *Dacia*, N.S., 5 (1961), pp. 275-303.

PREDA 1980 - Constantin, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980.

PROTASE 1961d - D., *Șantierul arheologic Soporul de Cîmpie (r. Turda, reg. Cluj)*, în: *MCA*, 7 (1961), pp. 423-430.

PROTASE 1971b - D., *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania). O nouă dovadă despre permanența populației autohtone în Dacia romană și postromană*, în: *ActaMN*, 8 (1971), pp. 135-160.

PROTASE 1976a - D., *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976 (= *Biblioteca de arheologie*, XXVII).

PROTASE 1980a - D., *Autohtonii în Dacia*, vol. I (*Dacia romană*), București, 1980.

PROTASE 2000 - D., *Autohtonii în Dacia*, vol. II (*Dacia postromană până la slavi*), Cluj-Napoca, 2000.

PROTASE 2002 - D., *Obreja. Așezarea și cimitirul daco-roman. Secolele II-IV. Dovezi ale continuității în Dacia*, Cluj-Napoca, 2002.

RACHET 1977 - Guy, *Universul arheologiei. Tehnică, istorie, bilanț*, 2 vol., București, 1977 (= *Biblioteca de artă*, 197-198).

RADU 1973 - Ortansa, *Mormîntul sarmatic de la Pădurea Verde, Timișoara, jud. Timiș (1969)*, în: *MCA*, 10 (1973), pp. 147-149.

RAHMANI 1994 - L. Y., *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*, Jerusalem, 1994.

RICHE - LE MAITRE 2000 - Pierre Riché, Philippe Le Maitre, *Invaziile barbare*, București, 2000.

RIEMSCHNEIDER 1967 - Margarete, *Lumea hitiților*, București, 1967.

RUSTOIU 2002 - Aurel, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

RUTKOWSKI 1980 - Bogdan, *Arta egeeană*, București, 1980 (= *Biblioteca de artă*, 290).

SÂMPETRU 1990 - Mihai, *Vestul României în secolele IV-X e.n.*, în: *Thraco-Dacica*, 13/1-2 (1990), pp. 135-137.

SENECA, PETRONIU 1967 - Seneca, Petroniu, *Apokolokyntosis. Satyricon* (trad., prefață și note de E. Cizek), București, 1967 (= *Biblioteca pentru toți*, serie nouă, 399).

SÎRBU 1986a - V., *Rituels et pratiques funéraires des Gêto-Daces (IIe siècle av.n.è.-Ier siècle n.è.)*, în: *Dacia*, N.S., 30 (1986), pp. 91-108.

SÎRBU 1986b - V., *Ritualuri și practici funerare la geto-daci*, în: *Istros*, 4 (1986), pp. 89-126.

SÎRBU 1993a - Valeriu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993 (= *Biblioteca Istros*, 3).

SÎRBU 1996 - Valeriu, *Dava getică de la Grădiștea, jud. Brăila*, Brăila, 1996.

SONOC 2002 - Alexandru Gh., *Câteva interpretări prilejuite de studiul unei inscripții funerare romane târzii de la Savaria (Szombathely, Ungaria)*, în: *ATS*, 1 (2002), pp. 121-128.

SONOC 2005 - Alexandru Gh., *Noi puncte de vedere asupra datării și atribuirii etnoculturale a mormintelor de la Cuci-Hotarul Orosiei (jud. Mureș)*, în: *Corviniana*, 9 (2005), pp. 105-138.

SONOC 2006a - Alexandru Gh., *Ein uralter Grabbrauch: die Beerdigung in Gefäße oder unter keramischen Bruchstücke*, în: *FH*, pp. 777-800.

SONOC ET ALII 2006 - Alexandru Gh. Sonoc, Marius-Mihai Ciută, Gál Szilárd Sándor, *Eine Kindesbeerdigung im Fundort von Șeușa-"La Cărarea Morii" (Gem. Ciugud, Kr. Alba)*, în: *FH*, pp. 121-143.

SNODGRASS 1994 - A. M., *Grecia epocii întunecate. Cercetare arheologică asupra secolelor XI-VIII î.e.n.*, București, 1994 (= *Biblioteca de artă*, 552).

STINGL 1990 - Miloslav, *Auf den Spuren der ältesten Reiche Perus*, 2. Auflage, Leipzig - Jena - Berlin, 1990.

STOICA - BOLD 2000 - Onoriu Stoica, Cornelia Bold, *Dovezi arheologice privind practicarea magiei în secolele XIV-XV, la Craiova*, în: *Oltenia*, seria III, 4/1-2 (2000), pp. 40-45.

SZABÓ 1976 - Miklós, *Auf den Spuren der Kelten in Ungarn*, Budapest, 1976.

SZÉKELY 1966 - Zoltán, *Cimitirul din epoca bronzului de la Pir*, în: *SCIV*, 17/1 (1966), pp. 125-135.

TĂNASE - MARE 2000 - Daniela Tănase, Mircea Mare, *Pătrunderea sarmaților în vestul Banatului, în lumina unor noi descoperiri arheologice*, în: SCIVA, 51/3-4 (2000), pp. 193-208.

TOKAREV 1982 - S. A., *Religia în istoria popoarelor lumii*, ed. a III-a, București, 1982.

TOYNBEE 1971 - J. M. C., *Death and Burial in the Roman World*, Thames and Hudson, s.l., 1971.

ȚAU - NICU 1983 - Stela Țau, Mircea Nicu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea (jud. Galați)*, în: MCA, 15 (1983), pp. 415-428.

ȚEICU 1987 - Dumitru, *Cercetări arheologice în Depresiunea Oravița*, în: Banatica, 9 (1987), pp. 317-345.

ȚEICU 2003 - Dumitru, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului montan*, în: Banatica, 16 (2003), pp. 339-376.

ȚEICU - RANCU 2000 - Dumitru Țeicu, Dacian Rancu, *Locuirea din secolele III-IV d.Hr. de la Vrăniș*, în: Banatica, 15/1 (2000), pp. 241-250.

THIEDE 1998 - Carsten Peter, *Ein Fisch für den römischen Kaiser. Juden, Griechen, Römer: die Welt des Jesus Christus*, Bergisch Gladbach, 1998.

URSUȚIU 1995-1996 - Adrian, *Viață și moarte în secolul al IV-lea e.n. Secvențe din perspectiva antropologiei istorice*, în: MITU - GOGĂLTAN 1995, pp. 35-38.

VASILESCU 1998 - Emilian, *Istoria religiilor*, ediția a III-a, București, 1998.

VENEDIKOV 1948 - Ivan, *Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г.*, în: ПИ, 2 (1948), pp. 7-29.

VON CLES-REDEN 1963 - Sibylle, *Das versunkene Volk. Die Etrusker*, Frankfurt am Main, 1963.

VON REDDEN 1994 - Sibylle, *Ugarit und seine Welt. Die Entdeckung einer der ältesten Handelsmetropolen am Mittelmeer*, Bergisch Gladbach, 1994.

WAISBARD - WAISBARD 1965 - Simone Waisbard, Roger Waisbard, *Mumiile din Peru*, București, 1965.

ZAMAROVSKÝ 1980 - Vojtech, *Din tainele Imperiului hitit*, Iași, 1980.

ZAEHNER 1956 - R.C., *The Teachings of the Magi*, London, 1956.

ZOTOVIĆ - JORGOVIĆ 1990 - L. Zotović, C. Jorgović, *Viminacium (I). Nekropola Više groblje*, Beograd, 1990.

ZRÍNYI 1976 - Andrei, *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII e.n.*, în: Marisia, 6 (1976), pp.125-151.

Prescurtări bibliografice

- ActaMN - Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
 ActaMP - Acta Musei Porolissensis, Zalău.
 Apulum - Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
 AU - Analele Universității. Universitatea creștină "Dimitrie Cantemir",
 Seria Istorie, București.
 ATS - Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.
 AUB - Analele Universității București, seria Științe Sociale - Istorie,
 București.
 AVSL - Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde,
 Hermannstadt - Kronstadt.
 Banatica - Banatica, Reșița.
 BCȘS - Buletinul cercurilor științifice studențești, Alba Iulia.
 Corviniana - Corviniana. Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
 CRMS - * * *, *La civilisation romaine de la Moselle à la Sarre. Vestiges
 romaines en Lorraine, au Luxembourg, dans la région de Trèves et en Sarre.*
Paris, Musée du Luxembourg, 6-31 octobre 1983, Mayence, 1983.
 Dacia, N.S. - Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle
 Série, Bucarest.
 FH - Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in
 honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca
 Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1-2).
 FVL - Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu.
 GHT - * * *, *Gîndirea hittită în texte* (studiu introductiv de Constantin
 Daniel, traducere, notițe introductive și note de Athanase Negoită), București,
 1986.
 Istros - Istros. Studii - comunicări - note, Brăila.
 MA - Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
 Marisia - Marisia. Studii și materiale, Tg. Mureș.
 MCA - Materiale și cercetări arheologice.
 MN - Muzeul Național, București.
 Oltenia - Oltenia. Studii, documente, culegeri, Craiova.
 OmIG - Eugen Iaroslavschi (coord.), *Omagiu profesorului Ioan Glodariu*,
 Cluj-Napoca, 2001 (= *Bibliotheca Musei Napocensis*, XX).
 Pontica - Pontica, Constanța.
 RAC - Revue Archéologique du Centre de la France, Vichy.
 RB - Revista Bistriței, Bistrița.

RepArCs - Sabin Adrian Luca, *Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin. Cu contribuții de Ioan Marian Țiplic și Cosmin Suciu*, București, 2004 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, VI).

RepArMs - Valeriu Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu Mureș, 1995.

RMM - Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, București.

SCA - Studii și cercetări de antropologie, București.

SCIV(A) - Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.

StComSibiu - Studii și comunicări, Sibiu.

Thraco-Dacica - Thraco-Dacica, București.

Tyragetia - Tyragetia. Anuar, Chișinău.

РП - Разкопки и проучвания, Sofia.

СА - Советская археология, Moskva.

Ein uralter Grabbrauch: die Beerdigung in Gefäße oder unter keramischen Bruchstücke -Zusammenfassung-

In den dakisch-römischen Gräberfelder aus Sopor de Câmpie (Kr. Cluj), Obreja (Kr. Alba) und Locusteni (Kr. Dolj) in Dakien und in demjenigen aus Enisala (Kr. Tulcea) in Moesia Inferior ist ein weniger im 1.-3. Jh. u.Z. verbreiteten Bestattungsbrauch belegt, nämlich die Kinder unter halbierten Gefäße zu begraben. Verwandt mit diesem Bestattungsbrauch ist das Bedecken der Leiche mit Gefäßbruchstücke, das in der Zeit nach der aurelianischen Provinzaufgabe bei Târgșor (Kr. Prahova), in einem Gräberfeld der Sântana de Mureș-Cernjychov- Kultur vorkommt. Beide sind Varianten der Beerdigungen in Gefäße, die in Rumänien vereinzelt auch in der Spätantike vorkommen, bei Vršni (Kr. Caraș-Severin), wo ein Kindgrab aus dem 3.-4. Jh. u.Z. entdeckt wurde und in den Gräberfelder der griechischen Städten auf der westlichen Küste des Schwarzen Meeres. Auf der nördlichen und westlichen Küste dieses Meeres sind die Beerdigungen in Gefäße einem äußerst konservativen griechisch-iranischen Milieu charakteristisch, denn in Griechenland sind die Beerdigungen in Gefäße in der minoischen, mykenischen und archaischen griechischen Zivilisation bekannt und in den pontischen Gebiete auch in der hellenistischen Zeit, bei Kallatis sogar im 4.-5. Jh. u.Z.

In Orient, die ältesten Beerdigungen in Gefäße sind in den 5.-4. Jahrtausenden v.u.Z. in Ägypten und Nubien belegt, aber sie verbreiten sich auch nach Phönizien und Palästina und im 3. Jahrtausend v.u.Z. sie kommen in Anatolien vor. Im östlichen Becken des Mittelmeeres werden sie häufig

erst während der Bronzezeit. Bei Ugarit (Ras-Shamra) sie sind erst in der Mittleren Bronze 1 und 2 zu datieren (ca. 1900-1600 v.u.Z.), während in Palästina kommen sie auch im Eisen I, genauer im 11.-10. Jh. v.u.Z., also bis in der Zeit der ersten biblischen jüdischen Könige vor. In Rumänien, die ältesten Beerdigungen in Gefäße sind in der mittleren Bronzezeit, in der Otomani- Kultur bekannt, aber, vorläufig, aus diesen ist nur das Grab aus Pir (Kr. Satu Mare) veröffentlicht; dagegen, die ältesten Beerdigungen unter Gefäßbruchstücke aus Rumänien sind in der frühen Jungsteinzeit, in der Starčevo-Criș- Kultur zu datieren, aber sie kommen auch später vor, in der Suplacu de Barcău- Kulturgruppe aus der entwickelten Jungsteinzeit. Der Schlüssel zum Verständnis der Bedeutung der Beerdigungen in Gefäße wird von der Embryonalstellung des Körpers des Verstorbenen in den Gräber einiger vorkolumbischen Kulturen (wo die Beerdigung in Körbe ausgeübt wurde) und von den völkerkundlichen Beobachtungen bei verschiedenen Völker Schwarzafrikas und Südasiens angegeben: das Gefäß symbolisiert die Gebärmutter, also die Beerdigung im Gefäß drückt das Glauben an der Wiedergeburt aus. Dieser Bestattungsbrauch kommt in Südasiens während dem ganzen 1. Jahrtausend u.Z. vor und in Indonesien wurde es erst durch die Verbreitung des Islams, im 18. Jh., ausgetilgt. Diese Schlußfolgerung wird auch durch die Identität zwischen den Zeichen für die Wörter "Urne" und "Wiege" in der hieroglyphischen Schrift der jüngeren ägyptischen Dynastien bekräftigt. Die Beerdigung des Verstorbenen unter Gefäßbruchstücke drückt, eigentlich, eine wesentlich ähnliche religiöse Anschauung aus: sie soll betonen daß, der Mensch, genau so wie die keramischen Gefäße, nicht ewig ist und auch im Lehm wiederkehren wird, woher er kommt und aus dem, eventuell, er zurück im Diesseits kommen kann, als Mensch oder als Gefäß, also daß, wie es die rumänische Volksweisheit sagt, er zu "Töpfe und Töpfchen" wird. Die außergewöhnliche Beerdigung eines gefesselten Erwachsenen, vielleicht ein Hingerichteter, bei Kapljuč (Kroatien), drückt ebenfalls ein mit der Wiedergeburt verbundenem Glauben aus: auf dieser Weise begräbt, der Verstorbene, der wegen seinen Übeltaten, das Diesseits früher als nötig verlassen mußte, wird ebenso wiedergeboren werden, um seinen Sinn auf der Welt zu erfüllen, wie die Kinder, denen das auch nicht gelungen ist. So wie es die Beerdigung eines Hundes unter Gefäßbruchstücke bei Udeni (Kr. Teleorman), in der Chilia-Militari- Kultur andeuten würde, glaubten, vielleicht, einige Gemeinschaften der freien Daker daß, aus der Perspektive des furchtbaren und unbittlichen Kreislaufes der Ewigen Wiederkehr, es in der Hinsicht des Werdens und Vergehens kein Unterschied zwischen Tiere und Menschen gäbe, sei es gute oder böse Leute.

Der Gedanke, daß das Gefäß das symbolische Äquivalent der Gebärmutter sei, kommt, aber in einer weniger klaren und häufiger Form, auch im Fall einiger Einäscherungsgräber vor, wie in Gallien, im Treverer Gebiet, in der Nähe von Hermeskeil (im mittleren und ausgehenden 2. Jh. u.Z.), wo die Urnen in anderen Gefäße gelegt wurden. Die Bedeutung dieses Bestattungsbrauches wird aber offensichtlich durch Vergleich mit anderen Funde, ebenfalls aus Einäscherungsgräberfelder, aus dem römischen keltisch-illyrischen Milieu, genauer aus dem von den Latobiker bewohnten Gebiet hütigen Sloweniens und aus dem Gräberfeld der norisch-pannonischen Ansiedler aus Caşolţ (Kr. Sibiu), wo im Inneren des als Beigabe in dem Einäscherungsgrab gelegten Hauptgefäß ein Töpfchen lag. Ein ähnlicher Brauch, ein Becher in der Urne zu legen, ist sowohl bei der dakisch-römischen Bevölkerung aus Siebenbürgen und aus der Kleinen Walachei (Oltenien) und bei der spät-römischen Bevölkerung aus Siebenbürgen bekannt, wie auch bei den freien Daker, sei es die Träger der Chilia – Militari-Kultur, sei es die Karpen. In den Beerdigungsgräber der Träger der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur, oft in Zusammenhang mit einem gewissen religiösen Status (schwängere Frau, Schamane, Kind), wird auch als Beigabe in einer Schüssel ein Becher, meistens aus Glas, gelegt. Im vorrömischen thrakischen Milieu, durch Vergleich mit den ineinander gelegten Idole aus Orşova, aus der ausgehenden Bronzezeit und den 3 Gefäße (aus Gold, Keramik und Bronze), ebenfalls ineinander gelegt, die in der Nähe von Sofija gefunden wurden und in der beginnenden Bronzezeit datiert werden, die in den Gräber ineinander gelegten Gefäße können mit dem Glauben an der Großen Göttin und ihren Partner, der ihr Gatte und Sohn ist, verbunden sein. Eine ähnliche, mit der ewigen Erneuerung des Lebens verbundene Bedeutung haben, in der volkstümlichen russischen Tradition, so wie es selbst ihren Namen andeute, die wohlbekannten *матреника*.

Unserer Meinung nach, die Beerdigungen unter halbierten Gefäße aus den dakisch-römischen Gräberfelder, sowie die Beerdigungen in Gefäße aus der spät-römischen Zeit aus dem Banat und aus der Dobruđa könnten einen nord-pontischen Einfluß darstellen, im Kontext der frühen dakisch-sarmatischen Kulturinterferenzen aus der Moldau, woher die dakischen Gruppen aus den erwähnten dakisch-römischen Gräberfelder zu stammen scheinen, beziehungsweise, später, in jenem der iranischen Wanderungen und, vielleicht, der Auswanderung eines Teiles der Bevölkerung der griechischen Städten der nord- und ostpontischen Küste, die von dem Eindring der Goten in diesem Gebiet verursacht wurden. Im römischen Reich, die Beerdigungen in Gefäße oder unter Gefäßbruchstücke sind auch in Nordafrika (bei Sfax) und auf der illyrischen Küste der Adria (bei Narona und Kapljuč) bekannt,

anscheinend ebenso in der Spätantike, ohne aber daß es klar sei, ob sie mit den alten einheimischen Bräuche oder mit denjenigen der griechischen Ansiedler verbunden sind. Hingegen, die Kinderbestattungen unter Gefäßbruchstücke aus Gallien, von Averdon (ausgehendes 3. Jh.), scheinen, eigentlich, der hier zwangangesiedelten Roxolanen aus den nordpontischen Steppen zu zugehören, während eine andere Bestattungsart, in tonnenförmige Sarkophage (*cuppae*), die nur im Süden römerzeitlichen Portugals bekannt sind, stellen einen nordafrikanischen Einfluß dar, die mit der symbolische Idäntifizierung der Umwandlungen, den der Mysterische unterworfen wird, zur Unsterblichkeit wiedergeboren zu werden mit denjenigen des Mostes im Keller, unter dem Boden, um Wein, das Getränk der Unsterblichkeit zu werden, verbunden ist.

CÂTEVA OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA STELA FUNERARĂ A UNUI AUGUSTAL DIN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA*

Alexandru Gh. SONOC

Este binecunoscut că în arta funerară a societății romane provinciale se insistă asupra reprezentării epigrafice și plastice a statutului social al reprezentanților elitelor; monumentele funerare și, uneori, inventarul mormintelor sunt importante însă și pentru că dezvăluie gândurile oamenilor despre condiția trupului și a sufletului după moarte¹. De cele mai multe ori, în arta funerară romană provincială, statutul social este redat prin scene semnificative din activitatea cotidiană a defunctului sau, pur și simplu, prin imaginea sa de aparat, în anumite posturi și cu diferite atribute (ținută, însemne, instrumentar etc.) legate de calitatea de *matrona*, *virgo*, *iuvenis* sau *infans*, respectiv, în cazul bărbaților, prin cele specifice magistraturii, rangului sau ocupației lor. Mai rar însă statutul social al defunctului este sugerat prin reprezentări simbolice, adesea prin imaginea "heraldică" a atributelor specifice statutului sau, uneori, chiar prin scene mitologice, legate de autoimaginea construită simbolic.

Un bun exemplu, asupra căruia s-a stăruit mai puțin, îl constituie stela funerară a augustalului L. Cassius Marcio de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, decedat la vârsta de 70 de ani și a fiicei sale, Cassia Cassiana, care a trăit 19 ani, ridicată evlaviosului soț și evlavioasei fiice (*coniugi et filiae piissimis*) de către Cassia Rufina². Monumentul, păstrat în prezent la Muzeul Național de Istorie al României din București (nr. inv. 38 938) și care, dat fiind că partea sa superioară îndeplinește dubla funcție de câmp al reliefului și de coronament, deoarece are frontonul străpuns de un mic medalion decorat cu rozetă și flancat de grifoni afrontați, care țin câte o roată sub o labă³, aparține categoriei de stele funerare nefigurative cu coronament triunghiular inclus (I B4, în clasificarea întocmită de L. Țeposu-Marinescu)⁴, se datează în prima

¹ BĂRBULESCU 1994, p. 167.

² IDR, III/2, 398; cf. TÉGLÁS 1893, p. 252, nr. 5; FLORESCU 1926-1927, p. 85, nr. 11, fig. 11; ȚEPOSU-MARINESCU 1974-1975, p. 250sq., fig. 2; ALICU ET ALII 1979, p. 177sq., nr. 523, pl. CLXIII; ȚEPOSU-MARINESCU 1982, p. 110, S 33, pl. II; CIONGRADI 1999, p. 158sq., fig. 4; SONOC 2003, p. 149.

³ ȚEPOSU-MARINESCU 1974-1975, p. 250.

⁴ ȚEPOSU-MARINESCU 1982, p. 110.

jumătate a sec. II ⁵; după C. Ciongradi, care crede că această stelă funerară ar aparține unui tip original de la sud de Dunăre, nu există însă nici un argument pentru o datare atât de timpurie a acestui monument, care ar avea mai multe asemănări cu ornamentica unui *nymphaeum* de epocă severiană din *forum vetus* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa ⁶. În partea sa inferioară, care nu a reținut atenția primilor cercetători care s-au ocupat de acest monument, stela funerară este decorată cu două păsări, despre care s-a susținut că ar fi păuni ⁷. Aceste păsări, despre care L. Țeposu-Marinescu observa că pasc ⁸, le lipsește coada atât de caracteristică păunului și, mai mult, au picioare și gâturi lungi, fiind vorba, după părerea noastră, mai curând de struți, cum presupune și C. Ciongradi ⁹, decât de cocori, berze sau alte astfel de păsări de baltă indigene ori de ibiși ¹⁰; O. Floca, fără a face o referire directă la acest monument, deși este singurul din Dacia de care putea fi vorba, amintea, totuși, struții printre speciile de păsări reprezentate ca perechi pe monumentele funerare de aici ¹¹. Această reprezentare ar putea fi legată, cel mai probabil, de o aluzie la prezentarea în arenă a unor struți cu prilejul unor lupte cu fiare (*venationes*), organizate în amfiteatrul de aici de către defunct, în calitatea sa de *augustalis* ¹², cunoscut fiind că printre obligațiile augustalilor se numărau organizarea de *ludi* și *epula*, precum și diferite alte acte de evergetism ¹³. Socotit o "pasăre de peste mare", struțul, specific Africii și cunoscut de romani abia după războaiele punice, a fost des folosit în *venationes*, unde era atacat de câini, cum se vede pe unele monede grecești coloniale ¹⁴. Este mai puțin probabil ca această reprezentare zoomorfă să poată fi privită ca o posibilă aluzie la o origine nord-africană a augustalului respectiv, cum am presupus, de pildă, în legătură cu acea persoană căreia îi aparținuse un monument a cărui bază (Muzeul de istorie din Turda, nr. inv. 2 595), cu posibila imagine a unei astfel de păsări, a fost descoperită la Alburnus Maior ¹⁵, dat fiind că, în cazul lui L. Cassius Marcio, am putea avea de a face, foarte probabil, cu un libert, al cărui *praenomen* și *gentilicium* sunt preluate, atunci, la fel ca și *nomen gentile* al

⁵ ȚEPOSU-MARINESCU 1974-1975, p. 252.

⁶ CIONGRADI 1999, p. 159.

⁷ IDR, III/2, p. 336.

⁸ ȚEPOSU-MARINESCU 1982, p. 110.

⁹ CIONGRADI 1999, p. 158.

¹⁰ IDR, III/2, 398, p. 336, fig. 321.

¹¹ FLOCA 1968a, p. 119.

¹² SONOC 2003, p. 149.

¹³ ARDEVAN 1998, p. 244.

¹⁴ NOLLÉ 1992-1993, p. 76sq., fig. 15d,e.

¹⁵ MILEA 1971, pp. 439 și 441, fig. 4; JUDE - POP 1972, p. 18, nr. 30, pl. XVI/1-3.

soției sale, din numele stăpânului lor, la eliberarea din sclavie ¹⁶, iar dacă este vorba de un cetățean născut liber, este de luat în considerare, mai curând, o origine greco-orientală ¹⁷, indicată eventual și de *cognomen* ¹⁸, decât una nord-africană.

Nomen gentile al augustalului se numără printre antroponimele a căror origine este controversată, chiar dacă el este frecvent în perioada clasică în onomastica unei vechi ginte plebeiene, ceea ce a făcut ca originea orientală a purtătorilor acestui nume să fie pusă la îndoială de către unii cercetători ¹⁹. S-a remarcat că, adesea, acestui *nomen* îi sunt alăturate nume de factură greacă sau orientală, fie un alt *gentilicium* sau că purtătorii săi adoră divinități orientale ²⁰, precum și că uneori el este folosit ca și *cognomen* ²¹. I. Piso arată chiar că atât *nomen*-ul *Cassius*, ca și derivatul său, *cognomen*-ul *Cassianus* sunt răspândite în mediul greco-oriental ²², iar A. Paki, referindu-se însă la populația de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, îi considera pe toți purtătorii acestui *nomen gentile* ca provenind din provinciile orientale ale Imperiului roman ²³; există însă și o tendință contrară, care leagă onomastica grecească a augustalilor, mai ales *cognomina*, de condiția lor libertină, socotind-o nu ca un indicator al originii etnice, ci, mai curând, ca pe unul social ²⁴, deși cu rezerve, datorită modei filoelene din întreaga societate romană ²⁵. S-a presupus că originea acestui *gentilicium* ar fi un etnicon provenit de la mica insulă doriană Kasos, situată la est de Creta, un teoforic derivat de la Zeus Kasios ²⁶ sau, în sfârșit și mai probabil, un *cognomen* oriental, a cărui formă feminină (*Cassia*) are semnificația de "scorțișoară" și este cunoscut inclusiv în mediul iudaic, în ortografiere aramaică (*QSY'H*), ca în Biblie, în cazul uneia dintre fiicele lui Hiob (Iov), Kezia ²⁷, al cărei nume în traduceri grecești devine *Κασσία*, fie în ortografiere ebraică (*KSY'H*), într-o inscripție funerară iudaică din Pannonia ²⁸. Acest antroponim oriental apare la Ulpia Traiana Sarmizegetusa pe inscripția grecească a unui altar închinat în sec. II lui Theos

¹⁶ CIONGRADI 1999, p. 158sq.

¹⁷ GOSTAR 1956, p. 63; cf. SONOC 2003, p. 149.

¹⁸ SONOC 2003, p. 149.

¹⁹ SANIE 1975, p. 157sq.; SANIE 1981, p. 227; cf. RUSSU 1968b, p. 468. Un prim repertoriu cu *Cassii* din Dacia: KERÉNYI 1941-1942, nr. 573-577 și 586-591.

²⁰ SANIE 1975, p. 158; SANIE 1981, p. 227.

²¹ SANIE 1975, p. 158; PAKI 1988, p. 359, n. 24.

²² PISO 1975, p. 165sq.

²³ PAKI 1988, fig. 1, tab. 6, nr. 15.

²⁴ ARDEVAN 1998, p. 246.

²⁵ ARDEVAN 1998, p. 246; cf. JACQUES 1984, p. 524sq.; PISO 1991, pp. 323-325.

²⁶ SANIE 1975, p. 158; SANIE 1981, p. 227sq.; cf. ROBERT 1963, p. 179.

²⁷ Iov, 42:14.

²⁸ SANIE 1981, pp. 162 și 228; SANIE 1996, p. 7; cf. SANIE 1975, p. 158.

Hypsistos Epekoos ²⁹, care trebuie privit în contextul curentului sincretist al epocii și a cărei dedicantă, Aelia Cassia, ar avea, după cum presupune S. Sanie, o apartenență iudaică ³⁰, idee însușită de către istoricii evrei din România ³¹ și, cu rezerve, de către C. C. Petolescu ³², dar acceptată, într-un context mai larg, de către N. Zugravu ³³ și N. Gudea ³⁴, mai ales că s-a remarcat că dedicațiile către această divinitate apar mai ales în locurile în care există și mențiunea unor comunități iudaice, a unor prozeliți sau semiprozeliți ³⁵, care îi răspândesc cultul în Diaspora ³⁶; de altfel, tot la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde N. Gudea acceptă posibilitatea existenței unor elemente evreiești ³⁷, se mai cunoaște și o piatră de inel, datată, după unele păreri, tot în sec. II, gravată cu acronimul *AGVLA*, inițialele unui celebru pasaj biblic, cu semnificația "*Tu ești puternic în veci, Doamne!*", rostit în ebraică (*TH GYBWR LWLM 'DWNV*) ³⁸. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Cassii sunt numeroși și se numără printre familiile care au monopolizat sacerdoțiul de *augustalis* ³⁹. În afară de Cassia Cassiana și Cassia Rufina, fiica și, respectiv, soția augustalului L. Cassius Marcio ⁴⁰, un L. Cassius ... este menționat pe stela funerară ridicată pentru Ulpia Chelido ⁴¹, un Cassius Marinus apare într-o listă de *sacerdotes* ai unui templu, alături de alte persoane, cu nume palmyrene ⁴², iar Cassius Maximus, *augustalis coloniae*, dedică un relief mithraic ⁴³. Cassia Rogata, cetățeană romană, este soția lui Valentinus *qui et Pontinianus, Augusti verna* ⁴⁴. La Germisara se cunoaște un fragment dintr-un

²⁹ IDR, III/2, 223; IMRER, I, p. 142, nr. II.D; GUDEA 1999-2000, p. 199sq., nr. 3.6.

³⁰ IMRER, I, p. 142; SANIE 1996, p. 4sq.; cf. SANIE 1975, p. 158; SANIE 1977, p. 140; SANIE 1981, pp. 162 și 228.

³¹ IMRER, I, p. 142; SANIE 1996, p. 4sq.

³² PETOLESCU 1995, p. 108; PETOLESCU 2000, p. 268.

³³ ZUGRAVU 1997, p. 98.

³⁴ GUDEA 1999-2000, pp. 184-192.

³⁵ SANIE 1981, p. 161; cf. GUDEA 1999-2000, pp. 187-190.

³⁶ SANIE 1981, pp. 157 și 249.

³⁷ GUDEA 1999-2000, pp. 189 și 191, fig. 1.

³⁸ IMRER, I, p. 142, nr. II.C; cf. NEIGEBUR 1851, p. 40; HORED 1982, p. 34, n. 4; SANIE 1981, p. 161; GUDEA - GHIURCO 1988, p. 174, B.c.4; GUDEA 1999-2000, p. 195, nr. 2.2. Pentru această gemă s-au mai propus și alte datări: în sec. II-III (GUDEA - GHIURCO 1988, p. 174) sau în sec. III (GUDEA 1999-2000, p. 195). Inscricția ei mai este citită și ca *A(iath) G(adol) U(e) L(eolam) A(donai)*: HORED 1982, p. 34, n. 71; GUDEA - GHIURCO 1988, p. 174; GUDEA 1999-2000, p. 195.

³⁹ PAKI 1990, p. 160.

⁴⁰ IDR, III/2, 398.

⁴¹ IDR, III/2, 446.

⁴² IDR, III/2, 20.

⁴³ IDR, III/2, 278.

⁴⁴ IDR, III/2, 453.

monument funerar, ridicat pentru Cassia Sura, socotită, de asemenea, de origine greco-orientală ⁴⁵, *cognomen*-ul *Sura* putând indica apartenența ei la mediul greco-sirian. Oriental pare a fi, după părerea noastră, la Micia, Cassius Rufus, care ridică un altar lui Iupiter Hierapolitanus ⁴⁶, deci pentru o divinitate originară din Siria, din orașul Hierapolis, vechiul Mabbog, numit azi Membidj. În schimb, după alte păreri, la Alburnus Maior, Cassia Peregrina este socotită ca având o origine illyră, doar pentru faptul că era soția unui illyr, anume a lui Bisius, fiul lui Scenobarbus ⁴⁷. Tot la Alburnus Maior, într-o *tabula cerata* descoperită într-o galerie a minei *Sf. Simion* de pe muntele Cârnicul Mare, Servilius C(a ?)ssius este martor al încheierii unui contract, probabil de împrumut ⁴⁸, iar într-un contract de înființare a unei asociații cămătărești (*societas danistaria*), descoperit în mina *Sf. Ecaterina* de pe muntele Letea, printre fondatori se numără Cassius Frontinus și Secundus, *servus actor* al lui Cassius Palumbus ⁴⁹. Urmând o ipoteză a lui H.-Chr. Noeske ⁵⁰, V. Wollmann crede că acești ultimi Cassii de la Alburnus Maior erau înrudiți cu Cassia Peregrina ⁵¹ și că toți acești Cassii erau înrudiți cu cei din Ulpia Traiana Sarmizegetusa ⁵². La sfârșitul sec. II sau, mai curând, la începutul sec. III ⁵³, centurionul C. Cassius Vitalis din legiunea V Macedonica a dedicat la Potaissa un altar lui Deus Fortis Phoebus Apollo Parthicus ⁵⁴. Probabil în prima jumătate a sec. III ⁵⁵, un alt centurion al aceleiași legiuni, Cassius Severinus, socotit de I. I. Russu ca fiind, foarte probabil, un italic ⁵⁶, a dedicat lui Iupiter Optimus Maximus un altar votiv, refolosit ca picior al pristolului în vechea biserică din lemn (construită în 1721) de la Lunca Mureșului (jud. Alba) ⁵⁷. În Oltenia, la Cioroiu Nou (com. Cioroiași, jud. Dolj), se cunoaște o stelă funerară, datată în a doua jumătate a sec. II, aparținând lui M. Cassius Herculanus, care, între câmpul reliefului și cel al

⁴⁵ IDR, III/3, 250; cf. GOSTAR 1956, p. 62, nr. 2, nr. 2; ȚEPOSU-MARINESCU 1982, p. 150, S 208.

⁴⁶ IDR, III/3, 97.

⁴⁷ IDR, III/3, 418.

⁴⁸ IDR, I, 32 (= TabCerD II): 17 septembrie 159.

⁴⁹ IDR, I, 44 (= TabCerD XIV): 28 martie 167.

⁵⁰ NOESKE 1977, p. 330.

⁵¹ WOLLMANN 1996, p. 174.

⁵² WOLLMANN 1996, pp. 174 și 177.

⁵³ BĂRBULESCU 1987, p. 68; cf. PISO 1980, p. 128, n. 22.

⁵⁴ RUSSU 1968b, p. 468, n. 35; cf. RUSSU - MILEA 1964, p. 31 (addenda, nr. 1).

⁵⁵ BĂRBULESCU 1987, p. 69.

⁵⁶ RUSSU 1968b, p. 468.

⁵⁷ RUSSU 1968b, pp. 466-469, nr. 13, fig. 12.

inscripției, prezintă o friză cu lupte între animale ⁵⁸, asupra semnificației căreia vom reveni, datorită posibilei sale legături cu calitatea de *augustalis* a defunctului.

Un mare număr de *Cassii* se întâlnește la Apulum. Într-o listă de soldați datată, datorită frecvenței gentiliciului *Aurelius*, la sfârșitul sec. II sau la începutul sec. III, este menționat Cassius Senecio ⁵⁹, iar pe o altă listă, pe care apar și multe *cognomina* de factură peregrină, la sfârșitul sec. II sau în sec. III, dar probabil nu mai târziu de domnia lui Caracalla, este amintit Cassius Valens ⁶⁰. Un monument funerar dispărut, văzut în sec. XVI la biserica din Vurpăr (jud. Alba) de către Mezerzius, este ridicat de către Cassia Ponticilla patroanei sale, Cassia Saturnina ⁶¹. Un centurion din legiunea a XIII-a Gemina, C. Cassius C. f(ilius) Coll(ina tribu) Proculeianus, care a dedicat, probabil în sec. II, un altar lui Iupiter Optimus Maximus, este originar, potrivit inscripției, din Epiphania, fără a fi limpede dacă este vorba de orașul din Cilicia sau de cel din Syria ⁶²; originea sa orientală este, așadar, neîndoielnică.

Derivat de la *Cassius/Cassia* este *cognomen*-ul *Cassianus/Cassiana*, atestat printr-un altar dedicat Victoriei la Kajtasovo (lângă Bela Crkva, Serbia) de către *eques* Vaternius Cassianus, din Numerus S(yrorum ?) ⁶³ și prin monumentul funerar ridicat la Micia de către P. Aelius Cassianus pentru P. Aelius Ianuarius, P. Aelia Dionisia, P. Aelius Germanus și P. Aelius Dionisius ⁶⁴. Tot la Micia, C. Pomponius Cassianus, *praefectus Cohortis II Flaviae Commagenorum* este menționat pe 3 altare ⁶⁵, dintre care 2 dedicate lui Iupiter Optimus Maximus ⁶⁶. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cum am mai amintit, Cassia Cassiana este fiica augustalului L. Cassius Marcio ⁶⁷, iar C. Mettius Cassianus, *duumvir coloniae*, ridică un altar lui Aesculapius și Hygiei pentru sănătatea mai multor persoane, membrii ai familiei sale: Aelia Flora, Mettius Protenus, Mettius Cassianus și Mettia Flora ⁶⁸.

⁵⁸ IDR, II, 147; cf. FLORESCU 1942, p. 27, nr. 22, fig. 14; RUSSU 1979, p. 222sq., nr. 11, fig. 11.

⁵⁹ IDR, III/5-2, 451; cf. WOLLMANN 1970, pp. 166-169, nr. 2, fig. 2; WOLLMANN 1972.

⁶⁰ IDR, III/5-2, 452; cf. BĂLUȚĂ - RUSSU 1982, pp. 117 și 119, nr. 2, fig. 2.

⁶¹ IDR, III/5-2, 510.

⁶² IDR, III/5-1, 140; cf. ZEFLEANU 1943-1945, p. 97sq., nr. 1, fig. 1; RUSSU 1959, p. 889, nr. 26.

⁶³ IDR, III/1, 2.

⁶⁴ IDR, III/3, 156.

⁶⁵ IDR, III/3, 78; IDR, III/3, 79; IDR, III/3, 151.

⁶⁶ IDR, III/3, 78; IDR, III/3, 79.

⁶⁷ IDR, III/2, 398.

⁶⁸ IDR, III/2, 153.

În inscripțiile grecești și romane din partea dobrogeană a provinciei Moesia Inferior numele *Cassius* este mai puțin frecvent. La Tomis, un *katálogos*, probabil din prima jumătate a sec. III, îl amintește pe Kyronas, fiul lui Kasios (*sic!*)⁶⁹, atestând, astfel, preluarea binecunoscută, de altfel, a acestui nume semitic în onomastica grecească, de unde și credem că a intrat ca *gentilicium* plebeian în cea latină. Celelalte atestări din această regiune nu ne permit alte concluzii asupra originii etnice a persoanelor care poartă acest nume, decât că este vorba de indivizi romanizați, cu precădere de veterani. Astfel, la Vicus Petra (Camena, com. Baia, jud. Tulcea), o inscripție inaugurală a unei băi publice îl numește, printre alți magistrați sătești, pe Cassius Primitivus, *quaestor vici*⁷⁰. La Troesmis, un *album* cu militari lăsați la vatră (*honestia missio*) din anul 134 îi amintește pe următorii veterani: Cassius Longinus, un alt Cassius Longinus, Cassius Valens, Cassius Germanus și Cassius Vi...⁷¹. În împrejurimile cetății Noviodunum, pe un fragment de altar din sec. II apare și numele lui Cassius Numidicus⁷², mai probabil un veteran care a luptat împotriva numizilor sau în nordul Africii, decât un nord-african de origine numidă.

Prin urmare, *nomen gentile* Cassius/Cassia, respectiv *cognomina* derivate din acestea, Cassianus și Cassiana, vor fi fost purtate și în Dacia tot de către persoane romanizate, originare din mediul greco-oriental, mai cu seamă din cel greco-sirian, dar poate și de către palmyreni și, într-o oarecare măsură, foarte probabil, de către evrei elenizați. Pentru o origine nord-africană (mai mult în sens geografic decât etnic) a unor purtători ai acestui nume, posibilă totuși, nu există suficiente argumente.

Și în alte provincii situația pare a fi asemănătoare cu Dacia; Cassii sunt, adesea, italo-orientali, care își trădează originea fie prin onomastică, fie prin preferința pentru un anumit tip de monumente funerare, cu o ornamentică specifică lumii orientale. Astfel, la Carnuntum, în sec. III, o stelă funerară cu reprezentarea unei familii călătorind cu nava *Felix Itala* o atestă pe Augustania Cassia Marcia, soția lui M. Antonius Bassilides, *frumentarius* în legiunea X Gemina⁷³; după nume, ambii soți par a avea o origine italo-orientală. Contemporan, probabil, cu această familie, Cassius Dio, cunoscutul istoric de limbă greacă, care a fost de două ori consul, precum și proconsul al Africii și guvernator al Pannoniei, era originar din Bithynia, de la Nicaea, unde se născuse ca fiu al senatorului Cassius Asclepiodatus, iar după mamă se

⁶⁹ ISM, II, 468 (18).

⁷⁰ ISM, V, 222.

⁷¹ ISM, V, 137.

⁷² ISM, V, 270.

⁷³ CSIR Österreich, I/3, nr. 331.

înrucea cu retorul și filosoful Dio din Prusa, supranumit *Chrysostomus* ⁷⁴; istoricul grec, despre care putem afirma că este doar în aparență romanizat, atașamentul său față de Roma fiind expresia loialismului său de înalt funcționar, este însă un păgân credincios, al cărui antisemitism îi vizează pe evrei și pe sirieni ⁷⁵. La Mainz-Weisenau, doi frați originari din Mediolanum și înrolați în legiunea XIV Gemina, veteranul M. Cassius și C. Cassius, au avut un monument funerar impunător, cu un coronament în formă de piramidă, iar inscripția funerară de pe o arhitravă a acestei construcții este flancată de câte un grifon ⁷⁶, care are o bună corespondență în grifonul de pe un monument funerar din perioada augusteică timpurie de la Scansano ⁷⁷. Monumentul celor doi Cassii de la Mainz-Weisenau se datează în perioada staționării aici a legiunii respective (13-43 e.n.) ⁷⁸.

Frize cu lupte de animale, asemănătoare celei de pe stela funerară a augustalului M. Cassius Herculanus ⁷⁹, se întâlnesc și în alte provincii balcano-dunărene, de pildă în Pannonia, la Savaria pe monumentul funerar al unor Sempronii originari, probabil, din Aquileia, datat în prima jumătate a sec. II ⁸⁰, pe stela funerară a unui tânăr de la Walbersdorf (Austria), ridicată de liberta acestuia, în sec. I e.n. ⁸¹ și pe aceea, datată tot în sec. I e.n., a fraților Cenumarus și Gnatila, copiii lui Sacio, descoperită la Leithaprodersdorf (Austria) ⁸². Vom încerca să vedem care ar putea fi semnificația simbolică a acestor scene, frecvente în Moesia Superior ⁸³ și în ce măsură se poate presupune că zooforul acestei stele funerare ar putea reprezenta o aluzie la *venationes* prezentate de către respectivul augustal, în calitate de *munerarius*. De altfel, o astfel de ipoteză o sugerează și comparația cu statutul defuncțiilor pentru care fuseseră ridicate două stele funerare din Moesia Superior pe care apar astfel de frize: la Kostolac (Serbia), cea a lui C. Cornelius Rufus, *decurio* și *augur* al municipiului Aelium Viminacium ⁸⁴ și cea a lui T. Baebius Eutychus, *augustalis* al aceluiași municipiu ⁸⁵.

⁷⁴ MILLAR 1964; cf. DUMITRAȘCU 1999, p. 29sq.

⁷⁵ DUMITRAȘCU 1999, p. 29sq.

⁷⁶ ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, pp. 122 și 166, MG 9, pl. 30a.

⁷⁷ ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 122.

⁷⁸ ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 122.

⁷⁹ IDR, II, 147; cf. FLORESCU 1942, p. 27, nr. 22, fig. 14; RUSSU 1979, p. 222sq., nr. 11, fig. 11 (a doua jumătate a sec. II).

⁸⁰ RIU, 1, 64; MÓCSY - SZENTLÉLEKY 1971, p. 106sq., nr. 116.

⁸¹ CSIR Österreich, I/5, nr. 8.

⁸² CSIR Österreich, I/3, nr. 279.

⁸³ ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 384.

⁸⁴ SPASIĆ 1996a, p. 149, nr. 18 (sfârșitul sec. II – începutul sec. III).

⁸⁵ SPASIĆ 1996b, p. 159, nr. 13 (sfârșitul sec. II – începutul sec. III).

În frontonul amintitei stele de la Leithaprodersdorf ⁸⁶ este reprezentat un cocoș, animal de regulă chthonian, dar uneori și solar, care simbolizează dârzenia și vigilența, iar în cosmogonie, elementul aerului ⁸⁷. Potrivit unei credințe persane, pătrunse în Grecia încă din sec. VI î.e.n., prin intermediul pitagoreicilor și pe care etruscii, care au preluat-o de aici, au transmis-o romanilor ⁸⁸, cocoșul este o pasăre apotropaică, de bun augur, al cărei cântec vestește zorile, împrăștie tenebrele și spaimile nopții ⁸⁹ și alungă demonii ⁹⁰, fapt pentru care a devenit un atribut care sugerează ipostaza psihompompă a lui Hermes/Mercurius ⁹¹, dar poate și un simbol al reînvierii, datorită faptului că el este acela care, în zori, îi trezește pe cei ce dorm. În schimb, în partea inferioară a stelei funerare de la Walbersdorf ⁹², sub câmpul inscripției, sunt reprezentați doi cocoși de luptă, în stânga lor un câine mic, iar deasupra lor zboară o pasăre, reprezentări considerate fără legătură unele cu altele, la fel ca și în cazul reprezentărilor de pe friza cu lupte de animale ⁹³; după părerea noastră, tocmai sub influența acestor frize, inspirate de spectacolele din amfiteatre, în partea inferioară a acestei stele au fost reprezentați însă atât cocoșii de luptă, cât și celelalte animale preferate ale celor doi frați. În friza cu animale de deasupra câmpului inscripției stelei funerare ridicate în sec. I pentru familia lui Ti. Claudius Surus, descoperită la Neunkirchen (Austria), sunt reprezentați doi cocoși în luptă și, la margini, de o parte și de alta a acestora, câte o panteră, care se pregătește a se repezi asupra lor ⁹⁴. Ca protagonist al unor lupte de animale, cocoșul poate avea, așadar, în arta funerară romană provincială și o cu totul altă semnificație decât aceea simbolică.

În Dacia romană scenele de vânătoare și, în special, scenele de luptă între animale sunt însă rare ⁹⁵; fără a mai insista din nou asupra celor de pe zooforul stelei funerare a augustalului M. Cassius Herculanius de la Cioroiu Nou ⁹⁶, care, atât ca stil, cât și din punct de vedere al mediului social căruia îi aparține defunctul, poate fi pusă în legătură cu stelele funerare cu astfel de reprezentări

⁸⁶ CSIR Österreich, I/3, nr. 279.

⁸⁷ SANIE 1995, p. 152.

⁸⁸ CUMONT 1949, p. 410.

⁸⁹ DS, I, p. 345, s.v. *cocoș*.

⁹⁰ CUMONT 1949, p. 405sq.

⁹¹ PÂSLARU 1998, p. 125; cf. BĂRBULESCU 2003a, p. 261.

⁹² CSIR Österreich, I/5, nr. 8.

⁹³ CSIR Österreich, I/5, p. 13 (A. Neumann).

⁹⁴ CSIR Österreich, I/5, nr. 15.

⁹⁵ HICA-CÎMPEANU 1977, p. 230.

⁹⁶ IDR, II, 147; cf. FLORESCU 1942, p. 27, nr. 22, fig. 14; RUSSU 1979, p. 222sq., nr. 11, fig. 11.

din Moesia Superior, de pe celălalt mal al Dunării, vom analiza semnificația acestui motiv pe celelalte monumente funerare din Dacia. La Apulum, pe fața laterală a unui coronament în formă de trunchi de piramidă cu fețele arcuite, este redată o scenă de vânatoare cu un câine sărind asupra prăzii ⁹⁷, iar la Napoca, pe un fragment de monument funerar (după părerea noastră, perete de sarcofag), sunt reprezentați doi câini care atacă un animal (vulpe?) ⁹⁸ și, tot aici, pe un postament de monument funerar, ogari care urmăresc un iepure ⁹⁹; ambele monumente de la Napoca au fost refolosite în Antichitatea târzie pentru a improviza capace de sarcofag. Reprezentările de pe aceste ultime monumente amintesc de scenele cu câini care atacă iepuri, frecvente mai ales pe litoralul dalmat ¹⁰⁰, dar întâlnite, izolat, în sec. I e.n. și în Pannonia, chiar în mediul autohton, în cazul amintitei stele funerare a fraților Cenumarus și Gnatila, copiii lui Sacio, de la Leithaprodersdorf ¹⁰¹, ca și pe stela funerară a legionarului veteran M. Attius ... de la Oberwaldbauern (Austria) ¹⁰² sau pe amintita stelă funerară a Semproniiilor de la Savaria, originari, probabil, din Aquileia ¹⁰³ și care, după reprezentările simbolice de puternică influență orientală (grifoni afrontați cu *rhyton* sub câmpul inscripției și grifoni de mare pe fronton), ar putea aparține unui mediu italo-oriental. Pe fața exterioară a unui perete de *aedicula* de la Cristești (jud. Mureș) este reprezentat însă un leu care doboară un cal ¹⁰⁴; această reprezentare sugerează, după părerea noastră, că animalul hăituit de câini sau răpus de o fiară constituie o alegorie de factură stoică a caracterului violent și inevitabil al morții, la fel ca și reprezentările de lei care țin sub labe un cap de animal ¹⁰⁵ sau cele ale monștrilor devoratori (sfînxul ¹⁰⁶, grifonul, diferiții monștri acvatici). Tocmai prin prezența unor scene cu lupte între animale, între care și hăituirea unor iepuri, foarte asemănătoare cu cele de pe stela funerară a lui M. Cassius Herculanius și de pe amintitele stele funerare din Moesia Superior, într-un clar context alegoric (sugerat de reprezentările de Eroși și Victorii), pe "sarcofagul

⁹⁷ PISO - BLĂJAN 1995-1998, p. 231, nr. 10, fig. 4/5 și 6/2.

⁹⁸ MACREA 1969, p. 418; TUDOR 1969b, p. 66; cf. COVACIU 1926-1928, p. 221, nr. 6, fig. 3; HICA-CÎMPEANU 1977, pp. 228-230, fig. 5/1; BODOR 1987-1988, p. 219, nr. 36, fig. 16.

⁹⁹ BODOR 1987-1988, p. 219, nr. 35; cf. DAICOVICIU 1929, p. 311; DAICOVICIU 1933-1935, pp. 198-200 și 204-206, fig. 3; HICA-CÎMPEANU 1977, p. 226, nr. 3, fig. 4/1.

¹⁰⁰ MANO-ZISI 1982, p. 103.

¹⁰¹ CSIR Österreich, I/3, nr. 279.

¹⁰² CSIR Österreich, I/5, nr. 5 (sec. I-II).

¹⁰³ RIU, I, 64; MÓCSY - SZENTLÉLEKY 1971, p. 106sq., nr. 116.

¹⁰⁴ HICA-CÎMPEANU 1977, p. 230; HUSAR - MAN 1996, pl. V/5.

¹⁰⁵ ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 277.

¹⁰⁶ RENARD 1950; VLASSA 1980. Pentru motivul sfînxului în arta funerară romană provincială din Dacia: ARDEVAN 1989; RENARD 1968; MOGA - SÎNTIMBREAN 1996.

Ghika", descoperit prin 1837-1842 la Romula sau la Sucidava ¹⁰⁷, rău cunoscut însă de către O. Floca, deși acesta îl invocă drept termen de comparație, considerăm nefondată părerea autorului citat, întemeiată pe o cunoaștere la fel de superficială a unuia dintre cele două amintite monumente de la Napoca (descriș, de altfel, incorect, datorită confuziei cu cel cu ogarii care urmăresc iepurele), că scena de vânătoare, căreia îi atribuie, cu rezerve totuși, un simplu rol decorativ, ar fi lipsită de orice semnificație simbolică ¹⁰⁸. Din această perspectivă, în cazul stelei funerare a augustalului L. Cassius Marcio și a fiicei sale, struții reprezentați pascănd fără grijă dobândesc o semnificație mai complexă, moralizatoare: ei îi întrușchipează pe cei care își trăiesc viața și privesc moartea doar ca pe o primejdie îndepărtată, fără a fi preocupați de faptul că ea este inevitabilă și îi poate lovi oricând.

Foarte interesant este și restul ornamenticii simbolice de pe stela funerară a acestui augustal de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. *Floarea*, al cărei potir, ca simbol al principiului pasiv, primește ploaia și roua cerească și devine, astfel, un receptacol orizontal și pasiv, este complementul simbolurilor verticale și active, respectiv al acțiunilor celeste, iar *deschiderea florii*, în care are loc trecerea de la universal la particular și invers, reprezintă ecloziunea și dezvoltarea întregii manifestări ¹⁰⁹. Prin parfum și culoare, floarea simbolizează un principiu superior, a cărui manifestare asigură perenitate universalului, în ciuda caracterului efemer al elementelor particulare ¹¹⁰. Ca și alte imagini florale sau circulare, a căror înflorire reprezintă dezvoltarea manifestării și realizarea posibilităților primordiale, *rozeta* sau *roata* este un simbol al lumii ¹¹¹; după unele opinii, care o consideră derivată din cerc, *rozeta* reprezintă un simbol astral ¹¹², așadar, o posibilă aluzie la nemurirea astrală. La Apulum, o *rozetă turbionară*, foarte asemănătoare cu aceea de pe monumentul funerar al augustalului L. Cassius Marcio și al fiicei sale, decorează frontonul stelei funerare a lui Mucasenus, fiul lui Cesorinus ¹¹³, un călăreț de origine tracică din garda guvernatorului consular, ceea ce datează monumentul respectiv după ultima reorganizare administrativ-teritorială a Daciei, cel mai probabil la sfârșitul sec. II. După părerea noastră, rozeta turbionară combină simbolistica rozetei cu aceea a *dublei spirale*, care evocă

¹⁰⁷ HICA-CÎMPEANU 1977, p. 230 (unde se afirmă greșit că sarcofagul ar fi fost descoperit la Celei sau la Reșca pe la 1937-1942, deci un secol mai târziu decât în realitate); GRAMATOPOL 1982a, p. 169; GRAMATOPOL 2000, p. 204sq.; cf. BERCIU 1978, fig. 84.

¹⁰⁸ FLOCA 1941, p. 67sq.

¹⁰⁹ BENOIST 1995, p. 79.

¹¹⁰ SCHÜTZE 1972, p. 52.

¹¹¹ BENOIST 1995, pp. 67 și 79.

¹¹² BERCIU 1969, p. 168.

¹¹³ CIL, III, 1195.

cele două mișcări complementare, evolutivă și involutivă, ale vieții și morții¹¹⁴.

Cununa care înconjoară rozeta turbionară are o semnificație complexă. Deși unii autori apreciază chiar că acest simbol a devenit un simplu ornament funerar¹¹⁵, *cununa*, ca aluzie la *dona militaria*, mai ales în zona norico-panonică, este preferată în mediul militar¹¹⁶, unde ar simboliza, astfel, o carieră de succes¹¹⁷. Pe stela funerară a unui augustal, ea poate fi socotită, mai probabil, la fel ca și cununile descoperite deasupra capacului cistei mormântului elenistic cu papir de la Callatis, datat la sfârșitul sec. IV î.e.n., drept însemnul demnității sacerdotale¹¹⁸; ea îi conferea preotului sacrificator un caracter sacru și avea menirea de a îndepărta influențele nefaste¹¹⁹. *Cununa* poate reprezenta însă și un simbol al nemuririi¹²⁰.

Grifonul este un motiv de origine orientală, preluat de greci prin intermediul culturii cretane și miceniene și care în arta sepulcrală greco-romană devine un simbol solar al puterii și vigilenței, un paznic al mormântului, dată fiind credința că acest animal fabulos, locuind în țara sciților sau a hyperboreenilor, legendarul popor trăitor în pace postexistențială sub un soare veșnic, ar păzi aurul Nordului sau kraterul lui Dionysos¹²¹; ca leu înaripat, având cioc de vultur, el este, totodată, un monstru infernal, care unește cele 3 elemente: aerul, focul și pământul¹²², uneori și apa¹²³. În mediul greco-iranian de pe țărmul nordic al Pontului Euxin, grifonul o însoțește pe Marea Zeiță, ale cărei sanctuare se găseau în aproape toate orașele grecești din Peninsula Taman și care este confundată fie cu Aphrodite, fie cu Artemis Agrotera, fie, mai frecvent, cu Demeter și Kore¹²⁴. Frecvent întâlnit în ornamentica funerară romană, ca paznic al mormântului pe care îl ocrotește împotriva distrugerii, asigurând astfel odihna veșnică a defunctului¹²⁵, grifonul devine, așadar, un *agathodaímon*. Deși, în perioada preromană, acest motiv decorativ zoomorf este răspândit din Persia până în Italia,

¹¹⁴ BENOIST 1995, p. 77.

¹¹⁵ BODOR 1987-1988, p. 216.

¹¹⁶ ISAC - DIACONESCU 1980, pp. 119 și 134sq.; cf. SCHOBBER 1923, p. 169sq.; RUSU 1979, p. 187, n. 93.

¹¹⁷ HARL - LŐRINCZ 2002, p. 48.

¹¹⁸ PIPPIDI 1969, p. 131.

¹¹⁹ MAUSS - HUBERT 1997, p. 68.

¹²⁰ ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 277.

¹²¹ JOBST s.a., p. 375; MELETINSKIJ 1990, p. 162, s.v. *грифоны, грифы* (A. A. Taho-Godi); cf. SANIE 1995, p. 160sq.; SÎRBU - FLOREA 2000, p. 173.

¹²² BENOIST 1995, p. 107.

¹²³ ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 122.

¹²⁴ ALEXANDRESCU 1966, p. 85.

¹²⁵ ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 123.

amănuntele difuzării sale sunt încă puțin lămurite, datorită și unor dificultăți de datare ¹²⁶. În Egipt, grifonul îl reprezintă pe faraonul victorios și devine, astfel, un simbol apotropaic, pe când în Mesopotamia este un simbol al lui Addad, zeul tunetului sau reprezintă un mijlocitor între oameni și zei, dar dobândește o conotație malefică în glictica asiriană ¹²⁷. În Dacia preromană, motivul grifonului, care apare pe una din falerele de la Surcea (jud. Covasna), datată în sec. IV-III î.e.n. și pe o *lunula* de la Buridava, datată în sec. I î.e.n. – I e.n. ¹²⁸, este preluat din repertoriul elenistic și apoi roman, dar cu o conotație simbolică schimbată, sugerând ideea forței agresive ¹²⁹ sau, după S. Sanie, puterea regală ¹³⁰. Cu o funcție apotropaică, doi grifoni străjuiesc portretele defuncților pe o stelă funerară de la Apulum, azi dispărută, ridicată pentru C. Sentius C. f(ilius) Sulp(icia tribu) Flaccus, originar din Antiquaria (Baetica), veteran al legiunii a XIV-a Gemina Martia Victrix, *decurio* al coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa ¹³¹; după I. Piso, această stelă funerară se datează în prima jumătate a sec. II, iar defunctul aparține primului val de coloniști stabiliți în Dacia ¹³².

În mitologia greco-romană, grifonul este asociat cu Apollo, Dionysos și Nemesis ¹³³, iar în cea palmyreană grifonii sunt înhămați la carul zeului solar Malagbel ¹³⁴. De aceea, ținând seama și de foarte probabila origine greco-orientală, poate chiar greco-siriană a lui L. Cassius Marcio, credem că reprezentarea grifonilor poate fi pusă în legătură și cu credința că sufletele morților însoțesc Soarele în drumul său pe bolta cerească ¹³⁵, mai ales că, începând cu epoca lui Augustus, grifonul este asociat, în iconografia monumentelor publice romane, cu ideea apoteozei imperiale ¹³⁶, iar călătoria spre Lumea Cealaltă era posibilă și călare pe un grifon, așa cum remarcă W. Vollgraft ¹³⁷. De altfel, începând cu apoteoza lui Caesar, reprezentată pe altarul Larilor din Vatican, se credea că defuncții apoteozați sunt transportați într-un car spre Soare, iar apoi, după răspândirea mithraismului, în cele mai

¹²⁶ GAWLIKOWSKI 1979, p. 69sq.

¹²⁷ SANIE 1995, p. 161.

¹²⁸ SÎRBU - FLOREA 2000, p. 173, fig. 37/1 și 45/1; cf. SANIE 1995, p. 160, pl. XLVIII/2 (Buridava); FLOREA 1995-1996, p. 58, fig. 5/4 (Surcea).

¹²⁹ SÎRBU - FLOREA 2000, p. 173sq.

¹³⁰ SANIE 1995, p. 161.

¹³¹ IDR, III/5-2, 574; cf. WOLLMANN 1977, p. 678; BIANCHI 1985, p. 268, nr. 89.

¹³² IDR, III/5-2, p. 436.

¹³³ ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 122; JOBST s.a., p. 375; cf. SANIE 1995, p. 161; OPREANU 1996, p. 191.

¹³⁴ GAWLIKOWSKI 1979, p. 171, fig. 73; cf. DRÖSSLER 1976, p. 184.

¹³⁵ CHIȘ 2003a, p. 248.

¹³⁶ SÎRBU - FLOREA 2000, p. 173.

¹³⁷ PIPPIDI 1969, p. 203, n. 96.

multe cazuri într-un car condus chiar de către Soare, deși carul este tras de cai sau de cai înaripați ¹³⁸. Alături de zeițele Fortuna și Victoria, de Dioscurii călări, de lei și vulturi, grifonii apar la sfârșitul sec. I e.n. și în ornamentica unui mormânt nabatean de la Petra, cunoscut sub denumirea de *el-Chazne* și atribuit de către cercetători regelui arab Haretat (Aretas) IV ¹³⁹. În Pannonia, la Margarethen am Moos (Austria), doi grifoni afrontați, ale căror cozi se termină în vrejuri, sunt reprezentați pe stela funerară a lui M. Valerius Taurus, datată în sec. I-II, pe care, deasupra inscripției, se află o scenă cu un leu sărind peste un om culcat la pământ ¹⁴⁰; atât semnificația acestui mod de reprezentare a grifonilor, cât și a scenei de circ sunt dificil de interpretat. Această manieră de reprezentare a cozilor monștrilor nu este însă singulară în Pannonia, căci pe un monument funerar din zona lacului Balaton (Ungaria), datat din a doua jumătate a sec. II și până la începutul sec. III, coada unui delfin se sfârșește într-un potir, iar aceea a unui monstru marin (tigrul de mare sau grifon de mare) ia forma unei frunze ¹⁴¹. În schimb, asocierea grifonilor cu un *kantharos*, ca în a doua jumătate a sec. I e.n., pe un coronament de la Trier ¹⁴² sau pe un monument funerar de la Neunkirchen (Austria), datat în sec. I-II ¹⁴³, respectiv cu un *rhyton* pe monumentul funerar al Semproniiilor de la Savaria, din prima jumătate a sec. II ¹⁴⁴, îi face pe aceștia păzitorii băuturii din vas, ai veșnicului izvor al creșterii și vieții, care îi asigură defunctului nemurirea în Lumea de Dincolo, fie în legătură cu misterele dionysiace, cum crede H. Jucker, fie cu cele ale lui Mithras, după părerea lui H. G. Horn ¹⁴⁵. Pe de altă parte, grifonul ținând sub labă o roată, asociat frecvent în epoca imperială cu Nemesis ¹⁴⁶, ca simbol al sorții schimbătoare, se raportează la responsabilitatea demonilor în împărțirea destinului sau norocului, afirmată de gânditori neoplatonici ca Proclus și Iamblichos, deși încă din sec. V î.e.n. credințele legate de noroc se suprapun cu cultul unor divinități ca Agathodaimon, Agathe Tyche, Fortuna ¹⁴⁷, care reprezintă, de fapt, abstractizări ale unor concepte anterior confundate cu demonii ¹⁴⁸. Aceste simboluri ale pretenției de a stăpâni destinul oamenilor se pot explica,

¹³⁸ PIPPIDI 1969, p. 151sq., n. 55-56.

¹³⁹ GAWLIKOWSKI 1979, p. 119.

¹⁴⁰ CSIR Österreich, I/4, nr. 410.

¹⁴¹ CSIR Ungarn, VIII, nr. 115.

¹⁴² ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, pp. 122sq. și 197, U 36, pl. 30b.

¹⁴³ CSIR Österreich, I/5, nr. 18.

¹⁴⁴ RIU, 64; MÓCSY - SZENTLÉLEKY 1971, p. 106sq., nr. 116.

¹⁴⁵ ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 123.

¹⁴⁶ TÉGLÁS 1893, p. 252; CIOBANU 1989, p. 276.

¹⁴⁷ TIMOTIN 1997, p. 89.

¹⁴⁸ TIMOTIN 1997, p. 88.

eventual, din perspectivă individuală, prin încrederea în soarta favorabilă libertului parvenit, care, la fel ca și Trimalchio din *Satyricon*-ul lui Petronius, nu își neagă totuși trecutul, respectiv, pe plan social, prin mândria acestuia, ca preot al cultului imperial și "om de încredere" al autorităților, de a putea influența destinul oamenilor, chiar al unora cu o origine mai onorabilă decât a sa.

Astfel, motivul celor doi grifoni care flanchează o rozetă turbionară simbolizează, pe de o parte, nădejdea renașterii într-o altă lume, sub protecție solară, pe de altă parte sugerează însăși rostul augustalilor în lumea romană, anume acela de "păzitori ai ordinii universale", garantată de patriotismul supușilor, organizat prin cultul imperial, al lui Augustus și al Romei.

Einige Bemerkungen bezüglich der Grabstele eines Augustals aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa -Zusammenfassung-

Die Grabstele des im Alter von 70 Jahren gestorbenen Augustals L. Cassius Marcio aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa und seiner 19jährigen Tochter, Cassia Cassiana, die von Cassia Rufina für den frommen Gatte und die fromme Tochter (*coniugi et filiae piissimis*) errichtet wurde, ist in ihrem unteren Teil mit zwei Strauße verziert, ein Bild das eher die Vorführung solcher "Vögel vom Übersee" im Amphitheater, die der Augustals al *munerarius* veranstaltet hat, als eine nord-afrikanische Herkunft dieses Kaiserpriesters suggerieren würde. Andernfalls, ist *Cassius* ein *gentilicium* orientaler Herkunft, das von der Benennung des Zimtes in einigen semitischen Sprachen stammt. Im oberen Teil der Grabstele, versinnbildlicht das Motiv der zwei Greifen, die eine von einem Kranz umringte strudelförmige Rosette flankieren, einerseits die Hoffnung einer Wiedergeburt in einer anderen Welt, unter dem Schutz der Sonne, andererseits suggeriert das, eigentlich, gerade die Rolle der Kaiserpriester in der römischen Welt, nämlich jene der "Hüter der Weltordnung", die durch dem Kaiserkult, des Augustus und Roms organisierten Patriotismus der Untertanen gesichert wird. Das Denkmal wird, laut L. Țeposu-Marinescu, in der ersten Hälfte des 2. Jh. datiert und laut C. Ciongradi in der severischen Zeit.

Bibliografie

ALICU ET ALII 1979 - Dorin Alicu, Constantin Pop, Volker Wollmann, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Oxford, 1979 (= BAR, International Series, 55).

ALEXANDRESCU 1966 - Petre, *Le symbolisme funéraire dans une tombe de la Péninsule de Taman*, în: StCl, 8 (1966), pp. 75-86.

ALEXANDRESCU-VIANU 1970 - Maria, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, în: RÉSEE, 8/2 (1970), pp. 269-328.

ALEXANDRESCU-VIANU 1977 - Maria, *Cu privire la stelele funerare din Dacia Inferior*, în: SCIVA, 28/3 (1977), pp. 375-389.

ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986 - Jeanne-Nora, *Grabbauten des 1. Jahrhunderts n.Chr. im Rheingebiet*, Bonn, 1986 (= *Beihefte der Bonner Jahrbücher*, 43).

ARDEVAN 1989 - Radu, *Monumentul roman de la Suatu*, în: Apulum, 26 (1989), pp. 273-282.

ARDEVAN 1998 - Radu, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998 (= *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, X).

BĂLUȚĂ - RUSSU 1982 - Cloșca L. Băluță, Ion I. Russu, *Inscripții din Apulum*, în: Apulum, 20 (1982), pp. 117-133.

BĂRBULESCU 1976 - Mihai, *Pilastrul cu divinități din Napoca și unele aspecte ale arhitecturii sepulcrale în Dacia*, în: AIIACN, 19 (1976), pp. 267-274.

BĂRBULESCU 1987 - Mihai, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.

BĂRBULESCU 1994 - Mihai, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994 (= *Dissertationes Musei Potaissensis*, 1).

BĂRBULESCU 2003a - Mihai, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, 2003.

BENOIST 1995 - Luc, *Semne, simboluri și mituri*, București, 1995.

BERCIU 1969 - D., *Arta traco-getică*, București, 1969 (= *Biblioteca de arheologie*, XIV).

BERCIU 1978 - D., *Daco-Romania*, München – Genf – Paris, 1978.

BIANCHI 1985 - Luca, *Le stele funerarie della Dacia. Un'espressione di arte romana periferica*, Roma, 1985.

BODOR 1987-1988 - A., *Contribuții la istoria orașului Napoca pe baza monumentelor sale sculpturale în piatră (II)*, în: ActaMN, 24-25 (1987-1988), pp. 193-221.

CHIȘ 2003a - Silvius, *Geografia funerară în literatura și filosofia epocii Principatului*, în: FD, pp. 217-250.

CIOBANU 1989 - Radu, *Le culte de Némésis et Fortuna en Dacie - typologie et iconographie des représentations figuratives*, în: Apulum, 25 (1989), pp. 275-281.

CIONGRADI 1999 - Carmen, *Anikonische Stelen aus Sarmizegetusa*, în: ActaMN, 36/1 (1999), pp. 155-162.

COVACIU 1926-1928 - N., *Descoperiri arheologice în Cluj*, în: ACMIT, 1 (1926-1928), pp. 218-233.

CSIR Österreich, I/3 - Marie-Louise Krüger, *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. II. Teil: Die figürlichen Reliefs*, Wien, 1970.

CSIR Österreich, I/4 - Marie-Louise Krüger, *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. II. Teil: Die dekorativen Reliefs (militärische Ausrüstungsgegenstände, tierische oder vegetabile Ornamente)*, Wien, 1972.

CSIR Österreich, I/5 - Alfred Neumann, *Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria*, Wien, 1974.

CSIR Ungarn, VIII - Christine Ertel, Sylvia Palágyi, Ferenc Redő, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sala und Mogontiana, sowie des Balaton-(Platensee-) Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém*, Budapest, 1999.

CUMONT 1949 - Franz, *Lux Perpetua*, Paris, 1949.

DAICOVICIU 1929 - C., *Cronica arheologică și epigrafică a Transilvaniei (1919-1929)*, în: ACMIT, 2 (1929), pp. 299-320.

DAICOVICIU 1933-1935 - C., *Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II-III ?*, în: AISC, 2 (1933-1935), pp. 192-209.

DRÖSSLER 1976 - Rudolf, *Als die Sterne Götter waren. Sonne, Mond und Sterne im Spiegel von Archäologie*, Leipzig, 1976.

DUMITRAȘCU 1999 - Sever, *Evrei, daci și creștini în opera lui Dio Cassius*, în: Crisia, 29 (1999), pp. 29-32.

FLOCA 1941 - Octavian, *Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană*, în: Sargetia, 2 (1941), pp. 1-116.

FLOCA 1968a - Octavian, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, în: ActaMN, 5 (1968), pp. 111-124.

FLOREA 1995-1996 - Gelu, *O schiță pentru reconstituirea imaginarii la daci. Elemente ale bestiarii real și fantastic*, în: MITU - GOGÂLTAN 1995-1996, pp. 56-70.

FLORESCU 1926-1927 - Grigore, *I monumenti funerari romani della "Dacia Superior"*, în: EDR, 4 (1926-1927) [1930], pp. 72-148.

FLORESCU 1942 - Grigore, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1942.

GAWLIKOWSKI 1979 - Michal, *Arta Siriei*, București, 1979 (= Biblioteca de artă, 265).

GOSTAR 1956 - Nicolae, *Inscripții și monumente din Germisara*, în: *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, (= Sargetia, 3), pp. 57-99.

GRAMATOPOL 1982a - Mihai, *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei și teoria culturii*, București, 1982.

GRAMATOPOL 2000 - Mihai, *Arta romană în România*, București, 2000 (= Curente și sinteze, 62).

GUDEA 1999-2000 - Nicolae, *Evreii în provinciile dacice. 106-275 p.Ch.*, în: EN, 9-10 (1999-2000), pp. 179-208.

GUDEA - GHIURCO 1988 - Nicolae Gudea, Ioan Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

HARL - LÖRINCZ 2002 - Friderike Harl, Barnabás Lőrincz, *Führer zum römischen Lapidarium in Bastion VI der Festung Komárno*, Komárno – Wien, 2002.

HICA-CÎMPEANU 1977 - Ioana, *Cu privire la unele morminte romane tîrzii de la Napoca*, în: ActaMN, 14 (1977), pp. 221-237.

HOREDT 1982 - Kurt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.

HUSAR - MAN 1996 - Adrian Husar, Nicoleta Man, *The roman rural settlement of Cristești*, în: Marisia, 25 (1996), pp. 21-34.

ISAC - DIACONESCU 1980 - Dan Isac, Alexandru Diaconescu, *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău*, în: ActaMN, 17 (1980), pp. 115-137.

JACQUES 1984 - François, *La privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161-244)*, Rome, 1984.

JOBST s.a. - Helga, *Römische Bronzeplastik*, în: Werner Jobst (Hrsg.), *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museums Carnuntinum in Bad Deutsch-Altenberg*, s.l., s.a., pp. 355-375.

JUDE - POP 1972 - M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Turda, 1972.

KERÉNYI 1941-1942 - A., *A dáciai személynevek*, Budapest, 1941-1942 (= *Dissertationes Pannonicae*, I, 9).

MACREA 1969 - Mihail, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.

MANO-ZISI 1982 - Đorđe, *Umetnost na tlu Jugoslavije. Antika*, Beograd – Zagreb - Mostar, 1982.

MAUSS - HUBERT 1997 - Marcel Mauss, Henri Hubert, *Eseu despre natura și funcția sacrificiului*, Iași, 1997 (= *Plural*, 33).

MILEA 1971 - Zaharia, *Sculpturi romane de la Alburnus Maior în Muzeul de istorie din Turda*, în: Apulum, 9 (1971), pp. 435-441.

MILLAR 1964 - F., *A Study of Dio Cassius*, Oxford, 1964.

MITU - GOGÂLTAN 1995-1996 - Sorin Mitu, Florin Gogâltan (coord.), *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea - Cluj, 1995-1996 (= *Istorie*, XI).

MELETINSKIJ 1990 - Е. М. (глав. ред.), *Мифологический словарь*, Moskva, 1990.

MÓCSY - SZENTLÉLEKY 1971 - András Mócsy, Tihamér Szentlélek (Hg.), *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, Amsterdam, 1971.

MOGA - SÎNTIMBREAN 1996 - Vasile Moga, Aurel Sântimbrea, *Sfîncși funerari la Alburnus Maior*, în: SCIVA, 47/2 (1996), pp. 199-202.

NEIGEBEUR 1851 - J. F., *Dacien. Aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.

NOESKE 1977 - Hans-Christoph, *Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit*, în: BJ, 177 (1977), pp. 271-416.

NOLLÉ 1992-1993 - J., *Kaiserliche Privilegien für Gladiatorenmunera und Tierhetzen. Unbekannte und ungedeutete Zeugnisse auf städtischen Münzen des griechischen Osten*, în: JNG, 42-43 (1992-1993), pp. 49-82.

OPREANU 1996 - Coriolan Horațiu, *Spettacoli anfiteatrali nella Dacia romana*, în: OmdA, pp. 187-199.

PAKI 1988 - Adela, *Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (I)*, în: SCIVA, 39/4 (1988), pp. 355-368.

PAKI 1990 - Adela, *Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (II)*, în: SCIVA, 41/2 (1988), pp. 149-163.

PÂSLARU 1998 - Mariana, *Despre o posibilă reminescență antică în riturile funerare românești*, în: BCȘS, 4 (1998), pp. 125-128.

PETOLESCU 1995 - Constantin C., *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995.

PETOLESCU 2000 - Constantin C., *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000.

PIPPIDI 1969 - D. M., *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969.

PISO 1975 - Ioan, *Epigraphica (III)*, în: ActaMN, 12 (1975), pp. 165-178.

PISO 1980 - Ioan, *Epigraphica (XI)*, în: Potaissa, 2 (1980), pp. 123-131.

PISO 1991 - Ioan, *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und in Apulum*, în: W. Eck (Hrsg.), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie (Kolloquium Köln, 24.-26. November 1991)*, pp. 315-337.

PISO - BLĂJAN 1995-1998 - Ioan Piso, Mihai Blăjan, *Monumente romane descoperite la Alba Iulia*, în: Apulum, 27-30 (1995-1998), pp. 227-239.

RENARD 1950 - Marcel, *Sphinx ravisseuses et "têtes coupées"*, în: Latomus, 9 (1950), pp. 303-310.

RENARD 1968 - Marcel, *Sphinx à masque funéraire*, în: Apulum, 7/1 (1968), pp. 273-305.

ROBERT 1963 - Louis, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure greco-romaine*, Paris, 1963.

RUSSU 1959 - I. I., *Inscripții din Dacia*, în: MCA, 6 (1959), pp. 871-895.

RUSSU 1968b - I. I., *Note epigrafice. Inscripții din Dacia Porolissensis*, în: ActaMN, 5 (1968), pp. 451-470.

RUSSU 1979 - I. I., *Rectificări și adaosuri arheologico-epigrafice la SCIVA*, 29, 1978, 3, p. 437-443, în: SCIVA, 30/2 (1979), pp. 215-223.

RUSSU - MILEA 1964 - I. I. Russu, Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în: ProblMuz, Cluj, [1964], pp. 14-31.

RUSU 1979 - M., *Castrul roman de la Gilău*, în: StComEICar, 3 (1979), pp. 153-191.

SANIE 1973 - Silviu, *Onomastica orientală din Dacia romană (II)*, în: ActaMN, 10 (1973), pp. 151-170.

SANIE 1977 - Silviu, *Theos Hypsistos și Iupiter Exsuperantissimus în Dacia*, în: SCIVA, 28/1 (1977), pp. 135-142.

SANIE 1981 - Silviu, *Culte orientale în Dacia romană*, vol. I (*Culte siriene și palmiriene*), București, 1981.

SANIE 1995 - Silviu, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995 (= *Historica*, 7).

SANIE 1996 - Silviu, *Elemente iudaice sau iudaizante în interferența etno-culturală din Dacia și Moesia Inferior*, în: Silviu Sanie, Dumitru Vitcu (coord.), *Studia et acta historiae Iudaeorum Romaniae*, vol. I, Ed. Hasefer, s.l., pp. 1-27.

SCHOBER 1923 - A., *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923.

SCHÜTZE 1972 - Alfred, *Mithras. Mysterien und Uhrchristentum*, Stuttgart, 1972.

SÎRBU - FLOREA 2000 - Valeriu Sîrbu, Gelu Florea, *Les Géo-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca, 2000.

SONOC 2003 - Alexandru Gh., *Câteva considerații în legătură cu organizarea spectacolelor publice și percepția luptelor cu fiare și gladiatori în Moesia Inferior, Regatul bosporan și în Dacia romană*, în: ATS, 2 (2003), pp. 135-151.

SPASIĆ 1996a - Dragana, *Античка и нумизматичка збирка*, în: NMP, pp. 135-150.

SPASIĆ 1996b - Dragana, *Збирка археолошког материјала са заштитних истраживања Виминацијума (1977 - 1992.г.)*, în: NMP, pp. 151-161.

TÉGLÁS 1893 - Gabriel, *Neue Inschriften aus Dacien*, în: AEM, 16 (1893), pp. 251-256.

TIMOTIN 1997 - Andrei, *Problema demonologiei grecești*, în: *Archaeus*, 1/1 (1997), pp. 63-123.

TUDOR 1969b - D., *Romanii în Dacia*, București, 1969.

ȚEPOSU-MARINESCU 1974-1975 - Lucia, *Ulpia Traiana, metropola cultural-artistică a Daciei romane*, în: *Sargetia*, 11-12 (1974-1975), pp. 249-261.

ȚEPOSU-MARINESCU 1982 - Lucia, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford, 1982 (= BAR, International Series, 128).

VLASSA 1980 - Nicolae, *Sfinxul de bronz de la Potaissa*, în: *Potaissa*, 2 (1980), pp. 133-153.

WOLLMANN 1970 - Volker, *Materiale epigrafice și sculpturale romane în Muzeul Sebeș*, în: *ActaMN*, 7 (1970), pp. 163-183.

WOLLMANN 1972 - Volker, *Ein Bataver im römischen Heer in Dakien*, în: *Germania*, 50/1-2 (1972), pp. 247-251.

WOLLMANN 1977 - Volker, *Activitatea arheologico-epigrafică a lui Ignatius Reinbold pe cuprinsul județului Alba*, în: *Apulum*, 15 (1977), pp. 671-680.

WOLLMANN 1996 - Volker, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană / Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca/Klausenburg, 1996.

ZEFLEANU 1943-1945 - Enea, *Note epigrafice din Apulum*, în: *Apulum*, 2 (1943-1945), pp. 95-101.

ZUGRAVU 1997 - Nelu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997 (= *Bibliotheca Thracologica*, XVIII).

Prescurtări bibliografice

ACMIT - Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția Transilvania, Cluj.

ActaMN - Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

AEM - Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich(-Ungarn), Wien.

AIACN - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca, Cluj-Napoca.

AISC - Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj – Sibiu.

Apulum - Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.

Archaeus - Archaeus. Studii de istorie a religiilor, București.

AEM - Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich(-Ungarn), Wien.

ATS - Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.

BAR - British Archaeological Reports.

- BCȘS - Buletinul cercurilor științifice studențești, Alba Iulia.
- BJ - Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn (im Landschaftsverband Rheinland) und des Vereins von Altertumsfreunde im Rheinlande, Köln.
- CIL - Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin.
- Crisia - Crisia, Oradea.
- CSIR - Corpus signorum Imperii Romani.
- DS - Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, numere*, București, vol. I (1994), II (1995) și III (1995).
- EDR - Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, București.
- EN - Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- FD - Mihai Bărbulescu (coord.), ***Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane***, Cluj-Napoca, 2003 (= *Publicațiile Institutului de Studii Clasice*, 1).
- Germania - Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
- IDR - Inscriptiones Daciae Romanae, București.
- IMREM - Federația Comunităților Evreiești din Republica Socialistă România. Centrul de Documentare, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I (ed. Victor Eskenasy), București, 1986.
- ISM - Inscriptiones Scythiae Minoris, București.
- JfNG - Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- Latomus - Latomus. Revue d'Études latines, Bruxelles.
- Marisia - Marisia. Studii și materiale, Târgu Mureș.
- MCA - Materiale și cercetări arheologice.
- NMP - * * *, *Народни музеј Пожаревац 1896-1996.*, Požarevac, 1996 (= *Viminacium*, 5).
- OmDA - M. Porumb (ed.), *Omaggio a Dinu Adamesteanu*, Cluj-Napoca, 1996.
- Potaissa - Potaissa. Studii și comunicări, Turda.
- ProblMuz - * * *, *Probleme de muzeografie*, Cluj.
- RÉSEE - Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
- RIU - *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapest.
- Sargetia - Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva.
- SCIVA - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București.
- StCl - Studii clasice, București.
- StComEICar - Studii și comunicări de etnografie-istorie, Caransebeș.

Planșa 1a. Stela funerară a lui L. Cassius Marcio (după C. Ciongradi)

Planșa 1b. Stela funerară a lui L. Cassius Marcio (după IDR, III/2)

Planșa 2. Stela funerară a lui M. Cassius Herculanius (după IDR, II)

Planșa 3. Stela funerară a lui C. Cornelius Rufus (după D. Spasić)

Planșa 4. Stela funerară a lui T. Bebius Eutzchus (după D. Spasić)

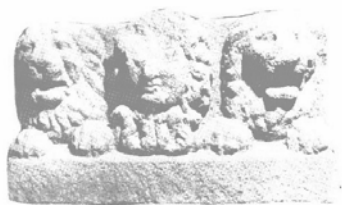
Planșa 5. „Sarcofagul-Ghika” (după D. Tudor)

Planșa 6. Stela funerară a Sempronilor (după RIU, 1)

Planșa 7. Stela funerară a lui Ti. Claudius Surus (după CSIR Austria, I/5)

1

2

3

Figura 8. Bază de monument funerare
de la Alburnus Maior (după M. Jude,
C. Pop)

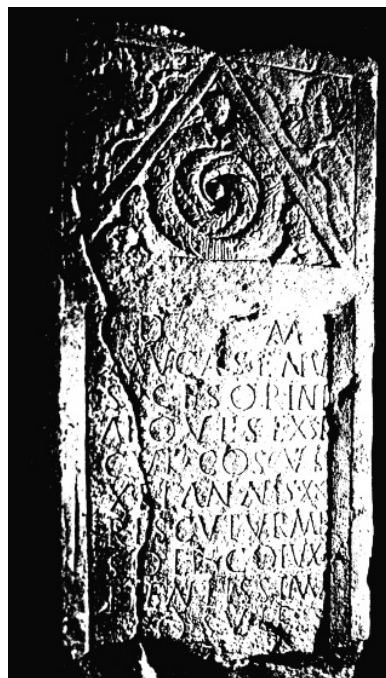
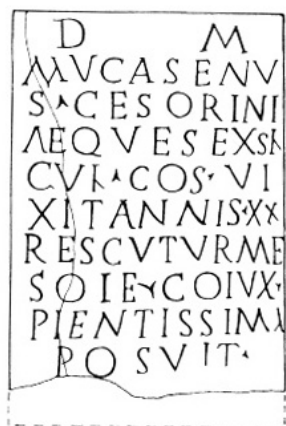

Figura 9a. Stelă funerară a lui
Mucaseus, fiul lui Cesorinus (după
IDR, III/5-2).

Figura 9b. Stelă funerară a lui
Mucaseus,
fiul lui Cesorinus (după IDR, III/5-2).
Inscripția

AȘEZAREA NORICO-PANNONICĂ DE LA OCNA SIBIULUI

Dumitru POPA

Existența și accesibilitatea zăcămintelor de sare a determinat concentrarea aici a unei succesiuni de locuiri ce încep din neoliticul timpuriu și se înșiruie practic până la sfârșitul primului mileniu creștin¹.

Exploatarea zăcămintelor în epoca romană a fost confirmată încă din secolul XVIII, pe baza observațiilor de teren efectuate de un bun cunoscător în domeniu cum a fost J. E. Fichtel². Atunci au putut fi identificate circa 15 exploatări, deja prăbușite dar care prezentau toate caracteristicile unor exploatări antice. În legătură cu aceste exploatări s-au dezvoltat în epocă mai multe așezări dispuse practic de jur împrejurul salinelor la distanțe variabile. Semnalate în literatura de specialitate încă de la mijlocul secolului al XIX-lea³, amplasamentul unora din aceste descoperiri este mai greu de localizat datorită impreciziei cu care au fost consemnate atunci, a evoluției planimetrice a așezării în răstimpul scurs de la semnalarea descoperirilor și mai ales datorită dispariției multora dintre toponime. La capătul a doi ani de cercetări de suprafață, mergând în măsura posibilului, pe urmele semnalărilor anterioare am reușit să grupez punctele cu descoperiri și să conturez cu aproximație aria a trei foarte probabile așezări de epocă romană⁴.

Una se află în vatra orașului în partea sa de nord-est. Din acest areal se cunosc numeroase descoperiri de factură superioară: cărămizi, una posibil cu stampilă, țigle, mozaic, vase *terra sigillata* opaițe, un cap de statuie reprezentând-ul pe Mithras sau un acolit, monede. Se menționează de asemenea două ciocane de miner descoperite în zona exploatărilor

O a doua așezare este situată la circa 5 km nord de oraș, pe locul numit „Zmițe”. Cercetată prin săpături sistematice în anii 1964-1965, ea s-a dovedit,

¹ S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, Sibiu, 2003.

² J. E. Fichtel, *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen*, Nürnberg, 1780, partea II, *Zweiter Teil, welcher die Geschichte des Steinsalzes enthält*, cap. V, § 76, p. 89-90.

³ K. Horedt, *Römische Altertümer bei Hermansstadt*, în *Vierteljahresschrift*, 60, 1937, p. 182, 2: *Römische Salzgruben bei Salzburg*.

⁴ D. Popa *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002, p. 134-135, nr. 436, cu bibliografia mai veche;

pe baza materialului ceramic că aparține unei comunități autohtone și se datează, mai mult, în secolul III d. Hr⁵.

O serie de puncte cu descoperiri au fost semnalate prin literatura mai veche s-au mai nouă pe valea Visei în punctele „Fața Vacilor”- la Făgădău, „Sub Stupini” și „La Stupină”, puncte destul de apropiate în teren și care ar putea desemna o singură așezare.

Alte descoperiri semnalate la sud de zona exploatărilor de sare în zona actualei Fabrici de cuțite ar putea marca traseul drumului roman de la *Cedonia* (Gușterița-Sibiu) spre *Sacidava* (Miercurea Sibiului). De exploatările de sare ar putea fi legată și așezarea dacică de epocă romană de la Șura Mică⁶, aflată la mică distanță de acestea.

În anii 2004-2005 am executat săpături arheologice în așezarea de pe valea Visei, punctul „Fața Vacilor-La Făgădău” iar rezultatele înregistrate formează subiectul acestei comunicări.

Așezarea se află pe prima terasă de pe malul stâng al Visei, într-o zonă neinundabilă. Deși aria cercetată este redusă, în total 32 mp, rezultatele sunt deja relevante pentru a caracteriza comunitatea care forma această așezare și caracteristicile sale culturale.

Stratul de cultură are o grosime de cca. 0,4 5m și se situează la modul general între 0,45 și 0,9 m. La 0,72 m se conturează un nivel de călcare cu masive depuneri de chirpic, sporadice pietre, bogate urme de cărbune și multă ceramică (Pl. I).

Din analiza stratigrafică pare foarte sigur că locuirea s-a făcut în locuințe de suprafață dar tehnica de construcție nu ne apare foarte clară. În resturile masive de chirpic care formează uneori o masă groasă de 25 cm lipsesc aproape complet urmele de nuiel în schimb se pot observa urmele lăsate de suprafețele plane ale unor piese de lemn cu lățimea de 4-7 cm. Au apărut de asemenea mai multe fragmente ceramice ce par a fi părți ale unor cărămizi rudimentare (Pl. II).

Ceramica formează materialul cel mai relevant pentru încadrarea culturală a așezării de aici.

Din analiza caracteristicilor tehnice: calitatea și culoarea pastei, modelajul, a formelor și a modalităților de ornamentare putem distinge în lotul ceramic de la Ocna Sibiului următoarele categorii ceramice:

- A- ceramică *terra sigillata* și *terra nigra*
- B- ceramică fină din pastă roșie și cenușie
- C- ceramică zgrunțuroasă lucrată la roata olarului sau cu mâna.

⁵ D. Protase, *Apulum*, VII/1, 1968, p. 229-240.

⁶ I. Glodariu și colab., în *Materiale*, 13, 1979, p. 151-153.

A. Câteva fragmente de vase *terra sigillata*, unul decorat și mai multe fără decor, judecând după aspectul pastei al verniului și după motivul decorativ provin din import (Planșa III, a, b, e, f; IV, a, b). Alte două fragmente decorate foarte asemănător, posibil chiar identic, și mai mulți pereți de castroane sau boluri mai mici, fără decor, ar putea proveni și din ateliere locale (Planșa III, c, d; IV, d). Caracteristicile acestor fragmente care ne-au determinat să le considerăm ca fiind produse ale unor ateliere din provincie sunt: pereții mai groși, pasta mai puțin densă, ormanentele mai șterse, iar verniul, în bună măsură, dispărut.

Terra nigra este reprezentată prin câteva fragmente de pereți și buze de vase mici, boluri foarte probabil, din pastă cenușie foarte fină, grosimea pereților sub 3 mm, având atât la exterior cât și la interior un verniu negru, intens strălucitor, cu aspect metalic. Credem că și această categorie ceramică este tot un produs de import.

B. 1. Ceramica fină roșie (Planșele V, VI) provine de la vase de mici dimensiuni, judecând după grosimea pereților. Între forme pot fi identificate numeroase funduri cu inel, posibil de boluri, ulcele sau urcioare, funduri plate de la farfurii sau platouri. O mențiune aparte facem pentru un perete de vas pictat (VI, a) cu mici ornamente rotunde de culoare maronie, probabil rozete și pentru o farfurie de mici dimensiuni, puțin adâncă și cu bordura rotunjită, cu siguranță o imitație după forma Drag. 35 (V, a); ambele pot fi considerate, cu multă certitudine, vase de import.

B. 2. Ceramica fină cenușie (Planșele VII, VIII). Din astfel de pastă sunt lucrate mai multe boluri de mici dimensiuni, cu pereți subțiri și buza rotunjită simplu, castroane cu pereți dreți și buza rotunjită și îngroșată simetric, un *Dreifußschale* (VIII, b), farfurii puțin adânci și cu bordura elegant curbată în jos. Tot dintr-o astfel de pastă dar mai puțin fină au fost lucrate și unele vase de dimensiuni mai mari, judecând după grosimea pereților, dar forma lor nu se poate reconstitui pe baza fragmentelor păstrate.

C. Ceramica zgrunțuroasă este predominantă. Dintr-o astfel de pastă s-au lucrat la roata olarului mai multe tipuri de oale fără torți, străchini cu pereți înclinați spre exterior, dreți sau curbați, o mare cantitate de capace și mai multe vase de tip *Dreifußschale*. Culoarea pastei este cărămizie sau cenușie cu diferite nuanțe de la cenușiu deschis, până la cenușiu închis aproape negru. Pe cele mai multe vase se poate observa o angobă superficială de culoare cenușie care dă o tentă de această culoare pereților, chiar și la vasele lucrate din pastă cărămizie. Ca urmare a folosirii pe foc multe vase și-au schimbat culoarea pe unele zone ale corpului dobândind un aspect pătat în diferite nuanțe de cenușiu. Dintr-o pastă identică au fost lucrate cu mâna și un număr însemnat

de oale fără torți. Forma și ornamentele lor sunt de asemenea identice cu ale celor lucrate la roată.

Oala fără toartă este forma predominantă ca frecvență în așezare. În cadrul formei generale predomină o oală, de forma așa ziselor „oale borcan” de dimensiuni medii spre mari, cu diametre ale fundurilor între 8-14 cm, diametre la gură între 15-25 cm și înălțimi în jurul a 35 cm. Vasele au întotdeauna fundul plat, bazinul alungit cu pereții curbați, cu umăr și gât bine conturat iar gura este evazată și terminată cu o buză de cele mai multe ori simplă cu profil unghiular (Planșele IX, X, XI).

Un alt tip de oală a cărei formă poate fi reconstituită este oala de dimensiuni medii spre mici, cu bazin aproape sferic și gura evazată terminată tot cu o buză unghiulară (XI, d).

Alte forme de oale din pastă zgrunțuroasă, inclusiv oale cu torți sunt prezente într-un număr foarte mic și deocamdată imposibil de reconstituit ca formă.

Ornamentele aplicate pe oalele lucrate din pastă zgrunțuroasă sunt (Planșele XII, XIII):

- linia în val, câte una singură aplicată pe umărul oalelor cu un instrument nu tocmai ascuțit;

- o nervură rotunjită aplicată circular pe gâtul unor vase;

- ornamente executate cu roțița;

- striuri executate cu pieptenele, *Kammstriche*, sau cu măturicea, *Besenstrich*, dispuse vertical, orizontal sau suprapuse, intersectându-se; aceste două tehnici sunt cele mai frecvente, îndeosebi cel cu măturicea și sunt aplicate atât pe oalele lucrate la roată cât și pe cele cu mâna.

Străchinile (Planșa XIV) cu fundul plat și pereții drepți și înclinați spre exterior sau ușor curbați spre interior, terminați cu buze simple rotunjite sau ușor îngroșate, sau cu dezvoltare simetrică de forma unui V foarte deschis sau a unui T rotunjit și cu două caneluri superficiale pe partea superioară a buzei, par a fi o formă mult folosită de comunitatea de la Ocna Sibiului. De regulă această formă este executată din pastă cenușie, numai cu roata, prezintă urme de angobă și de folosire pe foc.

Străchinile cu trei picioare *Dreifußschalen* (Planșa XV) sunt reprezentate prin mai multe fragmente de buze și bazin și îndeosebi prin picioare. Prin forma bazinului și a gurii, ele aparțin toate unui singur tip caracterizat prin bazinul arcuit rotund și gura aproape verticală, cu un umăr rotund la zona de întâlnire a bazinului cu gura. Am menționat mai sus cazul unui fragment din pastă cenușie fină care prin forma sa ar putea aparține unui

alt tip de vas *Dreifußschale*, cunoscut din complexele norico-pannonice din afara Daciei⁷.

Capacele sunt o formă foarte răspândită în lotul ceramic de la Ocna Sibiului (Planșa XVI); cel puțin câteva zeci de capace recoltate din numai 32 mp de săpătură. Sunt cu toate lucrute din pastă zgrunțuroasă, cărămizie sau cenușie și numai al roată. Ca formă ele se pot încadra într-un singur tip care este și cel mai simplu, având corpul tronconic, cu unele elemente de diferențiere care permit stabilirea a trei varietate. Elementele de variație apar cu privire la conicitatea pâlniei, distingând aici capace înalte și scunde și la configurația marginii acesteia:

- cu marginea terminată simplu prin rotunjirea simetrică a acesteia;
- cu marginea teșită pe partea sa inferioară, formându-se astfel o zonă plană de așezare;
- cu marginea prevăzută pe partea sa inferioară cu o mică prelungire sau nervură unghiulară care permitea o mai sigură fixare pe gura vasului. Toate trei variantele, dar cu caracteristici mult mai bine marcate și dezvoltate se cunosc la capacele din aceeași zonă de civilizație la care am făcut trimitere mai sus.

Analiza materialului ceramic din așezarea de la Ocna Sibiului⁸, indică cu multă certitudine origininea norico-pannonică a coloniștilor care au locuit aici. Elementele inconfundabile și cu mare grad de certitudine în stabilirea etnicului sunt forma și decorul în cele două tehnici *Kammstriche* și *Besenstrich* ale unor oale și vasele *Dreifußschale*. Analogii foarte bune în ceramica din complexele norico-pannonice se găsesc și pentru alte forme îndeosebi pentru străchini și farfuriile din pastă fină cenușie și roșie⁹.

⁷ Otto H. Urban, *Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich*, Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte, Bd. 35, München, 1984, p. 23-37, Tafel, 53, A, 3.

⁸ Volumul mic al săpăturii și caracterul fragmentar al celor mai multe forme nu justifică și nici nu permitea deocamdată un studiu tipologic mai aprofundat, motiv pentru care am adoptat această modalitate de prezentare, iar trimiterele spre analogii au de asemenea un caracter orientativ.

⁹ Otto H. Urban, *op. cit.*; Susanne Zabehlicky-Scheffenecker, *Übersicht über das Fundmaterial der Grabung 1992 in Virunum*, în *Carinthia*, I, 183 (1993), p. 257-270; Idem, *Übersicht über das Fundmaterial der Grabungen 1993 und 1994 in Virunum*, în *Carinthia*, I, 185 (1995), p. 175-192; W. Artner, *Die norisch-pannonischen Hügelgräber von Wetmannstätten-Gleinhölzer in der Weststeiermark (Notgrabung 1987)*, în *Noricum-Pannonia Halomsírok (Norisch-Pannonische Hügelgräber)*, Várpalota, 1988, p. 99-121; H. Zabehlicky, Susanne Zabehlicky-Scheffenecker, *Eine Grabung in römerzeitlichen Gräberfeld von Hallstatt*, în *Noricum-Pannonia Halomsírok (Norisch-Pannonische Hügelgräber)*, Várpalota, 1988, p. 135-147.

Colonizarea norico-pannonă în spațiul intracarpatic a fost de curând analizată¹⁰. Particularitatea așezării de la Ocna Sibiului, așa cum se conturează ea până acum pare să o constituie puritatea etnică a locuitorilor și conservatorismul culturii lor materiale. Până acum astfel de comunități au fost cunoscute doar prin necropolele lor-cazurile Cașolț¹¹ și Calbor¹²; așezarea de la Ocna ar putea astfel să reprezinte complementul atât de necesar pentru cunoașterea evoluției culturale a unor comunități de coloniști care la sosirea în provincie nu erau decât în mică măsură romanizați.

Cât privește modalitățile concrete și scopul pentru care această comunitate a ajuns în Dacia, bazați tocmai pe aspectele mai sus evidențiate- omogenitatea și conservatorismul culturii materiale care sugerează comunități puternic sudate cu structuri sociale de tip tribal încă funcționale, ne gândim la o deplasare în masă a unei întregi comunități. Prezența exploataților de sare la o distanță de nici 2 km ar putea sugera și scopul unei astfel de colonizări, poate și caracterul ei dirijat de către stat.

Analiza lotului ceramic obținut până acum și prezența și a altor indicii și îndeosebi o roțiță dințată din bronz (Planșa XVII a), care poate fi interpretată cu multă certitudine ca un instrument pentru decorarea ceramicii-o analogie perfectă dar din lut fiindu-ne cunoscută din centrul de olari de la Micăsasa¹³- ne sugerează ipoteza că aici ar fi putut funcționa și un centru de olari specializat îndeosebi pentru producerea ceramicii de tradiție norico-pannonică. Așa s-ar putea explica cantitatea foarte mare de capace, descoperite într-o suprafață redusă de cercetare și de asemenea vasele de tip *Dreifußschalen*.

Pentru o datare a așezării de la Ocna Sibiului dispunem acum de prea puține elemente concrete care să ne indice limite mai fine decât cele de ansamblu pentru epoca romană. În discuție intră două fibule: una din bronz de tipul „cu capul în formă de trompetă” (XVII, e), la care se păstrează doar capul și alta din argint de tipul „cu piciorul întors pe dedesubt” (XVII, c), o variantă deocamdată fără analogii în materialul cunoscut din Dacia.

O mențiune aparte facem și pentru un cântar de tip roman¹⁴ (XVII, f), din fier a cărui apariție într-o așezare rurală reprezintă oricum o raritate pentru mediul arheologic al Daciei.

¹⁰ A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999.

¹¹ D. Popa, *op.cit.*, p. 48-49, nr. 128, cu toată bibliografia.

¹² *Ibidem*, p. 48, nr. 127.

¹³ Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, *Catalogul Expoziției Marele centru ceramic roman de la Micăsasa-Îndeletniciri-Artă-Credință*, 1996, p. 10, nr. 58, Pl. XIII.58.

¹⁴ D. Popa, în vul. *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița, 2006, p. 523-529.

Prezența unor elemente norico-pannone în zona apropiată salinelor de la Ocna Sibiului este de foarte mult timp atestată la Șura Mică¹⁵ printr-o stelă funerară cu inscripție, defuncta *Iulia Magiona* fiind originară, foarte probabil, după frecvența numelui din zona orașului *Virunum*¹⁶. Tot la Șura Mică, la marginea așezării daco-romane, amintită mai sus, au fost descoperite două morminte de incinerare cu un vas *Dreifußschale* și capac. Prezența așezării de la Ocna Sibiului, la mică distanță este de natură să ofere noi explicații pentru situația mai sus prezentată. Deocamdată contactele umane și culturale dintre cele două comunități sunt cât se poate de evidente.

¹⁵ *Ibidem*, p. 193, nr. 648.

¹⁶ I. I. Russu, în *St.Com. MuzBruk.*, 12, 1975, p. 210; A. Husar, *op. cit.*, p. 59.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Planșa I. Planul topo al stațiunii

Planșa II. Secțiunea S 2/2005

Planșa III. Materiale de construcție- cărămizi

Planșa IV. Ceramica *terra sigillata*

Planșa V. Ceramica *terra sigillata* fără decor

Planșa VI. Ceramica fină roșie

Planșa VII. Ceramică fină roșie

Planșa VIII. Ceramică fină cenușie

Planșa IX. Ceramică fină roșie

Planșa X. Ceramică zgrunțuroasă cărămizie și cenușie- oale

Planșa XI. Ceramică zgrunțuroasă cărămizie și cenușie- oale

Planșa XII. Ceramică zgrunțuroasă cărămizie și cenușie –oale

Planșa XIII. Ornamente pe ceramica zgrunțuroasă cărămizie și cenușie

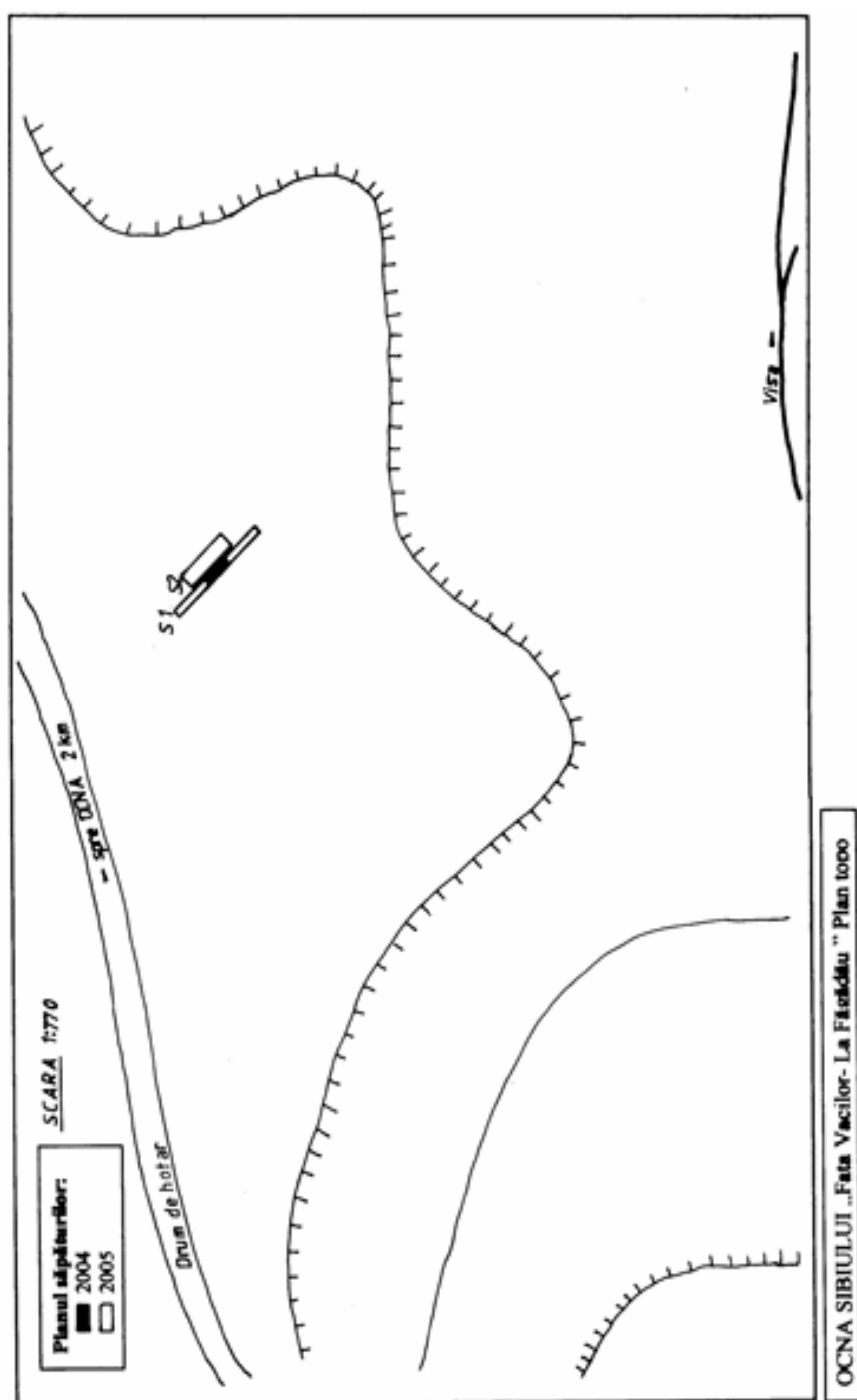
Planșa XIV. Ornamente pe ceramica zgrunțuroasă cărămizie și cenușie

Planșa XV. Ceramică zgrunțuroasă cărămizie și cenușie- străchini

Planșa XVI. Ceramică zgrunțuroasă cărămizie și cenușie- *Dreifußschalen*

Planșa XVII. Ceramică zgrunțuroasă cărămizie și cenușie- capace

Planșa XVIII. Obiecte din ceramică și metal

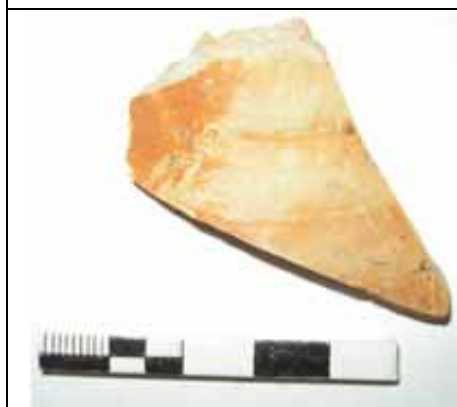

Planşa I

Planşa I

a**b****c****d**

a**b****c****d****e****f**

Planșa III

a**b****c****d****e****f**

Planşa IV

a

b

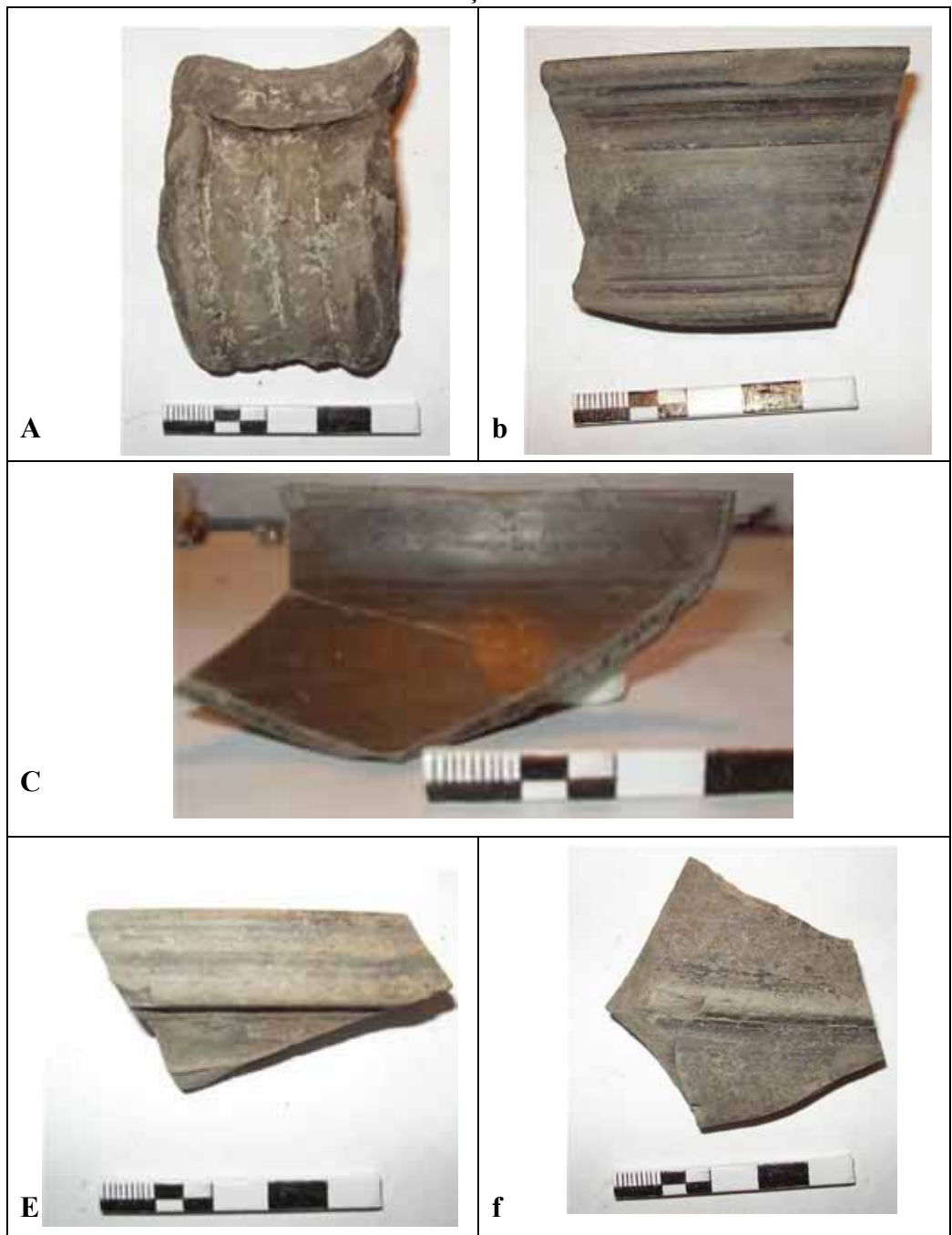
Planșa V

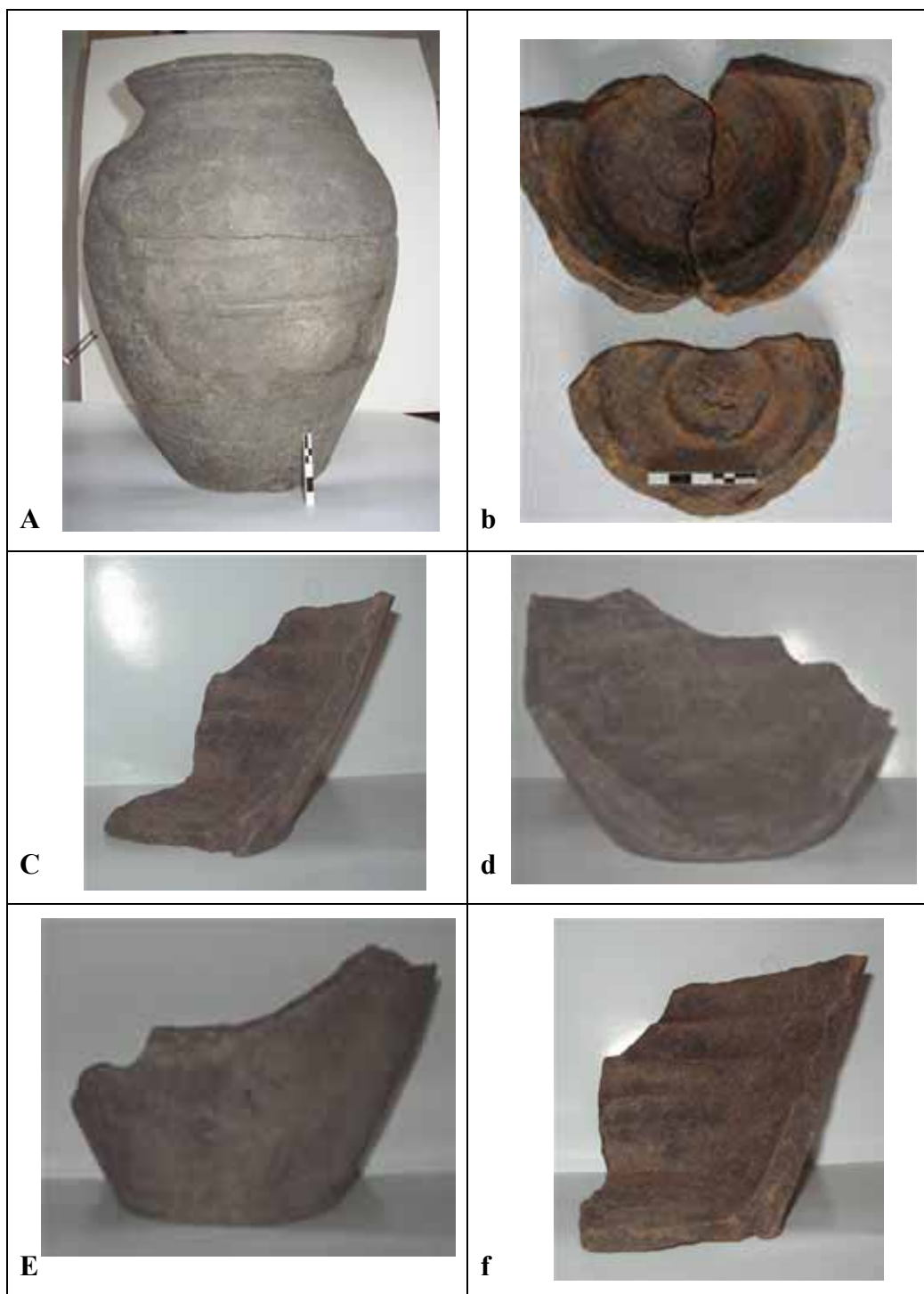
Planşa VI

a**b****c****d****E****f**

Planşa VII

Planşa VIII

Planşa IX

A**b****C****d****E****f**

Planșa X

A

b

C

d

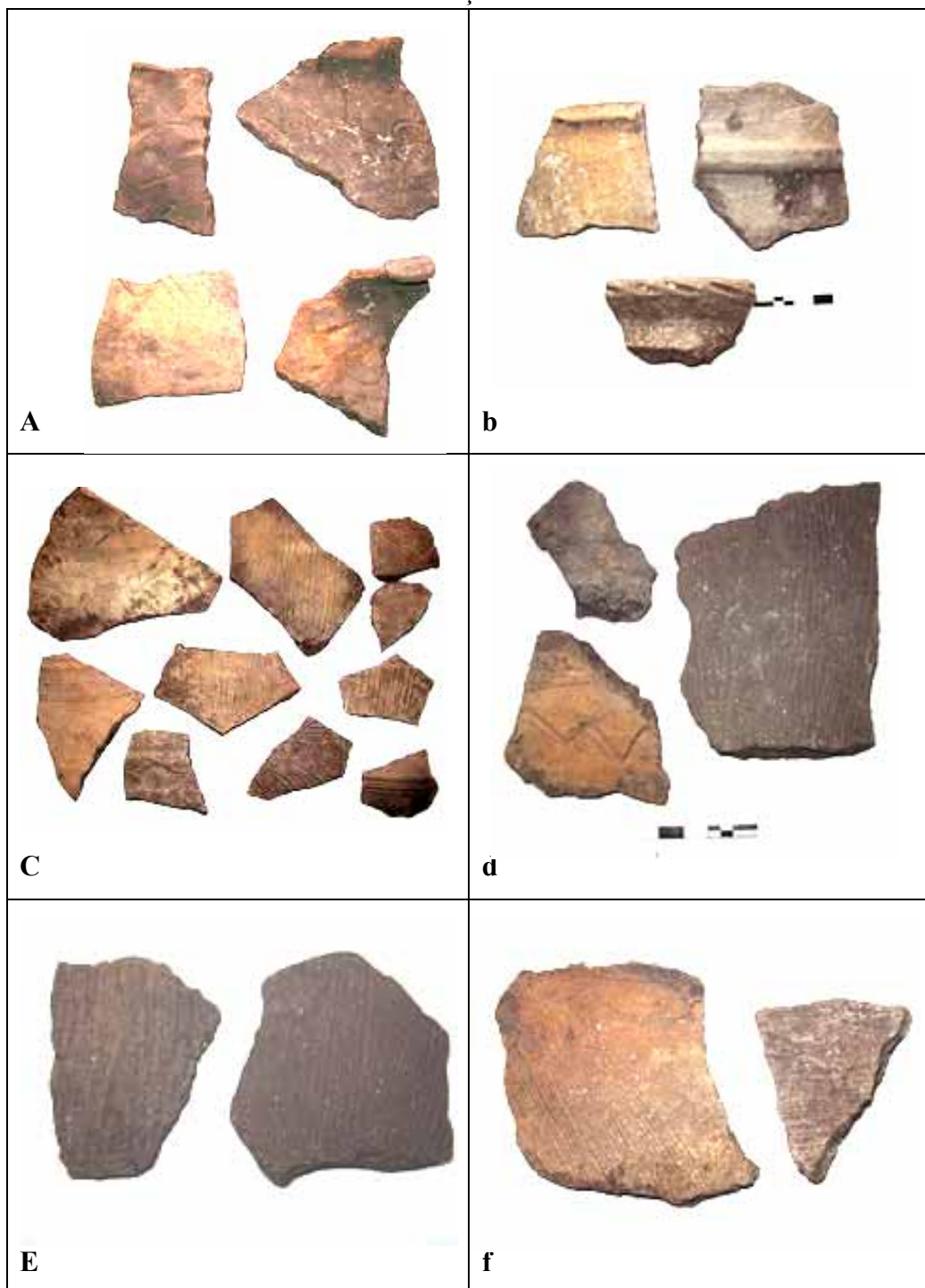

E

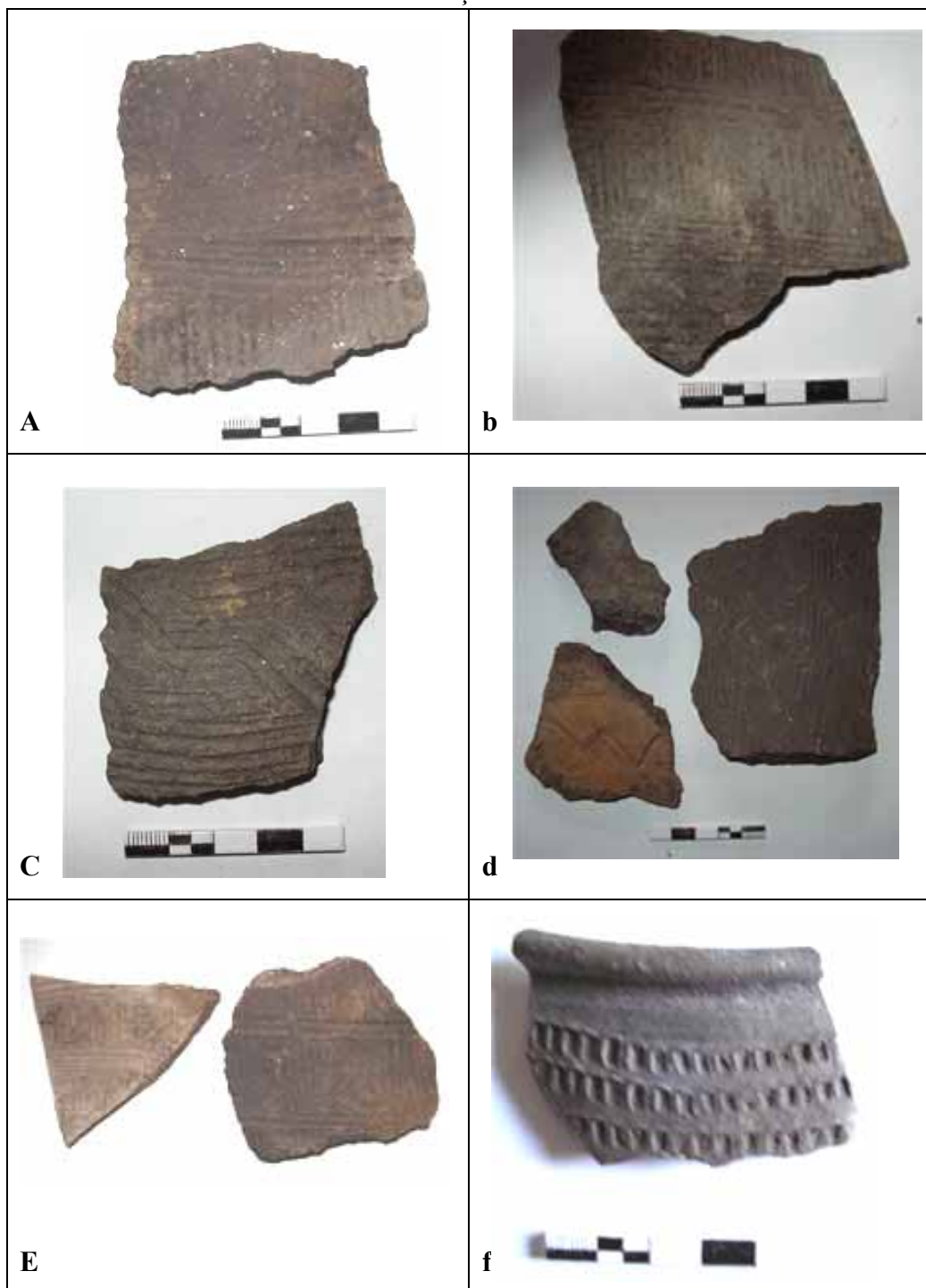

f

Planşa XI

Plasa XII

Planșa XIII

A**b****C****d****E**

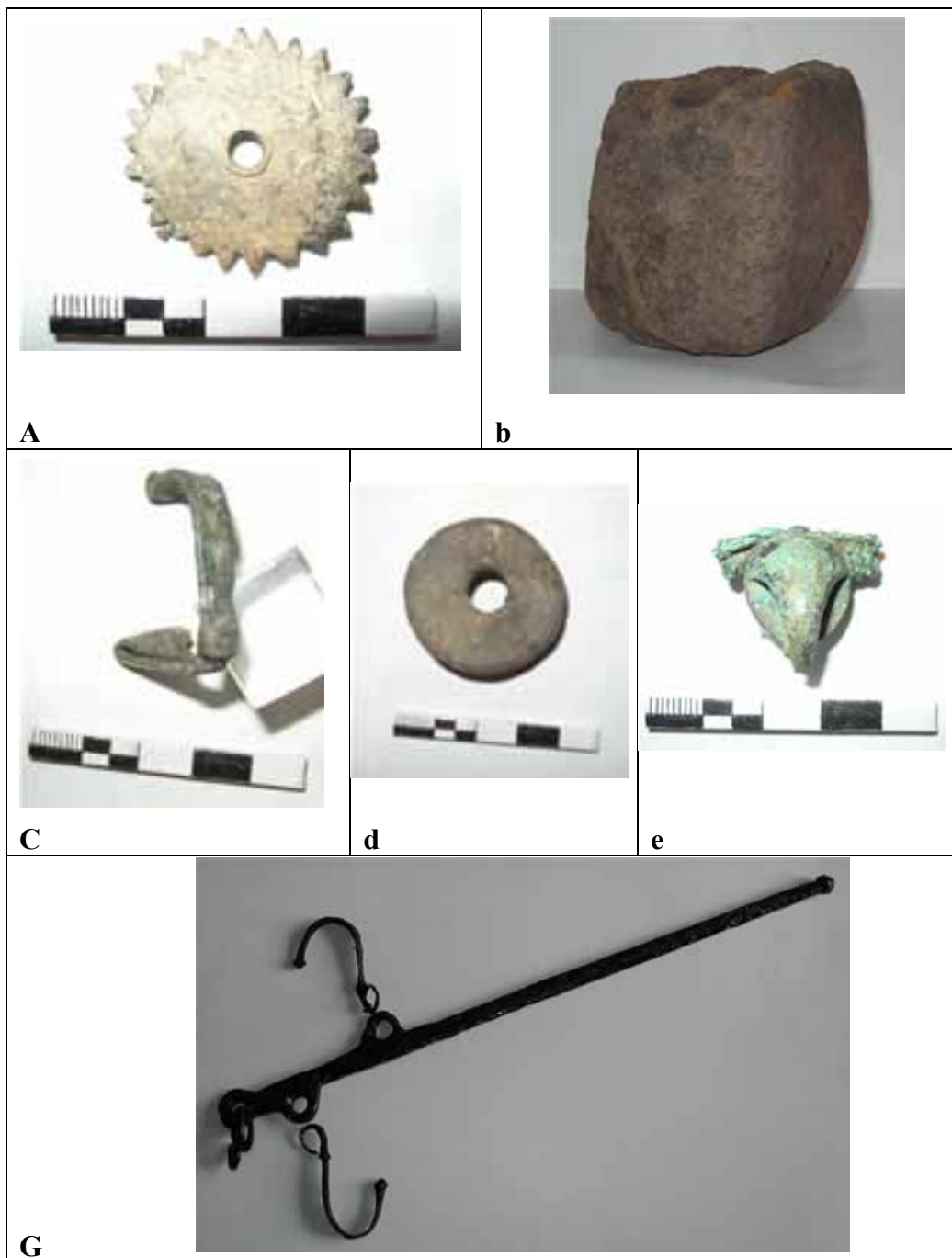
Planșa XIV

A**b****C****d****E**

Planșa XV

A**b****C****d****E**

Planșa XVI

Planşa XVII

MONEDE ANTICE DINTR-O COLECȚIE PARTICULARĂ DIN SIBIU

Oltea DUDĂU, Silviu I. PURECE

Cele 68 de monede prezentate în cele ce urmează¹ aparțin unei colecții particulare din Sibiu. Monedele se află într-o stare de conservare destul de precară, condițiile de păstrare ale monedelor nu trimit spre o colecție numismatică organizată, ci spre o colectare întâmplătoare de monede care au fost găsite și păstrate la fel de întâmplător. Proprietarul monedelor nu cunoaștea locul de descoperire pentru nici una dintre piese, dar a afirmat ca le-a adunat în timp ce, fiind cioban din zona Miercurea Sibiului, a umblat cu oile de-a lungul mai multor ani atât în zona localității sale de origine, cât și în Dobrogea, ținut care a fost întotdeauna un important loc de iernare pentru turmele venite din Transilvania, cu precădere a celor provenite din zona Sibiului². Colectarea monedelor în discuție în acest mod este plauzibilă, deoarece zona din jurul localității Miercurea Sibiului este bogată în descoperiri arheologice datate în epoca romană și post romană, fapt regăsit și în hotarul acesteia³.

Lotul se compune, în mare majoritate, cu excepția a doi denari imperiali romani, din nominal de cupru, monedă divizionară romană și bizantină. Emisiunile se datează între secolul I î.Hr. și secolul XI d.Hr., dar aceste limite de timp atât de îndepărtate sunt reprezentate de patru excepții, care sunt cele

¹ Acum câțiva ani monedele au fost aduse la Muzeul Brukenthal de către proprietar, pentru a-i fi evaluate. Lotul a fost văzute de către doamna Oltea Dudău, care a încercat sa-l convingă să le ofere spre vânzare muzeului demers ce a rămas, din păcate, fără rezultat datorit refuzului venit din partea deținătorului. Din fericire, cu puțin timp în urmă, dl. Ioan Giurgiu, cunoscut al celui care le prezentase la Muzeul Brukenthal și student în anii terminali la Facultatea de Istorie a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu a arătat același lot de monede domnului asist. univ. Silviu Purece, care a fotografiat și a obținut datele tehnice pentru întregul lot de monede, ceea ce ne-a permis să putem salva din punct de vedere științific acest lot interesant.

² C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII-XIX*, București, 1976, p. 119-126.

³ S.A. Luca, Z.K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, Sibiu, 2003, p. 140-141; N. Branga, *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1986, p. 215; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatiei*, București, 1966, p. 166; M. Pîslaru, *Monede romane postauréliene de la Miercurea Sibiului*, jud. Sibiu, în *BSNR*, 146-151, 2003, p. 403-404; D. Popa, *Villae, vici, pagi*, București, 2002, p.124-126.

mai timpurii și cele mai recente monede, adică o emisiune thasiană din cupru și o emisiune de la Thessalonica a lui Octavian, datând ambele din secolul I î. Hr. și cele mai târzii, adică doi folles bizantini, unul din secolul VI I d.Hr. și altul, cel mai recent, din categoria emisiunilor anonime, care se datează în deceniul trei al secolului XI⁴. Celelalte 64 monede se datează compact în secolele II-IV d.Hr., sau altfel spus, monedele studiate reprezintă producția și circulația monetară cunoscută pentru aceste secole în Dobrogea romană. În egală măsură însă, nu putem înlătura nici ipoteza că monedele romane datate la sfârșitul secolului III și în secolul IV ar fi fost descoperite în apropiere de Miercurea Sibiului, ca monede izolate sau tezaur.

Cea mai veche monedă este o monedă de cupru thasiană, nr. 1 în lista pieselor, interesantă atât pentru raritatea prezenței unei atare monede pe teritoriul Dobrogei, cât și pentru contramarca în formă de leu de pe avers. Din nefericire, reversul este ilizibil, ceea ce face imposibilă datare o mai precisă a monedei.

O altă monedă emisă în afara Dobrogei este cea cu nr. 2, emisă de Octavianus la Thessalonica în perioada sa de ascensiune la putere din anii imediat următori bătăliei de la Actium.

Monedele de cupru emise în orașele pontice, în mare majoritate piese de 4 *assaria*, nu prezintă diferențe față de cataloagele consultate, respectiv Pick și Regling. Piese se împart astfel pe împărați emitenți: Septimius Severus - 2, Geta - 1, Macrinus - 1, Severus Alexander - 6, Maximinus Thrax - 1, Maximus Caesar - 1, emitentul ilizibil, probabil până la 250 p. Chr. - 3. Atelierele de proveniență pentru monedele pontice sunt: Tomis pentru 11 bucăți, celelalte fiind bătute câte una la Callatis, Odessos și Marcianopolis. Pentru una dintre monedele emise în orașele pontice nu s-a putut stabili atelierul, din cauza stării precare de conservare.

Monedele imperiale sunt în număr de șase: doi *asses*, de la Nero și Elagabalus, un *sestertius* de la Hadrianus, doi denari de la Elagabalus și Severus Alexander și un antoninian de la Aurelianus. Starea lor de conservare este deficitară, ceea ce pledează pentru păstrarea lor timp îndelungat în circulația monetară antică. Atât cele trei monede imperiale de cupru, cât și denarii, aparțin unei categorii de numerar frecvent întâlnită în descoperirile monetare din siturile romane, atât în Dobrogea cât și în Transilvania⁵. Toate sunt emise în atelierul de la Roma. Antoninianul emis de Aurelianus provine

⁴ Vezi tabelul și graficul I.

⁵ C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Cluj-Napoca, 2002, vol. I, pp. 201-207

din atelierul de la Siscia și este o categorie de nominal întâlnită mai frecvent în Dobrogea, decât în Transilvania⁶.

Cele mai multe dintre monedele care se datează în timpul Dominatului, 19 bucăți, sunt emise de Augusti și Caesares din Casa lui Constantinus I. Pentru această perioadă, tipurile de revers cele mai frecvente sunt: PROVIDENTIAE CAESS și PROVIDENTIAE AVGG/poartă de castru, GLORIA ROMANORVM/împăratul cu captivul, GLORIA EXERCITVS/două personaje în haine militare, cel mai bine reprezentat fiind tipul de revers FEL TEMP REPARATIO/falling horseman.

Monedele din timpul Dominatului din lotul studiat provin din monetăriile din partea de răsărit a Imperiului: Alexandria 2, Cartagina 1, Sirmium 1, Constantinopolis 3, Cyzic 2, Heraclea 9, Nicomedia 2, Siscia 4, Thessalonica 6, restul monedelor fiind nedeterminabile din punctul de vedere al atelierului monetar. Ca și categorie de numerar, folles din timpul Dominatului sunt: AE1 – 6, AE2 – 2, AE3 – 16, AE4 – 19.

Monedele care acoperă intervalul cronologic dintre secolele II-IV d. Hr., pot fi împărțite în două categorii distincte. Astfel, un grup unitar este cel al monedelor emise în marea lor majoritate în prima parte a secolului al III-lea d.Hr., de la Septimius Severus la Maximinus Thrax, în cetățile pontice din Moesia Inferior. Acesta se explică prin faptul că în perioada respectivă se atinge maxima înflorire a activității monetare din orașele Tomis și Callatis și tot acum se constată și un aflux de monedă venit dinspre sud, din celelalte orașe vest-pontice⁷. Trebuie să remarcăm că dintr-un total de 21 de monede din perioada Principatului, 15 sunt din acest tip. Astfel, din totalul de 18 monede de cupru datate în perioada Principatului, posibil de identificat măcar și parțial, 83,33 % sunt emisiuni ale cetăților grecești.

Acest procentaj mare al emisiunilor cetăților pontice este caracteristic zonei Dobrogei pentru acest interval cronologic, ceea ce ne poate confirma ipoteza colectării întâmplătoare a monedelor de către deținător posibil de pe un areal în care în antichitate a circulat multă monedă tomitană. Una dintre aceste zone ar putea fi sudul Dobrogei, unde numărul monedelor tomitane descoperite este comparativ mai mare⁸.

Una dintre observațiile care se impune în urma analizei lotului prezentat este că repartitia pe emitenți prezintă un hiat între domniile lui Maximinus Thrax și Aurelianus. Se pare că ne confruntăm cu aceeași penurie de intrări de

⁶ *Ibidem.*, p. 207.

⁷ A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I - III)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 146-147.

⁸ *Ibidem.*, p. 158.

monede pe care o întâlnim în circulația monetară din provincia Dacia. În întregul său, lotul de monede prezentat nu are structura unui tezaur.

Numărul mare de monede tomitane, 11 bucăți, adică 72 % dintre cele coloniale, este un fapt neobișnuit, deoarece până acum se cunosc, din descoperirile izolate din afara orașului Tomis doar un număr de 102 monede⁹, așa încât monedele din lotul nostru ar reprezenta 10,78 %. Trebuie să precizăm, totuși, că marea majoritate a monedelor tomitane din perioada imperială au fost descoperite în tezaure¹⁰. Pentru recoltarea monedelor din Dobrogea pledează și faptul că, deocamdată, moneda orașelor vest-pontice lipsește aproape cu desăvârșire din descoperirile din Transilvania. La fel de insolită este și structura ansamblului de monede de secol IV, care ar fi putut să constituie un fragment de tezaur caracteristic pentru Transilvania.

CATALOGUL MONEDELOR¹¹

THASOS

1. Thasos

Av. Dionysos, cap spre dreapta. Contramarcă în formă de leu (?); Rv. Ilizibil.
Head, p. 266, sec. I î. Hr.¹².
AE, A: 3, 4, 13g, 21x19mm.

MACEDONIA

2. Octavianus

Av. ΘEOC. Caius Iulius Caesar, cap nelaureat. Rv. ΘΕCΑΑΟ[NIKE]ΩΝ
Octavianus, cap nelaureat.
Moushmov, nr. 6659, Thessalonica, AE, A: 6, 3,01g, 21x20mm.

⁹ *Ibidem*, p. 159, am utilizat această lucrare de sinteză pentru a avea o imagine de ansamblu, deși între timp au fost publicate și alte piese.

¹⁰ C. Preda, *Noi date și contribuții asupra tezaurului descoperit la Mangalia în 1960-Lotul de monede romane imperiale*, în *SCN*, 10, 1993, p. 27-41.

¹¹ Nu m-am atașat catalogului monetar imaginile tuturor monedelor din lot din cauză că marea majoritate a lor sunt într-o stare precară de conservare, dispunerea lor în planșe alb-negru fiind inutilă. Vom dispune întregul catalog ilustrat în variantă pe internet.

¹² În faza finală a activității sale, atelierul monetar al insulei Thasos emite și tipuri variate de monedă din bronz. Presupunem ca moneda din lotul prezentat aparține acestor ultime emisiuni, deoarece reprezentarea lui Dionisos de pe avers corespunde stilistic celei de pe tetradrahmele emise în această perioadă sub protectorat roman.

MOESIA INFERIOR

Tomis

3. Septimius Severus

Av. A[K]ACETIT-CEYHPOCT. Bust laureat, drapat, cuirasat spre dreapta.

Rv. [M]H[IP]OΠION-T-OY·TOM[ΕΩC]

Hermes în picioare ținând caduceus și un obiect în mâna dreaptă. Gheară de ștanță.

Regling, nr. 2743, AE, A: 6, 7,40g, 28x26mm.

4. Septimius Severus: Geta

Av. [A]VTK Π·CEΠ·Γ·ETAC AV . Bust matur laureat, drapat, cuirasat spre dreapta. Gheară de ștanță; Rv. MHTP[O]Π· ΠO-NTOY TOMΕΩC.

Nemesis - Aequitas în picioare spre stânga, cu sceptru în mâna stângă și balanță în dreapta. La picioare, în stânga, roată. În exergă Δ. Gheară de ștanță.

Regling, nr. 3034, AE, A: 6, 9,45g, 29x28mm.

5. Severus Alexander

Av. AV K· MAP AVP N [CE]Y-AΛEΞANΔPOC. Bust laureat, drapat, spre dreapta.

Rv. MHTPOΠONTOY TOMEΩC. Demetra în picioare, spre stânga, cu spice și făclie. În câmp în dr. Δ.

Regling, nr. 3159, AE, A: 12, 11,30g, 27mm.

6. Severus Alexander

Av. AVT K M AYP CEV- AΛEΞANΔPO-C. Cap laureat spre dreapta.

Gheară de ștanță. Rv. MHTPOΠON-TOY T[OM]ΕΩC.

Demetra în picioare, spre stânga, cu spice și făclie. În câmp în st. Δ. Gheară de ștanță.

Regling, nr. 3158, AE, A: 12, 9,38g, 25x23mm.

7. Severus Alexander

Av. [AVTK] M AVP CEVH AΛ[EΞAN]Δ[P-OC]. Cap laureat spre dreapta.

Rv. [ME]T/POΠON/TOY TO/MEΩC/Δ. Legenda înconjurată cu cunună de lauri.

Regling, nr. 3283, AE, A: 6, 11,07g, 26x24mm.

8. Severus Alexander

Av. AVT K M AVP CEV-ΑΛΕΞΑΝΔ[ΡΟC]. Bust laureat, drapat, cuirasat spre dreapta. Gheară de ștanță. Rv. ΜΗΤΡΟΠ ΠΟΝ ΤΟΥ ΤΟΜΕΩC.

Salus în picioare spre dreapta hrănește șarpele.

Regling, nr. 3185, AE, A: 12, 11,60g, 26x 23mm.

9. Severus Alexander

Av. AVT K M AVP·CEV·H·ΑΛΕΞΑΝΔΡ·ΟC. Cap laureat spre dreapta. Gheară de ștanță. Rv. ΜΗΤ/ΡΟΠΟΝ/ΤΟ·ΥΤΟ/ΜΕ ΩC/Δ. Legenda în cunună de lauri.

Regling nr. 3283, dar pe avers puncte în legendă, iar pe revers punct în rândul 4 între O și Y, AE, A: 12, 11,62g, 26x24mm.

10. Maximinus Thrax

Av. AVT ΜΑΞΙΜΕΙΝΟC·ΕΥC·ΕΒΗC·Α/. Bust laureat spre dreapta. Gheară de ștanță.

Rv. ΜΗΤΡΟΠΟ--ΝΤΟΥ ΤΟΜΕ/ΩC. Cybele tronând spre stânga cu patera.

Leu lângă tron. Cel de-al doilea leu nu este vizibil din cauza oxidării. Δ în câmpul din dreapta sus. În exergă ΩC. Gheară de ștanță atât pe avers cât și pe revers.

Regling, nr. 3325, AE, A: 6, 8,64g, 26,5x26mm.

11. Maximinus Thrax: Maximus Caesar

Av. Γ ΙΟΥΛ ΟΥΗΡ ΜΑΞΙΜΟC ΓΕΡ. Bust drapat, cuirasat, spre dreapta. Gheară de ștanță. Rv. ΜΗΤΡΟ-ΠΙ. Dioscurii șezând la pământ spre stânga, cu pateri în mâna dr. Deasupra capetelor câte o stea. În câmp în st. sus Δ. În exergă ΠΟΝΤΟΥ Τ/ΟΜΕΩC. Gheară de ștanță.

Regling, nr. 3347, AE, A: 6, 10,71g, 27mm.

12. Nedeterminată

Av. Legendă ilizibilă. Cap spre dreapta, laureat?

Rv. [ΜΗΤ]ΡΟΠ ΠΟ-ΝΤΟΥ [ΤΟΜΕΩC]

Nemesis-Aequitas în picioare cu balanța în mâna sa dreaptă și cu baston în mâna dreaptă; roată la picioare în stânga.

C.f. Regling, nr. 2889, sec. II-III până la 250, probabil după domnia lui Marcus Aurelius. AE, A: 12, 10,85g, 27x25

13. Nedeterminată

Av. Bust laureat spre dreapta; Rv. [ΜΗΤ]ΡΟ ΠΙ-Ο[...]
Dioscurii în picioare spre dreapta ținând de frâu un cal cabrat.

C.f. Regling, nr. 2668, AE, A: 12, 2,92g, 19x17,5mm.

Callatis

14. Septimius Severus

Av. AYT K[Α CEΠ CEVH]POC ΠΕ; Cap laureat spre dreapta.

Rv. KΑΛΛΑ-TIANΩN. Atena în picioare spre dreapta ținând lancea în dreapta și bufnița în mâna stângă. În câmp, dr. Δ.

Pick, nr. 309, AE, A: 6, 8,88g, 23mm.

Marcianopolis

15. Macrinus

Av. AVT K OΠEΛΛIOC CEVH MAKPE[INOC]. Bust laureat, drapat, cuirasat spre dreapta. Gheară de ștanță.

Rv. [VII ΠONTIA]NOV ΜΑ^ρ- KIANOΠOΛEITΩN. Tyche (Fortuna) în picioare spre stânga cu cârma pe glob și cornucopia; polos. Gheară de ștanță.

Pick, nr. 711, AE, A: 12, 9,11g, 25x21,5mm

Odessos

16. Severus Alexander

Av. M·AYP AΔE-ZANΔPOC. Cap spre dreapta. Gheară de ștanță.

Rv. OΔHCCEITΩ-N. Călăreț la pas spre dreapta, cu mâna dreaptă ținând o lance și cu stânga frâul. Gheară de ștanță.

Pick, nr. 2313, dar punct pe avers după M, AE, A: 6, 2,24g, 14,5x14mm.

Atelier nedeterminat

17. Nedeterminată

AE colonial sec II-III, complet ilizibil, cupru.

Pe revers apare un personaj feminin în picioare.

A: ?, 3,11g, 17x16mm.

IMPERIUL ROMAN

18. Nero

Av. NE[RO C]AESAR AVG GERM IMP. Cap spre dreapta, laureat. Rv. S-C.

Victoria în zbor spre stânga, ține un scut. Textul de pe scut ilizibil.

RIC I, nr. 318, Roma, nedatată, as, A: 12, 9,87g, 24x23mm.

19. Hadrianus

Av. [...TRAI]AN HAD[RIAN...]. Cap laureat spre dreapta.

Rv. Legendă ilizibilă

Virtus? spre stânga, ținând o lance, cu piciorul drept pe cască.

Roma, S, A: 6, 27,25g, 35x34mm.

20. Elagabalus

Av. [IMP] M ANT-[...]. Bust spre dreapta, laureat, drapat.

Rv. Legendă ilizibilă. Victoria?

As, A: 6, 10,80g, 28,5x26mm.

21. Elagabalus

Av. IMP ANTO-NINVS AVG Bust laureat, drapat spre dreapta.

Rv. PMTRP I-I COS II PP. Providentia în picioare spre stânga, cu picioarele încrucișate, ținând baghetă, cornucopie și sprijinindu-se de o colonetă; la picioare glob.

RIC IV/2, nr. 23, Roma, 219, Denar, A: 12, 2,12g, 190x180mm.

22. Severus Alexander

Av. M AVR ALEXANDER CAES. Bust drapat spre dreapta.

Rv. INDVLGENTIA AVG. Spes spre stânga ținând o floare în dreapta și ținându-și cu stânga rochia.

RIC IV/2, nr. 2, Roma, după iulie 221, Denar, A: 12, 1,83g, 20x21mm.

23. Aurelianus

Av. IMP C AVRELIANVS AVG. Bust radiat, cuirasat, spre dreapta.

Rv. CONCORDIA MILITVM

Împăratul și Concordia dându-și mâna. În exergă S*.

RIC V/I, nr. 215, Siscia, Antoninian, A: 6, 2,58g, 17,5x16mm.

24. Diocletianus

Av. IMP C C VAL DIOCLETIANVS PF AVG. Bust cuirasat, radiat spre dreapta

Rv. CONCORDIA MIL-ITVM

Diocletian primind-o pe Victoria așezată pe un glob din mâna lui Iupiter.

În exergă: A

AL[E]

RIC VI, nr. 47, 296-297, Alexandria, AE3, A: 6, 3,08g, 20,5x17mm.

25. Diocletianus

Av. IMP DIOCLETIANVS PF AVG. Cap laureat spre dreapta.
 Rv. SACRA MONETA AVGG ET CAESS NOSTR
 Moneta cu balanță și cornucopia. În exergă SIS. În câmpul din dreapta jos Γ,
 iar în cel din stânga jos *.
 RIC IV, nr. 134a, 301, Siscia, AE1, A: 12, 10,32g, 30x26mm.

26. Galerius

Av. GAL VAL MAXIMINVS NOB CAES. Cap laureat spre dreapta. Rv.
 SALVIS AVGG-ET CAESS FEL KART
 Cartagina în picioare ținând fructe în ambele mâini. În exergă Δ.
 În câmpul din stânga jos I.
 RIC VI, nr. 40b, 1 mai 305-25 iulie 306, Cartagina, AE1, A: 12, 9,24g,
 27x22,5mm

27. Galerius

Av. IMP C GAL VAL MAXIMIANVS PF AVG. Bust?, drapat?, laureat spre
 dreapta.
 Rv. GENIO [I]MP-E-RATORIS. Genius în picioare spre stânga cu modius pe
 cap? ținând patera și cornucopiae. În exergă HTAΓ.
 RIC VI, nr. 41, 309-310, Heraclea, AE1, A: 6, 11,54g, 29x27mm.

28. Galerius

Av. GAL VAL MAXIMINVS NOB CAES. Bust drapat, cuirasat, radiat spre
 dreapta.
 Rv. CONCORDIA MIL-[IT]VM. Împăratul în picioare spre stânga primind-o
 pe Victoria așezată pe un glob din mâna lui Iupiter. În câmp, între personaje-
 KA.
 RIC VI, 19b, 295-299, Cyzicus, AE3, A: 6, 2,34g, 20,5x15mm.

29. Licinius I

Av. Legendă ilizibilă. Bust spre stânga. Se vede doar drapajul.
 Rv. PROVIDEN-TIAE CAESS. Poartă de castru cu trei turele și cinci rânduri
 de zidărie. Sigla MHTA. Alte sigle ilizibile.
 De tip RIC VII, nr. 18, 317, Heraclea, AE3, A: 6, 2,85g, 19mm.

30. Licinius I

Av. DN VAL LICIN LICINIVS NOB C. Bust spre stânga, cu sceptru, laureat,
 drapat, cu glob? Rv. PROVIDEN-TIAE CAESS
 Poartă de castru cu trei turnuri, șase rânduri de zidărie. Sigla *SMHA.

Cf. RIC VII, nr. 41, dar cu câte o stea simetric în stânga și dreapta porții,
318-320, Heraclea, AE2, A: 12, 3,33g, 25x24mm.

31. Licinius I

Av. IMP LIC LICINIVS PF AVG. Bust, laureat, cuirasa spre dreapta.

Rv. IOVI CONS[ER]VATORI AVGG NN

Iupiter în picioare spre stânga, cu manta, sceptru, glob cu Victoriola, Vulturul
cu cununa la stânga. Sigla ·TS·A·

RIC VI, nr. 62, 312-313, Thessalonica, AE2, A: 12, 3,21g, 23x21mm.

32. Licinius I

Av. IMP LIC LICINIVS PF AVG. Bust, laureat, cuirasa spre dreapta.

Rv. IOVI CONS-ERVATORI

Iupiter în picioare spre stânga, cu manta, sceptru, glob cu Victoriola. În stânga
vultur cu cununa. În exergă ·TS·Γ·

Tip RIC VI, 62, 312-313, Thessalonica, dar legenda reversului fără
AVGG NN, AE3, A: 6, 3,16g, 20x18mm.

33. Constantinus I

Av. DN CONSTNTINVS PT AVGG. Cap acoperit cu văl.

Rv. VN-MR. Împăratul în picioare spre stânga, cu capul acoperit. Sigla nu
apare pe pastila monetară
AE3, A: 6, 1,87g, 19x17mm.

34. Constantinus I

Av. Legendă ilizibilă. Bust drapat, cuirasa, cu coif diademat, spre stânga, cu
sceptru.

Rv. GLORIA-EXER[CITVS]

Două personaje în haină militară, în stânga și dreapta unui signum. Sigle
ilizibile.

AE4, A: 12, 2,14g, 17x14,5mm.

35. Constantinus I

Av. VRBS-ROMA. Bust drapat, cuirasa, cu coif diademat, spre stânga,
sceptru ?

Rv. Lupa cu gemenii; două stele deasupra. Sigla SMHB* în exergă.

LRBC I, nr. 902, 330-335, Heraclea, AE1, A: 6, 3,39g, 19x18mm.

36. Constantinus I

Av. CONSTAN-TINOPOLIS. Bust drapat, cuirasat, cu coif diademat, spre stânga, cu sceptru. Rv. Victoria în picioare pe o provă, spre stânga cu lance și scut.

În exergă SMHA*

LRBC I, nr. 931, 330-335, Heraclea, AE3, A: 6, 1,45g, 19x17mm.

37. Constantinus I

Av. CON[STAN]-TINVS AVG Cap laureat spre dreapta.

Rv. DN CONSTANTINI MAX AVG

VOT/XXX în coroană de lauri.

În exergă SMHA

LRBC I, nr. 866, 324-330, Heraclea, AE3, A: 7, 5,30g, 20x19,5mm.

38. Constantinus II

Av. Cap spre stânga

Av. IMP CONSTA-NTINVS AVG Bust spre stânga, drapat ...

Rv. PROVIDEN-TIAE AVGG

Poartă de castru cu șapte rânduri de zidărie și trei turnuri. În exergă ANT [S?H?]

AE1, A: 12, 13,05g, 26,5mm.

39. Constans?

Av. Legendă ilizibilă. Cap laureat? Spre dreapta.

Rv.: [GLORIA EXERCITVS]

Două personaje în haină militară, cu scut și lance, între ele două stindarde.

AE4, A: 6, 1,98g, 16x15mm.

40. Constantius II?

Av. Legendă ilizibilă. Bust diademat, drapat spre dreapta.

Rv. [SPES REIPV]BLIC[AE]. Împăratul ?

AE4, A: 6, 1,23g, 16x13mm.

41. Constantius II

Av. FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Bust spre stânga, diademat, drapat, cuirasat.

Rv. PROVIDEN-TIAE CAESS

Poartă de castru cu șase rânduri de zidărie, fără poartă; două turnuri, stea între turnuri și în câmpul din stânga. În exergă S·M·HA

LRBC I, nr. 872, dar diademat, 324-330, Heraclea, A: 12, AE3, 3,22g,
19x17,5mm.

42. Constantius II?

Av. Legendă ilizibilă. Cap diademat spre dreapta.

Rv. Legendă ilizibilă
AE4, A: 6, 1,59g, 16x14mm.

43. Constantius II

Av. FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Bust laureat, drapat, cuirasat? spre dreapta.

Rv. GLOR-IA EXER-CITVS

Două signa de legiune în centru, în stânga și dreapta câte un personaj în haină militară, cu scut și lance. În exergă SMTSG.

RIC VII, nr. 200, 335-336, Thessalonica, A: 12, AE3, 2,50g, 19x16mm.

44. Constantius II

Av. [DN] CONSTAN-TIVS PF AVG. Bust cuirasat, diademat spre dreapta.

Rv. FEL TEMP RE-PARATIO

Împăratul doborând cu lancea un călăreț. Sigla din exergă ilizibilă.

AE3, A: 10, 2,40g, 19x18,5mm.

45. Constantius II

Av. DN CONSTAN-TIVS PF AVG. Bust diademat, drapat, cuirasat spre dreapta.

Rv. FEL TEMP REPARATIO

Împăratul doborând cu lancea un călăreț. În exergă SMNE

LRBC II, nr. 2295 dar AE4, 346-350, Nicomedia, A: 12, 1,86g,
16x15mm.

46. Constantius II

Av. [DN CONSTAN-TIVS PF] AVG ?. Bust drapat, cuirasat spre dreapta.

Rv. FEL TEMP REPARATIO

Împăratul doborând cu lancea un călăreț. În câmpul din stânga sus M. În exergă

sigla ASIRM.

LRBC II, nr. 1609, 355-361, Sirmium dar AE4, A: 12, 1,67g, 15x14mm.

47. Constantius II

Av. FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Bust laureat, cuirasat, drapat spre dreapta.

Rv. GLOR-IA EXERC-ITVS

Două personaje în haină militară ținând lance și scut. Între ele se află două stindarde. În exergă SMT·SF

LRBC I, nr. 837, 330-335, Thessalonica, A: 9, AE4, 1g 13,5x14mm.

48. Constantius II

Av. Legendă ilizibilă. Cap diademat spre dreapta.

Rv. SE[CVRITAS REI PVBLICAE]

Victoria înaintând spre stânga ținând coroană de lauri și frunză de palmier. În exergă ALEA.

LRBC II, nr. 2850, 355-361, Alexandria, AE4, A: 10, 2,29g, 17x16,5mm.

49. Constantius II?

Av. DN[...]. Bust spre dreapta cu diademă.

Rv. FEL TEMP REPARATIO

Împăratul doborând cu lancea un călăreț. În câmpul din stânga sus N. În exergă [C]ONSA.

Constantinopol, AE4, A: 12, 2,67g, 18x17mm.

50. Constantius II

Av. DN C[ONSTAN]-TIVS PF AVG. Bust diademat, drapat, cuirasat spre dreapta.

Rv. SPES REI-PVBLICE

Virtus spre dreapta ținând glob și sulică.

În exergă SM [...].

AE4, A: 12, 1,28g, 15x13,5mm

51. Constantius Gallus

Av. DN [C]ONST[ANTIVS IVN] NOB C. Bust laureat spre dreapta.

Rv. FEL TEMP REPARATIO

Împăratul doborând cu lancea un călăreț. Sigla

LRBC II, 1213, 351-354, Siscia, AE3, A: 12, 3,54g 18x17mm.

52. Valentinianus I

Av. [DN] VALENTINI-[ANVS PF AVG]. Bust diademat, drapat spre dreapta.

Rv. RESTITV-TOR REIP

Împăratul în picioare, cu capul spre dreapta ținând un stindard și Victoriola.

În exergă TESB.

LRBC II, nr. 1702, 364-367, Thessalonica, AE3, A: 12, 3,05g,
20x20,5mm.

53. Valentinianus I

Av. DN VALENTI-[...]. Bust diademat, drapat, cuirasat spre dreapta.

Rv. SECVRITAS-REIPVBLICAE

Victoria spre stânga cu coroană și frunză de palmier. În exergă CONS[...]

LRBC II, nr. 2109, dar * în câmpul din stânga jos, 367-375, Cosnatntinopolis,
AE3, A: 6, 2,01g, 17x15mm.

54. Valentinianus I

Av. DN VALENTINI-ANVS PF AVG. Bust diademat, drapat spre dreapta

Rv.: GLORIA RO-[MANORVM]

Împăratul cu captivul. În exergă [SM]NT.

LRBC II, nr. 2334, 367-375, dar în câmpul din dreapta jos o globulă,
Nicomedia, AE4, A: 6, 1,16g, 15x14mm.

55. Valentinianus I

Av. [DN VALENTINI]-ANVS PF [AVG]. Bust diademat, drapat spre
dreapta.

Rv. GLORIA RO-MANORVM

Împăratul cu labarum și cu prizonier în stânga. În exergă TESA?

LRBC II, nr. 1704, Thessalonica, AE3, A: 6, 2,04g, 18x17mm.

56. Valens

Av. DN VALEN-S PF AVG. Bust diademat, drapat spre dreapta.

Rv. SECVRITAS-REI PVBLICAE

Victoria cu frunze de palmier și coroană de lauri. În exergă SMKA.

LRBC II, 2530, 367-375, Cyzicus, AE4, A: 12, 2,10g, 17x14,5mm.

57. Gratianus ?

Av. [...]S PF[...]. Cap diademat spre dreapta.

Rv. VOT/X·X/MVLT/XXX

Legenda înconjurată de o cunună de lauri.

AE4, A: 12, 1,71g, 16,5x14mm.

58. Gratianus

Av. DN GRATIA-[N]VS PF AVG. Bust diademat, drapat spre dreapta

Rv.: GLORIA RO[MANORVM]

Împăratul cu captivul, spre dreapta

În exergă CON·S·Γ.

LRBC II, nr. 2108, 367-375, Constantinopolis, AE3, A: 12, 2,22g
20x16,5mm.

59. Valentinianus II

Av. DN VALENTINIANVS PF AVG. Bust diademat, cuirasat spre dreapta.

Rv. CONCOR-DIA AVGGG

Constantinopolis tronând spre stânga cu glob în dreapta și sceptru; proră în dreptul genunchiului. Steluță (?) în dreptul genunchiului.

În exergă SMHΓ.

LRBC II, nr. 1944, 378-383, Heraclea, AE3, A: 6, 2,43g, 21x20mm.

60. Nedeterminată

Ilizibilă. Gheară de ștanță pe avers și revers.

AE1, A: ?, 8,72g, 25x24mm.

61. Nedeterminată

Av. Cap diademat spre dreapta. Împăratul nu poate fi determinat; Rv.

GLORIA EXERCITVS

Signum de legiune în centru, în stânga și dreapta câte un personaj militar cu scut și lance. În exergă SMHΓ.

Heraclea, AE4, A: 4, 1g, 16,5x14mm

62. Nedeterminată

Av. Bust drapat, diademat, drapat; Rv. Împăratul în picioare, cu glob și lance

AE4, A: 12, 1,71g, 15mm.

63. Nedeterminată

AE4, A: ?, 0,99g, 10mm.

64. Nedeterminată

Rv. Personaj feminin-Victoria?

AE4, A: ?, 2,85g, 17x16mm.

65. Nedeterminată

Av. Legendă lizibilă. Bust laureat spre dreapta.

Rv. Legendă lizibilă
AE4, A: ?, 1,38g 16x14mm.

66. Nedeterminată
AE4, A: ?, 1,70g, 17x16mm.

IMPERIUL BIZANTIN

67. Tiberius II Constantinus (578-582)
Av. Bust cu coroana, roba consulară, mappa și sceptru cu vultur și cruce.
Rv. M, deasupra cruce.
Sear, nr. 430, 579, Constantinopol, follis, A: 6, 9,93g, 22,7x22,5mm.

68. Nedeterminată
Av. Legendă ilizibilă. Bustul lui Isus nimbat, ținând Evanghelia în ambele mâini.
Rv.: +IhSUS/XRISTUS/bASILEU/ [...] / bASILE
Probabil Ioan I Tzimiskes (969-976) sau emisiune anonimă din aceeași ulterioară (1020-1030). Poate fi o imitație. Apare un cuvânt între Basileus și Basile(ion).
Pentru follis anonim vezi: Sear, nr. 1793, c1020-1030.
Follis, A: 6, 5,30g, 26,5x24mm.

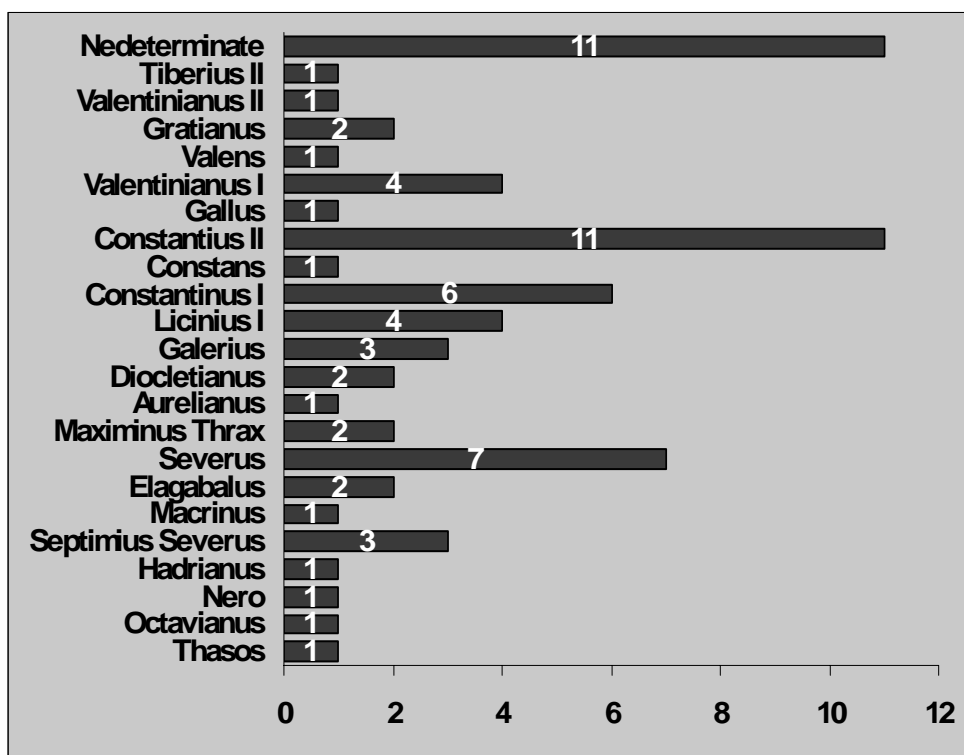
Abrevieri bibliografice

Head	B.V. Head, <i>Historia numorum</i> , Oxford, 1911
LRBC	P. V. Hill, R. A. G. Carson, J. P. C. Kent, <i>Late roman bronze coinage</i> , Londra, 1972
Moushmov	N. Moushmov, <i>Ancient Coins of the Balkan Peninsula and the Coins of the Bulgarian Monarchs</i> , 1912
Regling	B. Pick, K. Regling, <i>Die antiken Münzen von Dacien und Moesien</i> , Berlin, 1910.
Pick	B. Pick, <i>Die antiken münzen von Dacien und Moesien</i> , Berlin, 1898.
Sear	D. R. Sear, <i>Bizantine coins and their values</i> , London, 1987

TABELUL 1.
REPARIZAREA MONEDELOR PE EMITENȚI

Emitent	Nr. monede	Total
Thasos	1	1
Octavianus	1	1
Nero	1	1
Hadrianus	1	1
Septimius Severus	2	3
Geta	1	
Macrinus	1	1
Elagabalus	2	2
Severus Alexander	7	7
Maximinus Thrax	1	2
Maximus Caesar	1	
Aurelianus	1	1
Diocletianus	2	2
Galerius	3	3
Licinius I	4	4
Constantinus I	6	6
Constans	1	1
Constantius II	11	11
Gallus	1	1
Valentinianus I	4	4
Valens	1	1
Gratianus	2	2
Valentinianus II	1	1
Tiberius II	1	1
Nedeterminate	11	11
Total	68	68

GRAFICUL 1.
REPARIZAREA MONEDELOR PE EMITENȚI

TABELUL 2.
REPARTIZAREA MONEDELOR PE SECVENȚE CRONOLOGICE

M. grecești autonome	M. rep.	Principat		Dom.	Biz.	Neatr.	Total
		Imp.	Col.				
1	1	6	15	40	2	3	68

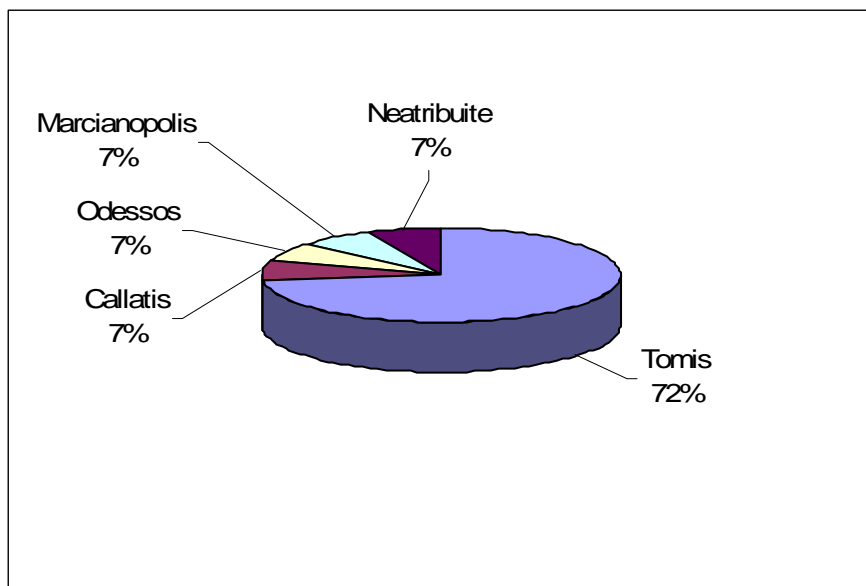
M.-monede, M. rep.-monede republicane, Imp.-Imperiale, Col.-Coloniale,
Dom.-Dominat, Biz.-Bizantine, Neatr.-Neatribuite

TABELUL 3.
REPARTIZAREA MONEDELOR COLONIALE PE ATELIERE ȘI
EMITENȚI

Emitent	T	C	O	M	N	Total
Septimius Severus	1	1				2
Geta	1					1
Macrinus				1		1
Severus Alexander	5		1			6
Maximinus Thrax	1					1
Maximus Caesar	1					1
Neatribuite	2				1	3
Total	11	1	1	1	1	15

T-Tomis, C-Callatis, O-Odessos, M-Marcianopolis, N-Neatribuite

GRAFICUL 2
REPARTIZAREA MONEDELOR COLONIALE PE ATELIERE

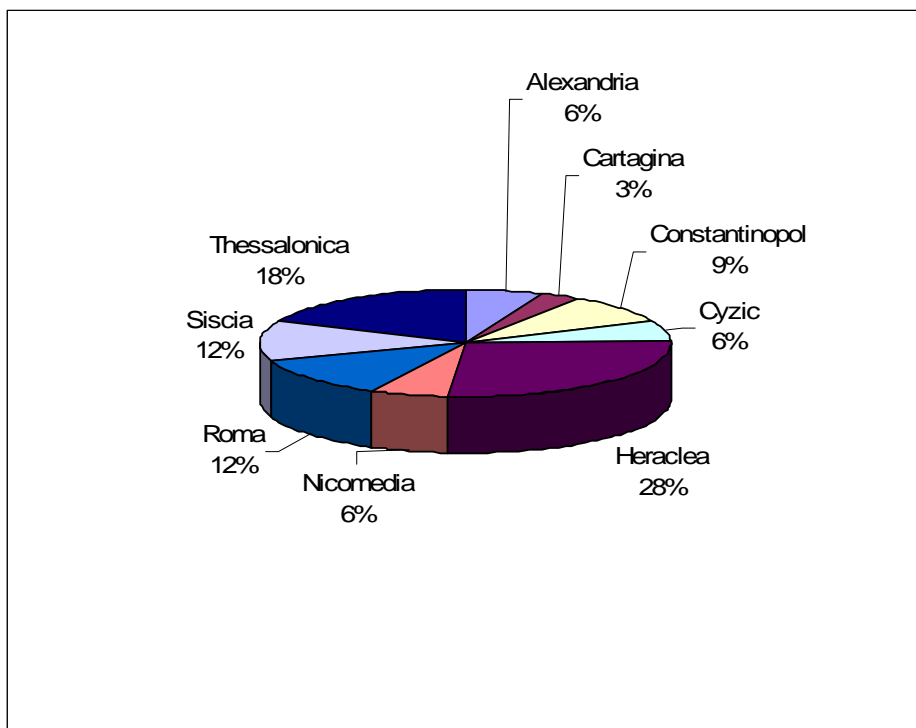

TABELUL 4.
REPARTIZAREA MONEDELOR DETERMINABILE DIN
PERIOADA IMPERIALĂ, ALTELE DECÂT CELE COLONIALE, PE
ATELIERE MONETARE

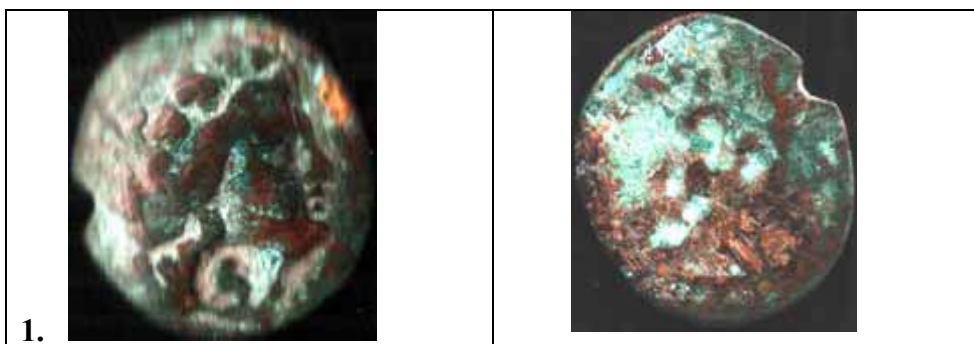
Emitent	A	CA	CO	CY	H	N	R	S	T
Nero							1		
Hadrianus							1		
Elagabalus							1		
Severus Alexander							1		
Aurelianus								1	
Diocletianus	1							1	
Galerius		1		1	1				
Licinius I					2				2
Constantinus I					3				
Constantius II	1		1		1	1		1	2
Gallus								1	
Valentinianus I			1			1			2
Valens				1					
Gratianus			1						
Valentinianus II					1				
Neatribuite					1				
Total	2	1	3	2	9	2	4	4	6

A-Alexandria, CA-Cartagina, CO-Constantinopol, CY-Cyzic, H-Heraclea, N-Nicomedia, R-Roma, S-Siscia, T-Thessalonica

GRAFICUL 3.
REPARTIZAREA PROCENTUALĂ A MONEDELOR
DETERMINABILE, ALTELE DECÂT CELE COLONIALE, PE
ATELIERE MONETARE

MONEDDE APARTINÂND LOTULUI STUDIAT 2 X

36.

37.

53.

56.

RELĂȚIILE INTERETNICE ÎN DACIA OCCIDENTALĂ ÎN SECOLELE IV-VI

Sever DUMITRAȘCU, Florin SFRENGEU

Retragerea politico-militară din *Dacia* – provincie nord-dunăreană, pusă în operă de autoritățile imperiale romane în răstimpul Gallienus-Aurelian și care a condus la întemeierea *Daciei* – provincie sud-dunăreană (respectiv ulterior a celor două provincii: *Dacia Ripensis* și *Dacia Mediteranea*) nu pare să fi afectat *direct* și *imediat* lumea neamurilor libere din nord-vestul fostei provincii. Pentru o vreme situația etno-demografică a regiunii, pare-se, și-a păstrat înfățișarea anterioară, chiar dacă slăbirea supravegherii romane putea îndemna la “pătrunderi”, și dinspre nord-vest, spre teritoriul fostei provincii.

Cele *două serii* de evenimente care s-ar putea conjuga hotărârii capitale a autorităților romane de a-și retrace *legiunile și trupele auxiliare* din *Dacia* intracarpatică, și anume luptele neamurilor libere – “barbare” - între ele, sau între *unele* din ele și armata romană din sud-estul Europei, nu par să fi afectat *status-quo-ul* politic din nord-vestul *Daciei*.

Lupta (probabil din anul 249) de la *Galtis* (*oppidum Galtis*), pe lângă care curge râul Auha, unde s-a dat bătălia dintre gepizii regelui *Fastida* și goții regelui Ostrogotha, pentru “o parte din țara sa” (*locorum suorum*), a acestuia din urmă, nu a fost localizată încă, cu certitudine. S-a presupus a fi undeva în sud-estul Transilvaniei, în nord-vestul *Daciei*, dar și *mai probabil undeva în nordul-estul Daciei*. Deoarece lupte se dădeau pentru *OIUM* “o parte din țara” lui Ostrogotha, deci de la nordul Mării Negre. Jordanes¹ ne spune că *Fastida* mărise “hotarele patriei sale”, dar nu spre sud, deoarece precizează că “a distrus aproape cu totul pe hermunduri și a supus și alte câteva popoare”. Direcția atacurilor sale pare a fi spre vest, est și nord, dar în *nordul* Carpaților.

O altă bătălie, de astădată cu romanii, e amintită de Jordanes, pe vremea împăratului Filip Arabul (244-249), când goții avându-l în frunte pe același rege Ostrogotha jefuiesc *Moesia*. În armată, pe lângă goți și *peucinii* (“din insula Peuce”, care se găsește la gurile Dunării) a mai inclus și “*taifali* și unii dintre *asdingi*, dar și *trei mii de carpi*”². Ni se pare *limpede* că acest război nu a putut afecta direct teritoriul nord-vestic al *Daciei*.

¹ Jordanes, *Getica*, p. 97-100.

² *Ibidem*, p. 91.

Victoria armatelor romane de la *Naissus* (Nis) din anul 269, sub comanda împăratului Claudius al II-lea Goticul și luptele duse în anii următori sub Aurelian au stopat pentru un timp iureșul ofensiv al lumii “barbare” împotriva Imperiului roman.

Abia peste un deceniu, și după retragerea legiunilor din Dacia, pacea relativă impusă de romani și acceptată de “barbari” se tulbură din nou. Imperialii se pare că dețin inițiativa strămutând “*in nostrum solum*”³, “*in Romania*”⁴ pe *bastarni* (280-295) și pe *carpi* (295-296) (o parte dintre carpii duși în Imperiu).

Conflictul din anul 290 dintre gepizi aliați cu vandalii împotriva goților⁵, pentru pământ, îndreaptă așezarea războiului undeva în estul, nord-estul bazinului carpatic, nu este exclus în direcția arătată de “golul” de putere apărut în urma strămutării în Imperiu a *bastarnilor* și unor *carpi*.

Dacă se cunosc provinciile romane unde au fost strămutați carpii, în legătură cu acest eveniment se ridică două întrebări care, într-un fel sau altul, pun în cauză și teritoriul nord-vestic al Daciei. Prima dintre ele privește *locurile* unde au fost așezați carpii în Dacia. La *Șopteriu*, în județul Bistrița Năsăud a fost descoperit un *cimitir carpic*. Nu în subsidiar se ridică însă întrebarea, dacă acești *carpi* au fost așezați în Dacia intracarpatică, între 295-296, după Aurelius Victor *in nostrum solum*, adică în *Romania* (după *Consularia Constantinopolitana*), înseamnă *indirect*, dar concis, că la *două decenii*, după Aurelian, romanii socoteau Dacia, dacă nu de fapt, dar cel puțin de drept – *NOSTRUM SOLUM*.

Că un grup însemnat de carpi a fost așezat în Pannonia e un fapt cunoscut *istoriografiei antice*. Faptul nu a scăpat nici “*prosopografiei*” vremii. Ammianus Marcellinus amintește genealogia lui *Maximinus* care “se trăgea din urmașii carpilor” din Pannonia (“orto a posteritate Carporum, quos antiquis excites sedibus Diocletianus transtulit in Pannonia”)⁶.

E greu de *trasat* un drum al pătrunderii carpice din estul Daciei, peste Munții Carpați până la vest de Dunărea centrală (*Maximinus* se născuse la *Sopianae* “oraș în provincia *Valeria*”). Jalonarea unui posibil traseu ni l-ar putea indica descoperirile din nordul Daciei – *Șopteriu*, unele indicii (amforete cenușii cu două torți) de la *Medieșul Aurit*, în județul Satu Mare, sau descoperirile de la *Oradea-Sântion Sere*, pe Crișul Repede.

³ Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 39, 43.

⁴ *Consularia Constantinopolitana* (MGH, IX, 230) la anul 295.

⁵ Mamertinus, *Genethliacus Maximiani*, 17, în *Panegiriei Latini*, Ed. A. Baehrens, Leipzig, 1911, p. 287.

⁶ Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXVIII, 1, 5.

O deplasare de *daci*, din “zona iazygă”, a fost presupusă de astădată, pe un drum îndreptat pe o direcție *tocmai opusă* celei a venirii carpilor, și anume de la vest la est, din Câmpia joasă a Tisei, pe Mureșul mijlociu, unde a fost descoperit un cimitir dacic de incinerare, datând din secolul IV, la *Cipău Gârle*. Resturile cinerare erau depuse în urne cenușii negricioase lucrate la roată sau în urne modelate numai cu mâna. O ceașcă e ornamentată (sau prevăzută?) cu alveole la buză. Datarea a fost apreciată și în lumina unui tezaur de monede romane găsit în conexiune cu cimitirul. Unele elemente indicau o factură *vestică* (iazygă), sau dintr-un mediu iazyg, pentru această descoperire. Deși n-ar fi exclusă nici o prezență dacică venită din sud, din aria munteană a descoperirilor de tip *Chilia*, cum pare a indica ceașca cu alveole. Credem însă că nu trebuie exclusă nici o “pătrundere” dacică din vest, pe care noi o înțelegem ca pe o relație normală între *lumea dacică* a pășunilor *pentru iernat* din vest (Câmpia Tisei) și lumea rurală dacică din zona salinelor din centrul Transilvaniei, respectiv din zona pășunilor *de vârat* a vitelor, cu râuri dese cu apă proaspătă și abundentă și în anotimpul secetos.

Sfârșitul secolului III și începutul secolului IV marchează în nord-vestul Daciei evenimente politice care schimbă înfățișarea structurilor de putere, atât în lumea “barbară” cât și în cea romană și autohtonă a regiunilor dintre Carpații Occidentali și Nordici și Dunărea centrală. Subliniem revenirea puternică a Imperiului roman târziu, ca singura *supraputere* ce-și va impune voința intereselor sale pe cursul mijlociu și de jos al Dunării.

Dar înainte de a prezenta impactul viguros al Romei pe Dunăre, de la Aquincum la Dinogetia, vom aminti mișcările neamurilor “barbare” din nord-vestul Daciei. Astfel Jordanes⁷ ne prezintă, după câte ne dăm seama, suprapuse, cel puțin *trei șiruri* de fapte: din secolul III, despre *vandali* (conduși de un *asding*); din secolul IV, despre heruli? (acestea agementate cu precizări despre detașamentele *herule* din secolul VI care luptau în armata bizantină); din secolul VI, despre *gepizi*, acestea contemporane cu sine. Încercând să ordonăm relatările *notarius*-ului, ale lui Jordanes, got romanizat, de origine din Moesia, vom avea următoarele explicații: a) locurile unde sălășluiau *vandalii* (a se înțelege *vandalii* din vremea războaielor marcomanice și până spre anul 400, când aceștia trec *Rinul*), sau pe unii dintre aceștia: *asdingi* sau *lacringi*, *silingii* se pare că au zăbovit în Silezia): “*Pe atunci la răsărit de ei se aflau goții, la apus marcomanii, la miazănoapte hermundurii, la miazăzi Istrul, care este numit și Dunărea*”⁸. Teritoriile *stăpânite* de vandali erau cele din vestul și nord-vestul Daciei, chiar *nordul* Daciei, încălecând Carpații pe cei doi versanți. Limita dinspre *miazăzi* e

⁷ Jordanes, *Getica*, 110, 111, 113, 114, 115.

⁸ Vl. Iliescu, în *FHD*, II, p. 425.

discutabilă. Credem însă că nu ne putem gândi la Dunărea bănăţeană şi nici la porţiunea din sudul “sacului panonic” (de fapt a Alföld-ului) dintr-un motiv limpede: “*Pe atunci*” Banatul se afla în *Dacia romană*, iar sudul “sacului panonic” era sub *ferma* stăpânire a iazygilor. Deci e în cauză numai porţiunea central europeană a Dunării, mai precis cea moravo-slovacă-ungară de azi; b) apoi informaţii “proaspete” despre “heruli”, deci de la mijlocul secolului al III-lea, când Jordanes spune răspicat: “*După referinţele istoricului Dexip, ei au ajuns de la Ocean până în regiunile noastre* abia în decurs de un an din pricina mărimii teritoriilor pe care au trebuit să le străbată”. Cunoaşterea acestui amănunt, datorată istoricului *P. Herennius Dexippos* este capabilă să nuanţeze cunoaşterea realităţilor etno-demografice de la Dunărea mijlocie. Dexip (născut în 210, în 262 *agnotet* şi *arhon*) a luat parte la luptele din anul 267 împotriva *herulilor*. Imediat, după 270 îşi compune cronică, căci avea în minte aceste evenimente, pătrunderea *spre limesul* central-dunărean a trei noi neamuri, alături şi apoi în locul celor vechi (vandalii): *rugii* în Noricum, *longobarzii* în Moravia? şi *herulii* – “Ei ocupau *atunci*”, “locurile unde astăzi locuiesc gepizii, lângă râurile Marisia, Miliare, Gilpil şi Grisia, care întrece în mărime pe toate celelalte mai sus amintite”⁹. Sunt *trei şiruri* de fapte care ne îndeamnă să nu mai vedem în aceşti *vandali*, pe vechii vandali (ai “lui” Dio Cassius), ci pe noii *vandali* (ai “lui” Dexip). Chiar dacă Visimar era din tribul *asdingilor*, el nu mai putea să conducă un centru de putere *vandal clasic*. Deci dacă admitem că luptele romanilor (“Dorind ca începuturile domniei sale să le inaugureze prin supunerea vandalilor, el a pornit împotriva lui Visimar, regele acestora, care era din tribul asdingilor, cel mai de seamă dintre toate triburile şi foarte războinic.”) s-au dat în vest, sau la Dunărea centrală (cu rămăşiţe vechi vandale), un fapt e incontestabil, Jordanes se referă sau îi confundă pare-se pe vandalii asdingi, cu noile lor rude – *herulii*. Aceştia sunt de fapt cei ai căror urmaşi vor lupta în armata romano-bizantină până în secolul VI: „numărul şi armata lor sunt pomenite în statul nostru şi până în ziua de astăzi”¹⁰. Că evenimentele se petrec astfel, ne-o precizează luptele *goţilor* cu *vandalii*: „Iar Geberich, strălucitul conducător al goţilor, după ce a biruit şi jefuit pe vandali s-a întors în locurile sale, de unde plecase”. O atare direcţie de atac apare şi cu alt prilej: „După înfrângerea herulilor Hermanarich a pornit cu armata împotriva veneţilor care, deşi erau de dispreţuit ca forţă militară, totuşi erau puternici prin numărul lor mare”¹¹. Şi de astădată el revine şi introduce un eveniment *anterior* celor petrecute în vremea lui Geberich şi Hermanarich, deci mai vechi cu un secol: „*Atunci* prea

⁹ *Ibidem*, 115, 119.

¹⁰ Jordanes, *Getica*, 110, 111, 112.

¹¹ *Ibidem*, 115, 119.

puțini vandali care scăpaseră, după ce au strâns ceata celor care nu se puteau lupta, părăsind patria lor nenorocită, au cerut de la împăratul Constantin / Constantin cel Mare, împărat între 306-337/ să le dea Pannonia și au rămas aici cu aproximație timp de șaizeci de ani în locuri arendate lor și s-au supus decretelor imperiale ca niște locuitori din provincii”¹².

Descoperirile arheologice, în special cele de la *Beregsurány* par a indica prezența unui *grup germanic nou* în zonă, pe Tisa (Beregsurány, Beregovo VI, Csorna, Male Petkovce) care lucrau ceramică cenușie-plumburie, în special *căni mari* de „factură Cerneahov”, ornamentate, ca cele datând din secolul IV din Moldova și Muntenia, cu *caneluri verticale largi*, dar și prin *stampare*, în special *străchinile* (după TS) sau unele căni, dar și cu benzi simple și în val – chiupurile (mai puține și de o factură *aparte* celor de tip Medieșul Aurit). Cea mai însemnată descoperire s-a făcut la Beregsurány, unde pe unele vase sau fragmente de vase se aflau *RUNE*, ceea ce pune în cauză prezența unui grup mai relevant „suedez”, de peste mare, sau în orice caz de la *OCEAN*. Prezența în zonă a *herulilor* (spre deosebire de *vandali*, care după Constantin cel Mare, devenind „provinciali” în Pannonia, *nu* au mai constituit un factor de putere, pe afluenții Tisei, în nord-vestul Daciei), ne este afirmată și de către Procopius din Caesarea¹³ și Menander Protector¹⁴, fie în zona Dunării slovace, fie în zona Dunării sârbești („a doua Pannonie”) unde? s-au așezat *avarii*, mai apoi.

Punerea în lumină a rolului *herulilor* în nord-vestul Daciei, în epoca romano-bizantină, e de natură să sugereze așezarea relațiilor interetnice, atât a celor *băştinaşe* (*daci*, *celți*, germanici vechi: buri, quazi, vandali), cât și a grupurilor nou venite, în primul rând germanici (= heruli, goți?, gepizi) și mai apoi *avari* și *slavi*, spre sfârșitul epocii romano-bizantine.

S-au acumulat, până în prezent, trei serii de descoperiri: *centre de lucrat ceramică, așezări, necropole*.

În ce privește *centrele de modelat ceramică*, cu vestigii certe de *centre de olărie* (*cupatoare*, ateliere cu ustensile modeste, dar semnificative pentru modelatul vaselor de lut: spatule și ustensile pentru ornamentat *pasta moale* a viitoarelor recipiente) se cunosc, cronologic, *două* „etaje”, unul vechi, datând din secolul I, *relevând* trei comunități etnice: *Malaja Kopanja*, *Podvinogradovo* pe Tisa și *Zemplin* pe Bodrog, unde se modela ceramică dacică (cești, vase-borcan, fructiere – *numai* cu mâna; și olărie la roata rapidă: castroane, fructiere, oale, chiupuri); *Blažice*, *Prešov III*, *Sebastovce*, pe afluenții Tisei, Hernad și Bodrog, unde se modela *ceramică stampată* – mai

¹² *Ibidem*, 115.

¹³ Procopius din Caesarea, *Despre războaie*, VII, 33, 13 (FHD, II, 445).

¹⁴ Menander Protector, *Fragmente*, 9 (FHD, II, 511).

ales străchini (în *tradiția* ceramicii celtice stampate sau imitații după TS), oale, căni (dar unde, deocamdată, lipsesc ceștile dacice), de factură *celtică* (cotini) sau eventual germanică (buri?); *Zemplin* în bazinul Bodrogului, unde se modela ceramică *dacică* și *vandală* – germanică de tip Przeworsk.

Pentru secolele II-IV s-au conturat cinci centre-ateliere de modelat: vase: *Medieșul Aurit*, județul Satu Mare, pe Someș, unde se modela ceramică dacică – *cești*, vase-*borcan* numai cu mâna și la roată: *fructiere*, *oale*, *castroane*, *chiupuri* mari, arse în cuptoare înalte, prevăzute cu picior median – „cruțat” din pământul virgin, și canale lungi de foc. De la nivelul secolului II – începutul secolului III A.D., pus în lumină prin descoperirea unor monede emise în vremea împăratului Septimius Severus, când cuptoarele se aflau demult în funcțiune, cu niveluri din secolele III-IV cu ceramică cenușie și negricioasă săpunoasă ornamentată cu motive lustruite și *ceramică neagră* și *negricioasă* nisipoasă, zgrunțuroasă, imitând profilatura buzelor de factură romană-provincială. S-au descoperit și funduri de vase *tăiate cu sfoară* de pe discul roții olarului și *chiupuri* modelate la roată din pastă cenușie *ornamentate cu brăuri alveolare* (după tradiția ceramicii dacice lucrate numai cu mâna); grupul de pe Tisa, *Beregsurány*, *Beregovo VI*, *Csorna*, unde, așa cum am specificat mai sus, se lucra ceramică germanică cu un anume specific, atribuită cu probabilitate *herulilor* („suedezi” care foloseau „însemnările” – probabil magice, rituale, cu *rune*); centrul de la *Male Ratkovce* între Latorița și Új, în bazinul Bodrogului; centrele de olărie de la *Blažice* și *Trstene pri Hornade*, din valea Hernadului, unde se lucra *ceramică stampată* de tradiție celtică? (cotină) sau germanică (bură, vandală?). În zonă se afla și centrul de la *Sebastovce* cu cuptoare din secolul I, dar și cu o așezare cu ceramică de epocă romană (secolele II-IV A.D.), inclusiv *chiupuri* mari de tradiție *dacică*; și în sfârșit ultimul grup, cel de pe valea *Torinei* cu centrele de la *Ostrovany* și *Prešov* (aflate în aria culturii Púchov, cu niveluri vechi și noi, *celtice*, *dacice*, *germanice*).

Recent, cercetătoarele slovace Maria Laminová-Schmiedlová și Božena Tomasova, au descoperit, în centrul de la *Ostrovany*, pe lângă vestigiile din secolele II-III, un cuptor datând din secolele IV-V, ceea ce arată, ca și în cazul atelierelor de olărie de la *Medieșul Aurit*, dăinuirea seculară a unor asemenea centre de ceramică. Cuptoarele descoperite în Slovacia – în grupul *Ostrovany I*, *Ostrovany II*, *Prešov* și *Podazovski Gorodisce*, arată o limpede *filiație tipologică*, a acestor cuptoare, cu cele din marile centre romane de pe Dunăre de la *Brigetio* și *Aquincum*.

Așezările se pot cunoaște mai concret, prin inventarele descoperite în locuințe, anexe gospodărești, gropi sau în stratul de cultură. Astfel, avem stațiunile *dacice* de la *Petrovo*, *Podvinogradovo* (așezări) și *Malaja Kopanja*

cu vestigii specifice *inconfundabile*, (cetăuie, oppidum, dava – distrusă de romani); pe cea de tip vandal(?) – Przeworsk de la *Bucea* (cu ceramică specifică ornamentată cu *alveole*) sau *mixte*, vandali și daci(?) de la *Lazuri*; de la *Mocala*, ce ar putea fi atribuită *cotinilor* sau *burilor*(?) – (cu ceramică „standardizată” care nu are trăsături specifice relevante, deocamdată), cele de la *Beregovo VI* și *Lužanka*, cu ceramică stampată, mai ales castroane, dar și cu *ustensile de stampare de tip* Beregsurány și căni *canelate* de „factură Cerneahov”, inclusiv chiupuri cenușii, pe care le atribuim *herulilor*. La *Soloncy*, castroanele stampate – în altă *manieră*, cu multe elemente *cruciforme* indicând, eventual, elemente creștine, de factură *ariană*, deși imită ceramica romană (TS), par a indica o așezare cu niveluri mai târzii, din care chiar dacă lipsesc, până în prezent, „*paharele bitronconice de lut*”, nu este exclus să fie o așezare aparținând *gepizilor*.

Necropolele sunt de două tipuri – plane și tumulare. Și cele plane și cele tumulare pot fi atribuite atât dacilor, cât și neamurilor germanice. Necropola de la *Zemplin* e o necropolă *mixtă*, dacă și vandală, unde mormintele cu arme – deci cele mai numeroase și cu cele mai bogate inventare de piese de armament de factură romană, sunt dacice. Nu depunerea armelor în mormintele de incinerație au relevat etnicul, ci *olăria* caracteristică, tradițională. Tradiția depunerii armelor în morminte e veche la *daci*, cum o dovedește un inventar dacic vechi, cu armament, datând din secolul II î.Chr., descoperit în Câmpia Tisei (Alföld) și publicat recent de cercetătorul maghiar Z. Visý. Alte inventare, mai târzii, au fost publicate din zona transcarpatică a Ucrainei, de către cercetătorii polonezi (R. Jamka și colegii săi) încă în perioada interbelică. Sunt inventare funerare dacice, cu arme, datând din secolele I-III, unele chiar cu alură „princiară”.

La Medieșul Aurit a fost descoperit un cimitir dacic de incinerație, unde sunt și câteva morminte ale unui nou grup de daci estici - sau sunt morminte vandale ? (cu analogii în descoperirile de tip *Bolotnoe* și *Zvenigorod*) sau *herule*? unde ritualul și ceramica impun o atribuire a lor alogenilor. De altfel, în zonă, au fost descoperite – pe lângă așezarea dacică de la Șuculeu – și vestigii de tip Przeworsk (cu amnar și o *secure* rituală) și o așezare mai târzie, din secolul IV – poate începutul secolului V - ce ar putea fi atribuită, eventual, unui alt grup germanic (*heruli*, *gepizi*?).

Se cunosc, de asemenea, un șir de descoperiri – *inventare funerare* – răspândite de la sud la nord, pe un aliniament ce definește în vestul Munților Apuseni, *limita dintre câmpia înaltă* puternic împădurită, până în secolul al XVIII-lea, și *câmpia joasă a Tisei (stepa, pusta)*, pomenite și anterior, la *Oradea*, *Curtuiuşeni*, *Șimleul Silvaniei*, *Apa*, *Boinești*, datând din secolul al IV-lea, și care au fost atribuite *vandalilor* sau *gepizilor timpurii* (după

Cronica lui Malalas). Fără a contesta cu totul această atribuire, se cere a se ridica temeinic întrebarea dacă aceste inventare *nu* aparțin mai degrabă *herulilor*, care, se pare, dețineau *centrul de putere militară* în nord-vestul Daciei, începând cu a doua jumătate a secolului III, în timp ce vandalii, în vremea lui Constantin cel Mare, cel mai târziu înainte de 337, devin „provinciali” în Pannonia și se supun „decretelor imperiale”, iar gepizii *nu* deveniseră o putere agresivă.

Așadar, descoperirile arheologice, *vandale* și chiar *herule* nu pot circumscrie prezența unei masive populații germanice (inventarele funerare nu depășesc limita câmpiei înalte, deci *nu* pătrund la *est* de aliniamentul Arad-Oradea-Șimleul Silvaniei-Satu Mare) la sud de bazinul Tisei superioare. Firește descoperiri de factură deosebită *nu* lipsesc. Ceea ce îndeamnă la o nuanțare a *ariei* locuite de *vandali* și de *heruli*, în sensul că regiunile pe care le locuiesc se află *acolo* unde sunt și descoperirile arheologice cele mai însemnate – în bazinul Tisei superioare, înțelegând Tisa și afluenții săi din nord, nord-vestul Daciei, adică aria regiunilor ciscarpate din Ucraina, Slovacia, nord-estul Ungariei și nord, nord-vestul României. Credem că această “*arie vandalo-herulă*” nu se suprapune, nu coincide cu aria locuită de gepizi, deși răspândirea lor trebuie s-o înțelegem numai după dispariția puterii politice a hunilor. Deci sintagma “Ei (Herulii?) ocupau atunci locurile unde astăzi locuiesc gepizii, lângă râurile Marisia, Miliare, Gilpil și Grisia, care întrece în mărime pe toate celelalte mai sus amintite”¹⁵ trebuie înțeleasă în alt sens. Judecând strict că *Marisia* e *Mureșul*, *Miliare* și *Gilpil*, puteau fi *Crișul* (Crișurile) și *Someșul*, dar și *Hernadul* și *Bodrogul*(?), iar *Grisia* (care apare și la Geograful Ravennat și la Constantin Porfirogenetul) poate fi și o coruptelă din *Tisia* (*Trisia*), dar oricum, cel care le întrece în mărime *pe toate* cele amintite, e râul *Tisa*.

Strămutarea vandalilor în Pannonia la începutul secolului al IV-lea este, la fel, de natură să ridice întrebarea: împotriva *cui* se vor ridica “de către romani” valurile care “zăgăzuiesc” Câmpia Tisei, și care sunt de natură să arunce o anume lumină și asupra unui tip de descoperiri arheologice de pe valea Crișului Negru, la care ne vom referi după ce vom încerca să prezentăm aceste fortificații ce apărau “lumea romană” împotriva celor care au pătruns *intempestiv* în sfera de interese romane. Noi considerăm că tot împotriva germanicilor – heruli, căci “primejdia gotă” nu-și va face simțită presiunea concretă decât după atacul hunilor de la 375/376.

Revenirea puternică a Imperiului roman sub Diocletian și mai apoi sub Liciniu și Constantin cel Mare, la “meterezele de siguranță” ale Imperiului roman târziu, ce devenise romano-bizantin, este în prezent un fapt îndeobște

¹⁵ Jordanes, *Getica*, 113.

cunoscut. Sunt cunoscute numeroasele fortificații romane de la Dunăre, aducerea sub puterea Romei a Daciei nord-dunărene de la *Tibiscum* și *Gornea*, până la gurile Dunării. Construirea *Brazdei lui Novac de Nord* și a castrelor, printre multe altele, de la *Hinova* și *Pietroasele*, și nu în ultimul rând, *fortificarea spirituală* a lumii romane, prin edificarea a numeroase *episcopii* și centre religioase, pe malul drept al Dunării, cu precădere în cele “cinci provincii dacice” sud-dunărene: *Moesia I* și *II*, *Dacia Ripensis*, *Dacia Mediteranea*, și *Scitia Mică* – Dobrogea. Dunărea de Jos va deveni pentru câteva secole unul din segmentele principale ale centrului “mondial” al paleocreștinismului, care va fi în sud-estul Europei, punte între creștinii din Orient-Ierusalim și cei din Occident-Roma (Vatican). Se ridică primii intelectuali de valoare europeană, și nu numai, născuți în aceste părți, dintre care amintim pe Dionysius Exiguus, Ioan Cassian și Niceta din Remesiana.

Dar romanii nu au abandonat nici Dunărea mijlocie, și până la 476 va fi așa, Pannonia reprezenta „cheia” apărării Imperiului roman, a Italiei și Romei, față de *pericolele* ce au amenințat mereu lumea de la sud de Alpi, de la *războaiele marcomanice*, până târziu, la *invazia tătarască*.

Aceste valuri (chiar dacă le-am numi *Limes Sarmatiae*) sunt opera politicii romane de a stăvili atacurile germane în această zonă, a apăra Pannonia – deci implicit Imperiul, în zona sa centrală cea mai expusă și de a *domoli*, pe de o parte, pe *sarmați* (iazygi, și *acum* și roxolani și alani) și de a *rupe* legăturile care se creau între aceștia – numeroasele lor atacuri, singuri sau în colaborare cu germanici, stau mărturie în acest sens -, și neamurile germanice *nou* pătrunse în centrul Europei – *heruli*, *longobarzi*, *rugi*.

Valurile (pentru că este un sistem și ca duct și morfologic; sunt mai multe *linii de valuri*) pornesc din dreptul Dunării, din zona de la nord de Aquincum (Budapesta de azi), străbat Câmpia Ungară, dintre Dunăre și Tisa (Alföld), răzbesc *peste* Tisa, în zona *Tószeg*, unde cercetătorii maghiari au descoperit vestigiile unui *castru roman*, datând din secolul IV. Aici au frontul (șanțurile) îndreptat spre nord, deci spre „pericolul” ce venea din Slovacia. Coboară, la est de Tisa, spre sud, în așa numitul sector răsăritean, pe linia orașelor Debrețin, Oradea (sud-vest de oraș)-Arad-Timișoara-Vârșeț, până la Dunăre. Aici au frontul (șanțurile) îndreptat spre est. În sectorul sudic, în Bačka, valurile apărau malul nordic al Dunării și cel apusean al Tisei.

În sectorul răsăritean se cunoștea mai bine o *singură linie*, de la nord spre sud, pe aliniamentul aproximativ al localităților *Roit*, *Cefa*, *Zerind*, *Chișineu Criș*, *Șimand*, *Arad*, care era *dublă* cu porțiuni mai mici de val, situate mai spre est, în zona satelor *Roit*, *Cefa*, pe aliniamentul comunelor *Sânnicolau Român* și *Berechiu* și în zona *Zerind-Chișineu Criș*, mai spre est de aliniamentul satului *Adea*. O ultimă dublare a acestei prime linii este făcută la

răsărit de Arad, în zona satelor *Sâmbăteni-Cuvin-Covăsinț*, zonă cercetată pe teren și prin săpături sistematice efectuate în anul 1966. Sistemul de fortificații în acest sector – cercetat de E. Dörner și V. Boroneanț – „are lățimea de 52 m și este compus din patru valuri și cinci șanțuri consecutive, cel exterior având pe fund un rând de pari. Sub valul interior s-a descoperit un complex de ceramică *dacică* indicând *terminus postquem* al construcției, iar în șanțuri s-a găsit ceramică de factură romană”. Cea de a treia linie de valuri se oprește la sud de Mureș, mai la vest de Lipova, căci în Banat sunt cunoscute trei linii de valuri *continue*.

Cercetările de teren, din hotarul localității Zarand, au dus la constatarea că de fapt existau cele trei rânduri de valuri și la nord de Mureș, în sensul următor: *o primă linie*, cea mai vestică, pe aliniamentul localităților *Arad-Chișineu Criș-Zerind-Salonta-Cefa-Roit* (continuând linia cea mai vestică din Banat); *o a doua*, discontinuă însă, situată puțin mai spre est, sau poate o dublare a primei linii în anumite porțiuni(?), pe aliniamentul *Adea-Berechiu-Sânnciolau Român*. Această linie nu pare a avea corespondent *direct* la sud de Mureș. Cea mai dinspre est, *a treia*, și, pare-se, ultima linie, ce continuă a doua linie din Banat, se găsește pe aliniamentul *Sâmbăteni-Cuvin-Covăsinț* (cercetată în 1966), continua în hotarul satului *Zarand* (traseul a fost identificat în anul 1967, prin periegeze; se situează la vest de sat și are șanțul în partea de răsărit; linia valului e folosită, în prezent, în această porțiune, ca drum de care și e aproape complet aplatizată) – *Chereluș-Sepreș-Talpoș-Gurbediu* (la vest de Tinca)-*Inand*.

Cea de a treia linie din Banat, care se oprește la Mureș, pare a *nu* avea, deocamdată, corespondent în nordul râului. Nu știm în ce măsură cele trei linii de la nord de Mureș le continuă în toate cazurile, *direct*, pe cele din sud, sau sistemul a suferit deplasări, modificări, dar a rămas *principlal* tot la *trei linii de valuri*. Nu știm în ce măsură dispar sau se suprapun cele trei linii de valuri în zona de la sud-vest de Oradea; spre nord este amintit, în unele lucrări mai vechi și un *val de pământ* situat între Crișul Repede și Crasna.

Impactul roman în zonă nu a fost oarecare, superputerea tricontinentală și-a impus și aici voința sa politico-militară și interesele, salvând granița Dunării centrale până la venirea hunilor și chiar după această dată, când centrele de putere ne-romane au fost canalizate spre Câmpia Tisei (Alföld-hunii) sau sudul „sacului panonic” – *Sirmium* (herulii, gepizii, avarii). Oricum Pannonia a rămas, în sens *nu* numai nominal, Romei, până la 476, la căderea Imperiului roman de apus, așa cum a explicat, această realitate politică, istoricul maghiar L. Várady.

Linia de valuri care s-a impus în zonă, a avut urmări. Pe lângă faptul, ce trebuie subliniat, că ea urmează în nord-vestul Daciei (Crișana) limita dintre

câmpia înaltă și câmpia joasă, dintre stepă (pustă) și pădurea *veche* din vestul Apusenilor, aceasta a marcat mereu „o margine”, a descoperirilor sarmatice; și implicit *șirul* nord-sud al inventarelor funerare herule?, al mormintelor gotice (Arad-Oradea-Dindești), a descoperirilor „hunice”, „gepidice”, „avare” (de fapt de *epocă* sarmată, hunică, gepidică, avară) care se masau spre vest, *în pustă*, și nu s-au răspândit decât sporadic sau deloc spre est. *O vreme* linia de valuri le-a stăvilit pătrunderea spre vestul Imperiului roman, apărând Dacia romană, apoi *pădurea* seculară de foioase, ce a dăinuit până în secolul al XVIII-lea.

Se pare însă că aceste valuri, acest sistem de valuri, a stopat sau întrerupt temporar *pășunatul* vitelor din Dacia intracarpatică și nu numai, la *iernat*, în câmpia joasă, mlăștinoasă de la răsărit de Tisa, de la confluența acesteia cu Mureșul la sud și până la Crișul Repede și Barcău spre nord, asigurând autorităților romane întregul *control* asupra acestei *stepe-pășuni* din centrul Europei. Iar mai spre mieznoapte la „cotul mare al Tisei” – zona de confluență a Crasnei, Someșului și Turului, cu râul stepei maghiare, era barată *libera circulație* față de centrul de forță al herulilor germanici, de la *Beregsurány*.

Așa se explică de ce, într-o zonă depresionară, unde nu s-au făcut descoperiri dacice preromane, până în prezent, Depresiunea Holodului, pe Crișul Negru, apar acum, începând cu secolul II stațiuni cu vestigii ce datează din mai multe perioade, până în secolul VII, în ceea ce interesează aceste rânduri, dar și mai târziu din feudalismul timpuriu.

Cercetarea acestor așezări, deși se află la începuturile sale, ne-a atras atenția prin două caracteristici. Așezările situate în lunca Crișului Negru – *Râpa* – La Luncă și *Rohani* – Peste Criș, au fost colmatate, acoperite cu mâl de către viiturile râului, iar cele de pe terasele râului – *Cociuba Mare* – Fântâniță, *Râpa* – Dealul Morilor și *Tinca* – Dealul Morilor, au mai multe niveluri de locuire datând din secolele IV și V-VI. Este „suspectă” lipsa aproape totală a descoperirilor monetare sau de altă natură, care să indice o populație războinică sau venind și plecând definitiv, în grabă. Ceea ce ne face ca deocamdată să nu atribuim aceste descoperiri (pe rând: *vandalilor*, *herulilor* sau *goșilor*, *gepizilor*), numai unor *recente* și *episodice* grupuri războinice, ci și unor păstori daci. Vestigiile descoperite (*chiupuri* mari, ornamentate la *Cociuba Mare*-Fântâniță, ceramica *cenușie* - inclusiv *chiupuri* *cenușii*, ornamentate cu benzi simple și în val -, *negricioasă*, *cărămizie* și *zgrunțuroasă* de la *Râpa* și *Tinca* - (Dealul Morilor) arată legăturile – și prin transumanța păstorilor – cu lumea romană provincială târzie. Într-o locuință a fost descoperit un *pieptene* cu mâner supraînălțat (în formă de „clopot”), datând din secolul IV, deci indicând descoperiri de „factură” Cerneahov. Dar

vestigiile arheologice de pe Crișul Negru se deosebesc de cele din partea de nord-vest a Daciei, de tip *Beregsurány* sau *Lužanka*. Nu au fost descoperite căni cu *umerii canelați* și nici castroane caracteristice acestui areal cultural. Dar nici cești dacice. Vestigiile înfățișează un *koiné* local¹⁶ de tip *provincial roman* și nu au o relevanță *specifică*. Un rol l-a jucat în acest proces și *creștinismul*. În sudul Crișanei, la *Micia*, cunoscutul centru militar roman de pe Mureș, s-a descoperit cunoscuta fibulă cu inscripția creștină *Quartine Vivas*, iar la Porolissum, mai multe vestigii paleocreștine.

Realitățile istorice din nord-vestul Daciei ne înfățișează nu numai descoperiri relevate cronologic și etno-cultural, ci și relații interetnice bine conturate. Astfel este *mormântul* cu ceașcă dacică de la *Mülendorf*, pe malul lacului Neusiedl, din Austria, al unui dac aflat în suita regelui quad *Vannius*, cimitirul *dacic* și *vandalic* (Przeworsk) de la *Zemplin*, mormintele germanice (vandale, *herule*, gepide?) din cimitirul dacic de la *Medieșul Aurit*, sau o locuință cu „*pieptene gotic*” în așezarea de la *Râpa* – Dealul Morilor (o familie germană; o căsătorie mixtă?). De altfel toate *grupările* „barbarilor” din estul Europei erau veritabile *conglomerate* de etnii *suprapuse* și *paralele*, după cum scriu, pentru secolul IV, Ammianus Marcellinus¹⁷ și, pentru secolul VI, Jordanes¹⁸.

Sub imperiul politicii romane, predominantă pe Dunăre, în prima jumătate a secolului al IV-lea, și chiar mai apoi, comunitățile din stânga fluviului vor cunoaște o oarecare stabilitate, cu caracteristici proprii în fiecare sector al marelui fluviu. În vestul și nord-vestul Daciei precumpănesc trei situații mai lesne decelabile: cea dintre Dunăre și tripla linie de valuri – unde conviețuiau daci și celți târzii, cu sarmați iazygi și roxolani; din regiunile *ciscarpatine*, din Slovacia, Ucraina sud-occidentală, nord-estul Ungariei – o zonă de predominanță germanică *herulă*, populație suprapusă, cu duritate, populațiilor autohtone sau mai vechi – *populația creatoare a culturii Púchov, dacii, cotinii* și *elementele vandale de tip Przeworsk*, eventual *elemente gepide* timpurii și, părțile de nord-vest, de la granița de nord-vest a fostei provincii romane Dacia, din Crișana și Maramureș, unde erau răspândite peste tot *așezările dacice vechi*, cele rezultate în urma pătrunderii și așezării de *daci, costoboci* și *carpi*, alături de vechile comunități dacice, celtice târzii sau germanice (buri, vandali?), și în locuri noi, unde și-au găsit adăpost aceste comunități, desfășurându-și traiul sub „frica” noilor amenințări, și sub *protecția* a două

¹⁶ E de evitat, în aceste cazuri, atribuirea forțată. Cazul “culturii Sf. Gheorghe” – atribuită goților, dar care se înfățișează ca o *cultură dacică* datând din secolul IV, prin cercetările lui Gheorghe Bichir și Coriolan Petranu.

¹⁷ Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXXI, 2, 13.

¹⁸ Jordanes, *Getica*, 226.

noi realități – cea a începutului refacerii unității lumii „vechii” Daciei – a daco-romanilor din fosta provincie și a dacilor și altora din zona limitrofă și a prezenței masive la nord de Dunăre, pe un segment uriaș, de la Tisa până în Delta Dunării și limanul Nistrului, a Imperiului roman-târziu, devenit romano-bizantin și creștin.

Puterea și prestigiul Romei, prezența sa pe întregul curs al Dunării mijlocii și de jos, a menținut întregul flux al vieții economico-sociale și culturale. Vechile ateliere care lucrau la granița Daciei în primul rând, pentru piața de dincolo de limes dar nu numai își continuă producția, la *Tibiscum* (de ceramică și mărgelă de sticlă), la *Micia* și *Porolissum*. Aceștia li se adaugă centrul de ceramică de la *Medieșul Aurit*, pe Someș, care lucrează din plin și în secolul IV, fapt dovedit de întreaga sa producție ceramică (chiupuri ornamentate cu *brăuri*, vase *tăiate cu sfoară de pe roata olarului*, ceramică neagră zgrunțuroasă cu profilatura romană provincială a buzelor).

Așa se explică uniformitatea (koiné) ceramicii descoperite în așezările rurale din vestul și nord-vestul Daciei în întreg secolul al IV-lea, fie că este *cenușie* sau *cenușie-negricioasă* lustruită, de veche tradiție, analogă celei descoperite la *Bratei*, fie că este *cărămizie* sau *negricioasă-zgrunțuroasă*, de factură *provincial romană* și pe care nu o găsim în descoperirile germanice din nord-nord-vest (marcomani, quazi, vandali, heruli, gepizi). Unii dintre ei vor prelua acest tip ceramic abia mai târziu, când vor pătrunde pe teritoriul roman, mai ales după invazia hunilor. Acestei producții a centrelor romane din vestul Daciei e necesar să-i mai adăugăm mărfurile provenite din *târgurile* pe care romanii le-au întreținut mereu pe linia Dunării și la marginea stăpânirii lor politice și culturale.

În vestul Apusenilor au fost descoperite importuri romane, dintre care amintim o *placă ajurată* romană de centură, descoperită la *Moroda*, județul Arad și fibulele cruciforme, paleocreștine, de tipul cu „capete de ceapă”, de la *Oradea*, *Cadea*, *Cheșereu*, *Mișca*, din județul Bihor.

În a doua jumătate a secolului al IV-lea invazia hunilor va răsturna pentru mai puțin o jumătate de secol (420?-454) echilibrul de forțe din zona Dunării centrale, modificând astfel și structurile politice și sociale din nord-vestul Daciei. În stepa-pustă dintre Dunăre și Tisa se va crea un *nou* centru de putere, de astă dată de *tip hunic* (*Nagyszéksós*, luat doar ca reper), care va schimba și structura *relațiilor suprapuse și paralele* dintre comunitățile din cele trei arii mari din nord-vestul Daciei. Între Dunăre și limita câmpiei înalte din vestul României (limita valurilor și a concentrării descoperirilor sarmatice), peste pânza comunităților celte și dacice târzii, și sarmatice (iazgyi și roxolani; *Sarmatenzeit*, după expresia lui M. Párducz) se suprapune *puterea hunilor*, care, nu era însă „liniară”, fiind la rândul ei un conglomerat de

„centre militare de putere” ale *alanilor, skirilor, ostrogoților, herulilor?* și *apizilor*, antrenați în iureșul confederației lor războinice.

Realitățile din Câmpia Tisei sub huni (*Hunenzeit*, după expresia lui N. Fetich) ne-au fost relatate de Priscus Panites-„*Tracul*”, care a luat parte, în anul 448, la cunoscuta solie trimisă la curtea regelui hun Attila, de împăratul romano-bizantin *Theodosius al II-lea*, unde se întâlnește cu solia „romanilor apuseni”, luând contact *direct* cu realitățile „aulice” de la curtea lui Attila, dar și cu *localnicii*. „Reginei hunice” îi cinstesc „trei cupe de argint” și alte daruri și delicatose exotice, iar din conflictul iscat între occidentali și regele hun află motivul provocat de pretenția fiecăruia de a stăpâni niște „cupe de aur” ce aparținuseră *episcopului din cetatea Sirmium*, din Pannonia. Pe Constantius „căzut (din cauza acestor cupe de aur) în bănuiala de trădare, Attila și Bleda l-au răstignit pe cruce”.

În *landsaftul* specific Câmpiei Tisei vizitat de bizantini, răzbate la lumina istoriei și *lumea localnicilor*, printr-o descriere făcută de un martor ocular – *Priscus Panites-Tracul*: „După ce am mers până la un punct împreună cu barbarul, ne-am îndreptat apoi pe alt drum, deoarece sciții care ne însoțeau ne-au poruncit să facem astfel, iar Attila s-a oprit într-un *sat*, unde voia să se însoare cu fata lui Escam, căci deși avea mai multe soții, o lua și pe aceasta, după obiceiul scitic. De acolo am călătorit pe un drum neted, așezat într-o câmpie, și am trecut peste mai multe râuri navigabile, dintre care cele mai mari, după Istru, erau așa numitul Drecon, apoi Tigas și Tifisas. Pe acestea le-am trecut în bărci monoxile, de care se foloseau locuitorii de pe malurile râurilor, iar pe celelalte le-am trecut pe plute, pe care barbarii le poartă în căruțe, deoarece locurile sunt mlăștinoase. *Prin sate ni se aducea de mâncare, și anume, în loc de grâu mei, iar în loc de vin, mied, după cum îl numesc localnicii*”¹⁹.

În partea de nord-vest, în regiunile slovaco-ucraineano-ungare, de asemenea, frisonul hunic va produce o suprapunere de *nouă putere*, care fără să fie neapărat gotică (putea să fie și o expresie „herulă” a unei culturi de tip *koiné*-germanică din secolul IV), se resimte în descoperirile de tip *Prešov*-(Slovacia)-*Ozd* (Ungaria)-*Lužanka* (Ucraina).

În nord-vestul României – în Crișana, Sătmar, și foarte puțin în Maramureșul păduros, venirea hunilor a produs o anume atomizare a centrelor de putere atestată probabil de descoperirile de morminte cu inventare funerare de tip „*Hunenzeit*”, gotice în cazul fibulelor cu semidisc de la *Pecica-Arad*, *Oradea* și *Dindești*. La *Biharea* a fost descoperit un grup mic de morminte din același areal cultural, dintre care unul arată, prin inventarul său – ceramică,

¹⁹ Priscus Panites, *Despre soliile romanilor la cei de alt neam* (p.131 De Boor); traducere H. Mihăiescu, în *FHD*, II, p.259-261

colan, brățări de bronz și *mărgele pe „poala” hainei*, o apartenență *alană*, și ar indica un alt „centru de putere” *alan(?)*, sub huni.

Câteva descoperiri, datând dintr-un orizont cultural mai târziu – un bordei cu ceramică *fină negricioasă* descoperit în „incinta” cetății de la Biharea, descoperirile funerare de la Oradea (un mormânt cu arme – *scramaxas* și ceramică fină cenușie-negricioasă cu motive lustruite) și cunoscutul cimitir de inhumație de la *Valea lui Mihai*, județul Bihor, având depuse în morminte mărgele, cercei cu cap poliedric și piepteni cu dinți bilaterali, *cuțite* cu buton la cap (Eisenmesser) și cataramae. Acesta a fost atribuit germanilor-gepizi. Dar primul dintre morminte, publicat în anul 1932, este de fapt, un mormânt *princiar*, cu un inventar compus din: *sabie de fier cu două tăișuri* (după tipul *spatha* romană), *cuțit lung de fier cu un singur tăiș (scramaxas)*, *vârf de teacă de argint*, *placă (gardă) turnată din argint*, *nasture de chihlimbar*, o cataramă mare de argint ornată cu o piatră de *granat*, o cataramă mică de argint și o monedă de aur de la Theodosius II (408-450), ar putea fi atribuit mai degrabă unui „prinț”, conducător sau „ofițer” herul, aflat, cel puțin pentru o vreme, fie în slujba hunilor, fie a romanilor(?).

Cuptoarele de ars vase descoperite fortuit, de amatori, la Oradea, în perioada interbelică, nu pot fi atribuite decât populației locale din secolul IV - începutul secolului V, sau unui grup de germanici - goți sau gepizi, căci hunii în cei aproximativ 35 de ani de dominație militaro-politică în Alföld *nu* au modelat ceramică de nici un fel²⁰.

Din prima jumătate a secolului al V-lea datează cele două tezaure de la *Șimleul Silvaniei*, județul Sălaj, și tezaurul de vase de argint de la *Tăuteni*, județul Bihor, înscriindu-se în seria tezaurelor descoperite la *Pietroasa*, *Concești*, *Apahida*, *Someșeni*. Primul tezaur de la Șimleul Silvaniei, conține un *vestit colier*, de care sunt atârinate miniaturi de unelte agricole de tot felul (un fier de plug de tip roman – *aratru* – și un *cuțit de fier de plug*, *cuțite*, *foarfeci*, *cosoare* – pentru vie?, o *barcă-monoxilă* cu *vâslașul* în ea, *topoare*, *ciocane*, *amnare*, *chei*, un *trident* și altele) și *cinci frunze de viță de vie*, ceea ce ar indica lucrarea sa într-un atelier și pentru un comanditar sau destinatar *cultivator al viței de vie*. În această categorie nu puteau intra *hunii* și *alanii* sau *germanii* (cum sunt gepizii care, până în prima jumătate a secolului V, trăiau pe Vistula superioară unde sunt relevați prin descoperiri specifice sudului Poloniei, ca cele de la *Nowa Huta* și *Igolomia*) *nu* cultivă *vița de vie*. Această regiune este și limita extinderii spre nord a *chiupurilor (pithoi dolia)*, fie pentru apă (epoca romană și romano-bizantină a fost o perioadă climatică xero-termică?), fie pentru *vin*. Chiupurile descoperite mai la nord, în aria culturii Przeworsk, sunt *puține* și *sunt replici ale celor din sud*. Colierul indică

²⁰ Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXXI, 2, 10.

lucrarea lui într-o zonă unde această plantă era cunoscută și cultivată și este un fel de *ex voto* adus *viticulturii*. Acestui colier, printre alte piese de aur, i se mai adaugă *nu* mai puțin celebrele medalioane de aur cu legenda *GLORIA ROMANORUM*.

Compoziția celui de al doilea tezaur de la Șimleul Silvaniei – fibule de aur cu semidisc (*Kopfplattefibeln*) în stil policrom (precum unele piese de la *Concești* și *Pietroasa*), brățara, fibula cu onyx și fibula mare rotundă, vasele de aur, ne conduc spre *epoca hunică* (Hunnenzeit).

O analiză a fiecărui grup de piese ne indică însă un tezaur *compozit*. Căci fibulele de aur policrome cu semidisc, care ar putea fi atribuite goților, au la capete butoni (șase dintre ele, și numai două sunt „pure” de tipul cu semidisc) dovedind, pe de o parte, tipologic, originea lor din tipul fibulelor cu capete de ceapă și așezarea lor la începutul unei *serii* care anunță fibulele digitale. Există chiar o fibulă, tot cu semidisc, *cu capete de ceapă, cruciformă* dispuse și pe capul, dar și pe piciorul fibulei, dar care are modelat, tot din aur, pe arc, lateral, un „*leu*”. E o fibulă „creștină” ca origine, dar care ne conduce, pare-se, spre un comanditar sau destinatar germanic?, dar din ramura *rugilor, herulilor(?)*. Fibula *mare rotundă* (Scheibenfibel) e ornamentată cu motive vegetale și animale, printre care și un *leu-panteră*, indicând, pare-se, tot o lume cu idee germanică nordică („suedeză”) – din „aria” *rugilor* sau mai degrabă a *herulilor*. Fibula *cu onyx*, de tipul *cruciform*, *cu capete de ceapă* (Zwiebelkopffibel) e limpede o fibulă paleocreștină – episcopală! -, ca și cele două vase de aur (cristelnițe pentru cuminecătură!?), provenite din lumea creștină romano-bizantină sau primite din lumea creștină, aulică, romană târzie. De altfel elementele *paleocreștine* ale tezaurului de la Șimleul Silvaniei – ca *tezaur „episcopal”* (analog tezaurului episcopal de la *Sirmium?* – după cum relatea Priscus Panites) au fost puse în valoare de arheologii M. Rusu și V. Teodorescu nu cu mult în urmă.

Tezaurul de la *Tăuteni* (Tăuteu), județul Bihor, e compus din trei vase de argint și conține, pare-se, cele mai *înalte vase fastuoase de argint* care s-au păstrat din antichitate.

Sunt lucrate prin *baterea* foiței de argint (groasă de 1-2 mm; în tehnica *au repoussé*), ornamentate cu motive *mitologice* produse într-un atelier *specializat* și cu *tradiție* în prelucrarea metalelor prețioase (*Antiohia, Constantinopol*). Între atelier, comanditar și deținătorii din vremea îngropării este, ca în cazul tuturor tezaurilor, o mare deosebire, atât cronologică, cât și etno-culturală sau în ce privește destinația.

Prima cană (*oenochoe*) din *argint aurit*, are toarta ruptă și a fost ornamentată cu motive florale, zoomorfe și mitologice dispuse în *cinci* registre. Pe picior are o inscripție cu caractere grecești, care după unii

muzicieni sunt *note muzicale* (litere grecești cu puncte). Pe talpa piciorului a avut o inscripție cu *rune* (?) care a fost martelată. Scenele redau, *grosso modo*, o procesiune *bacchică* în toată splendoarea sa *artistică-mitologică* și metaforică. Este una din piesele de rezistență pentru ilustrarea *istoriei muzicii*, fiind redată foarte concret mai multe instrumente muzicale: *harfă*, *nai*, *flaut* (biaulos), *tamburine* etc. Talpa exterioară a piciorului a fost *reparată* în vechime.

Cea de a doua cană (*oenochoe*), din *argint neaurit*, prezintă mitologic „lupta” dintre zeița *Atena* și *Poseidon* pentru eponimia orașului-cetate, centru mai apoi a democrației și culturii clasice elene – *Atena*. Conține, de asemenea, o inscripție, mai *mică*, cu litere grecești. Din cel de al *treilea vas* s-a păstrat numai un *fragment* de plăcuță de argint, înfățișând o zeităte feminină.

Între cele două tezaure este o deosebire, atât în ce privește compoziția, cât și în ce privește locul de descoperire. Tezaurele de la Șimleul Silvaniei – chiar dacă primul conține mai evidente elemente romane (subsidiu?), iar cel de al doilea creștine (daruri imperiale sau și jafuri din tezaure episcopale), pot sugera ideea existenței pe Valea Crasnei, cu „miezul” pe ieșindul dominant geografic, al Măgurii Șimleului, a unui *centru de putere* în timpul dominației hunice sau după lupta de la *Nedao* (454). Nu trebuie să excludem nici „împotmolirea” unor „fragmente aulice” dintr-un centru de putere care se repliază dinspre Câmpia Tisei și se „înfundă” în zona dinspre masivele nord-vestice ale Munților Apuseni, denotând necunoaștere geografică a terenului și o panică nedisimulată.

Tezaurul de la Tăuteni, compus numai din vase de argint, îndelung *întrebuințate* (sunt reparate în vechime) de comanditar, de primul sau cei dintâi deținători și care a ajuns (pe ce cale: danie de daruri împărătești, ale curții aulice; jaf sau jafuri dintr-un tezaur aulic sau bisericesc-metropolitan sau mai degrabă episcopesc? în orice caz *de templu*) în posesia unor regi, șefi politico-militari și care, într-un moment neprielnic al „replierii” acestora spre răsărit, au ajuns, dezorientați și în imposibilitatea de a se salva, în *punga de tip „sac”* din nordul Munților Plopișului. Nu este exclus să avem însă de a face cu o *îngropare rituală*, căci în locul descoperirii s-au găsit *urme de vatră de foc și cioburi*.

Tezaurele de la Șimleul Silvaniei au fost atribuite germanicilor (vandali, goți, gepizi) sau hunilor, iar cel de la *Tăuteni*, „împrejurărilor” legate de înlăturarea stăpânirii hunice prin lupta de la *Nedao* (454) și destrămarea coaliției hunice.

S-a constatat însă că acest tip de tezaure, dacă nu provin din *morminte princiare* – precum cele de la *Concești*, *Apahida* sau *Someșeni*, pot fi și îngropări *rituale* ale unor „bogății comunitare”, cum ar fi *Pietroasa*, *Crasna*,

Valea Strâmbă. De asemenea, îngroparea acestora a fost legată „de” *Nedao*, ca un *final* al destrămării unei coaliții, coaliție care a pus capăt dominației nominale a ostrogoților ce-i aveau ca stăpâni pe huni „asupra Daciei” și înlocuirea acesteia cu cea a gepizilor. *Nedao* putea să fie nu *sfârșitul*, ci și începutul deținerii unor tezaure „hunice” de către noii „învingători” – gepizii sau un alt neam de sub „stăpânirea lor”, cum au fost *herulii*.

Se mai știe de la *Jordanes* și alți autori, că atât goții (vizigoții?), cât și gepizii²¹ s-au creștinat. La fel s-a întâmplat cu *herulii*, prezenți și ei în nord-vest, care au primit și ocupat teritorii în *Dacia*, în jurul *Singidunum*-ului iar, în anul 528, familia lor regală și o parte a aristocrației s-au botezat la Constantinopol²². *Trecerea la creștinism putea să determine și ea îngroparea unor tezaure comunitare („tribale”) „păgâne” sau chiar creștine, dar ariene (?)*.

Lupta de la *Nedao* a avut însă și alte două consecințe pentru destinul nord-vestului Daciei în secolele V-VI (454-567). Învingându-i pe huni și concomitent ocupând *toată Dacia*²³ („totius Daciae fines”), gepizii au cerut de la Imperiul roman *pace și daruri anuale* („nisi pacem et annua sollemnia”). Au instaurat în *Dacia*, pentru o vreme, ceea ce am putea numi „pax gepidica”. După victorie, sub „pax gepidica” a avut loc răspândirea culturii germanice (=gepide) de tip *Nowa Huta-Igolomia* în „țara” hunilor și, insular și sporadic, în „toată *Dacia*”. Firește că această stăpânire, mai mult *nominală*, a putut favoriza revigorarea vieții economico-sociale a comunităților autohtone daco-romane „gripate” de șocul hunic și de stăpânirea „cazonă” ostrogotă, exercitată în numele stăpânului asiatic. Această stăpânire e cu atât *mai neconcretă*, cu cât gepizii nu au stăpânit și *nu* au putut stăpâni – ca factor demografic antic – *imensul teritoriu de la Dunărea centrală până la granițele Imperiului romano-bizantin*, spre sud și est. Cu atât mai mult cu cât interesul lor politic se îndreptase spre sud – concentrându-se în zona *Sirmium*²⁴, pe care l-au și cucerit de la Imperiul romano-bizantin: „Gepizii cuprinsesă și stăpâneau cetatea *Sirmium* și aproape toate cetățile Daciei, îndată după ce împăratul *Justinian* le cucerise de la goți.”

Această întindere explică de ce „cultura gepidică”, cu ce are ea caracteristic, s-a răspândit numai în *Câmpia Tisei* cu centrul în sud, pe Dunăre, suprapunându-se neamurilor ce mai locuiau în stepa-pustă și rămășițelor coaliției huno-ostrogote, și în câteva *enclave în Transilvania*: pe Mureș, unde erau „colonii-așezări militare” pentru extragerea sau

²¹ *Jordanes, Getica*, 132, 133.

²² *Procopius din Caesarea, Despre războaie*, VII, 33, 13.

²³ *Jordanes, Getica*, 264.

²⁴ *Procopius din Caesarea, Despre războaie*, VII, 33, 8; *FHD*, II, 445.

supravegherea exploataării sării din zăcămintele de sare, *fabuloase*, dintre Dej și Ocna Sibiului.

Descoperirile arheologice din vestul Apusenilor ne înfățișează revigorarea așezărilor rurale și mai ales reîmprospătarea civilizației tradiționale autohtone de pe teritoriul din nord-vestul Daciei.

Sub noii stăpâni (Gepidenzeit) se îndesesc, firește, așezările gepide (așezări și cimitire) cu vestigii caracteristice constând din ceramică specifică: *pahare bitronconice* lucrate cu mâna, ceramică stampată – (stempel-verzierte Keramik), căni cu țeavă (Röhrenkannen) și alte piese, în teritoriul dintre Dunăre și Tisa (Alföld), unde își vor stabili, spre sud, și centrul politic și economic (bătând și monedă proprie) la *Sirmium*.

La răsărit de Tisa se îndesesc așezările aparținând populației locale, autohtone, cu vestigii în care predomină ceramica *negricioasă zgrunțuroasă*, cu profilatura buzelor de tip *roman provincial târziu*, cum e cea caracteristică și dominantă în așezările descoperite la *Biharea*, între Barcău și Crișul Repede, la *Sănnicolau Român*, între Crișul Repede și Crișul Negru, sau la *Râpa* și *Cociuba Mare* (j. Bihor), pe valea Crișului Negru, în Depresiunea Holodului. Ceramică analoagă cu cea din descoperirile de la *Florești* și *Sânmiclăuș* din Transilvania, de la *Ciurelu* și *Ipotești*? din Muntenia, *Botoșana* și *Dodești-Vaslui* din Moldova. Originea acestei ceramici se află în cea romană provincială *zgrunțuroasă* (nisipoasă), modelată și în Dacia „liberă” din nord-vest, încă în epoca romană, la Medieșul Aurit, și, *mereu augmentată* de întreaga producție a atelierelor de ceramică de pe Dunăre (zgrunțuroasă, ornamentată cu *striuri tehnologice concentrice*) din epoca romano-bizantină.

La Biharea au fost descoperite *două ateliere* de lucrat *piepteni cu dinți bilaterali*, pe care îi găsim în așezările autohtone daco-romane, dar și în mormintele gepidice. Sunt însă piepteni de *origine*, de *factură* și de *modă* romană, de unde s-au extins și în lumea germanică. În Muzeul din *Turda* (Potaissa) se păstrează un relief de piatră roman, descoperit la *Rediu*, în care este redată *toaleta* unei matroane romane din secolul II, cu pieptene cu dinți *bilaterali*. Pătrunderea acestui tip de pieptene – pentru nevoi de igienă și de estetică – și în mediul daco-roman *rural*, dovedește nu numai originea, ci și răspândirea sa, impunând o *modă nouă*. Publicând acest relief, încă în 1969, M. Macrea atrăgea atenția asupra valorii sale în documentarea pătrunderii trainice și în viața familială locală, a *modei romane*.

Descoperirile gepide *nu* pătrund nici ele mai la răsărit de limita dintre câmpia joasă a Tisei (stepa, pusta) și câmpia înaltă împădurită (ca și cele celtice, sarmatice sau germanice, anterioare gepide, sau cele avare, ulterioare), cum ne înfățișează situația câteva descoperiri – cimitirul de la *Vârșand*, j.

Arad, și cele câteva morminte (unele nesigure) de la *Oradea* și *Tărian*, j. Bihor.

Din tipurile ceramicii negre-zgrunțuroase, de factură *autohtonă* și *al atelierelor romano-bizantine*, de factură *provincială romană* și *romano-bizantină*, se vor izvedi tipurile ceramicii lucrate cu roata rapidă sau cu roata înceată, din pastă nisipoasă, ornamentate cu benzi de linii simple și în val, caracteristice și următoarelor secole (VII-IX) din feudalismul timpuriu. Căci după înfrângerea gepizilor în 567 de coalitia avaro-longobardă – care va duce nu numai la înfrângerea gepizilor, ci și la „*topirea*” lor în masa populației locale și a celei nou venită în teritoriul pe care ei nu l-au putut stăpâni niciodată – „*toată Dacia*” – „*totius Daciae fines*”. Slavii aduceau cu ei – și au răspândit ceramica proprie până în Peloponez și în Croația²⁵ pe litoralul dalmatin – *ceramică lucrată cu mâna*, de tip *Praga*, și în regiunile dintre Alpi și Carpați. Marele slavist L.Niederle a arătat, încă cu multe decenii în urmă, rolul *atelierelor de ceramică* dunărene, romane târzii, deci romano-bizantine, în realizarea ceramicii *la roată*, preluată de către slavi, după un secol, un secol și jumătate, *de la* pătrunderea lor în fostele teritorii ale Imperiului romano-bizantin. Avarii²⁶, la rândul lor răspândesc cu ei ceramică de tip oriental (Grauekeramik și Gelbekeramik), din care *nu-și* poate trage originea ceramica românească veche și nici cea slavă din secolele VII-IX.

Descoperirea așezărilor de la *Biharea*, *Sânnicolau Român*, *Râpa*, j. Bihor, cu ceramică negricioasă-zgrunțuroasă și profilatura buzelor de tip provincial roman sau provincial romano-bizantin, de tip *Biharea-Florești-Sânmiclăuș-Cândești-Botoșana*, reflectă realizarea unității culturale populare, *rurale*, *de origine daco-romană*, pe întreg cuprinsul Daciei, în cursul secolelor IV-VII, sub „stăpânirea” gepizilor asupra unui teritoriu imens, în care apoi și-au adâncit ființa, pierzându-și-o definitiv. La acest fenomen istoric a contribuit și faptul că daco-romanii, străromânii și gepizii erau *agricultori* (ca „barbari” ei au fost purtătorii unor *inovații tehnologice* – agricole și pastorale – pe care romanii „oficiali” nu le mai promovau sau nu mai erau interesați să le promoveze) și *creștini*. Nu a fost cu totul infructuoasă încercarea lui C. C. Diclescu de a înfățișa *contribuția gepizilor germanici* la conturarea anumitor aspecte ale civilizației daco-romane, mai ales în spațiul occidental al

²⁵ Procopius din Caesarea, *Despre războaie*, VII, 29, 1.

²⁶ Avarii au fost succesorii – “suprapuși și paraleli” – ai gepizilor în Câmpia Tisei – Alföld și Slovacia – cf. și Menander Protector, *Fragmente*, 9: „Justinian a primit pe solii *avarilor* (562), care cereau îngăduința să vadă pământul, unde tribul lor urma să-și aleagă loc pentru locuințe. La sfatul generalului său Justinus, împăratul și-a pus în gând să așeze acest neam în ținutul herulilor, adică acolo unde locuiseră herulii (el se numește a doua Pannonie)”; *FHD*, II, p. 511.

existenței lor în Dacia, acum o parte a *Romaniei premedievale* de la Carpați și de pe cursul mijlociu și de jos al Dunării.

BIBLIOGRAFIE

1. Doina Benea, I. Bona, *Tibiscus*, București, 1994
2. Ligia Bârză, St. Brezianu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991
3. E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat*, Lugoj, 1974
4. D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapesta, 1961
5. D. Csallány, *Das Land der Wandalen im Karpatenbecken*, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques*, III, Beograd, 1973, p. 295-298
6. I. Cseh, *Adatok az V-VII. Századi gepida emléktárhhoz*, în *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve*, 1984-88, p. 29-77
7. I. Cseh, *Gepida fazekaskemence Törökszentmiklóson*, în *ArchÉrt*, 117, 2, 1990, p. 223-240
8. S. Dumitrașcu, *Tezaurul de la Tăuteni-Bihor*, Oradea, 1973
9. S. Dumitrașcu, *Fibule romane de tipul cu „capete de ceapă” descoperite în Crișana*, în *Crisia*, VI, 1976, p. 35-61
10. S. Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din sec.V-VI e.n. de la Biharea*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 81-101
11. S. Dumitrașcu, *O locuință-atelier de lucrat piepteni (sec.VI e.n.) descoperită la Biharea*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 107-123
12. S. Dumitrașcu, *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I e.n.*, Oradea, 1983
13. S. Dumitrașcu, *Un atelier de lucrat piepteni descoperit la Biharea*, în *Crisia*, XV, 1985, p. 61-67
14. S. Dumitrașcu, *Dacia apuseană*, Oradea, 1993
15. S. Dumitrașcu, *Biharea*, I, Oradea, 1994
16. O. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghită, *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970
17. N. Gudea, *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad*, în *AMP*, XVII, 1993, p. 151-183
18. N. Gudea, *Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum*, în *AMP*, XVIII, 1994, p. 95-110
19. N. Gudea, *Porolissum. Vama romană*, Cluj-Napoca, 1996

20. Mária Lamiová-Schmiedlová, Bozena Tomašová, *Töpferöfen von der Wende des 4./5. Jahrhunderts in Ostrovany, Bezirk, Prešov*, în *Kelten, Germanen, Römer in Mitteldonauegebiet*, Brno-Nitra, 1995, p. 121-127
21. V. Kotigoroško, *Ținuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n.-IV e.n.*, București, 1995
22. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969
23. C. Opreanu, *Elemente ale culturii materiale dacice și daco-romane târzii (sec.III-IV p.Ch.)*, în *EN*, III, 1993, p. 235-239
24. C. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*, în *EN*, V, 1995, p. 227-252
25. M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*, I, *ArchHung*, 25, 1941; II, *ArchHung*, 28, 1944; *ArchHung*, 30, 1950
26. M. Párducz, *Sarmatische Friedhof aus der Hunnenzeit in Szeged-Öthalom*, în *MFME*, 1958-1959, p. 75-101
27. M. Párducz, *Neue Angabe zur Geschichte der Ungarischen Tiefebene des Mitteldonau-Gebietes im IV Jahrhundert*, în *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 275-284
28. A.J. Pastor, *Blažice, Bohdanovce i Hranicna pod Kozycami*, în *AAC*, VII, 1-2, Cracovia, 1965, p. 87-95
29. M. Roska, *Mormânt german de la Valea lui Mihai*, în *AISC*, II, 1928-1932, Cluj, 1932, p. 69-73
30. I. Stanciu, *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în *EN*, V, 1995, p. 139-226
31. L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376-476*, Amsterdam-Budapesta, 1969
32. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, I-II, München, 1956

RELATIONSHIPS BETWEEN DIFFERENT ETHNICS IN WESTERN DACIA IN THE 4TH-6TH CENTURIES A.D.

Abstract

The political events at the end of the 3rd century and the beginning of the 4th century changed in the northwest Dacia the structures of power both in the “barbarian” world and in the roman and autochthon ones. Based on the written and archaeological sources, it is presented the vigorous impact of Rome on the Danube and the movements of the “barbarians” in the northwest of Dacia.

The role of the Heruls in the northwest of Dacia in the Roman-Byzantine period suggests the settlement of the relationships between different ethnics, both of the autochthon ones (Dacians, Celts, and ancient Germans: Burs, Quazis, Vandals) and of the new-comers, on the first hand ancient Germans and then Avars and Slavs at the end of the Roman-Byzantine period. Three types of discoveries are presented: pottery centers, settlements and necropolis.

An important role in the defending of the Late Roman Empire had had the earthen walls that start from the north of Aquincum, cross the Hungarian Plain between Danube and Tisa, go down to south at east of Tisa on the line of the Debrecen, Oradea, Arad, Timișoara and Vârșeț cities, till Danube.

The invasion of the Huns in the first part of the 4th century upsets the forces balance in the central part of the Danube, also modifying the political and social structures in the northwest of Dacia. The realities from the Tisa Plain under the Huns were related by Priscus Panites and were outlined by the archaeological discoveries. Two hoards are presented and discussed, one from Șimleul Silvaniei, Sălaj County, and the other by silver pots from Tăuteni, Bihor County.

After the defeat of the Huns by the Gepids, “pax gepidica” was set up, which favored the revitalization of the economic and social life of the autochthon Dacian-Roman communities. This fact is showed by the archaeological discoveries from the western part of the Apuseni.

The settlements of Biharea, Sânnicolau Român, Râpa, with black rough ceramic, reflect the cultural unity of Dacian-Roman origin between the 4th and 7th centuries.

RELAȚIILE ROMANO-BARBARE LA NORDUL DUNĂRII DE JOS. ÎNTRE NECESITATE POLITICA ȘI ACULTURAȚIE

I. Considerații introductive. Dihotomia roman-barbar. Societățile de frontieră în Antichitatea târzie

Istvan FABIAN

Lucrarea de față își propune analiza câtorva fenomene definitorii pentru arealul nord-dunărean al secolelor IV-V, marcată de evenimente ca prezența goților și a hunilor și a relațiilor lor cu Imperiul. Din considerații de ordin metodologic am axat lucrarea pe două coordonate: prezentarea dihotomiei roman-barbar și câteva caracteristici ale societăților de frontieră și în al doilea rând prezentarea câtorva aspecte mai cunoscute ale istoriei relațiilor politice dintre goți, și Imperiu.

Definirea dihotomiei roman – barbar și a frontierei romane în antichitatea târzie pare un lucru facil și complicat în același timp: cel mai simplu ar delimitarea strictă, politico – militară: Imperiul Roman dispunea de un *limes*, tot ceea ce era în interiorul limesului era roman, ce era în afară aparținea barbariei. Această distincție, la primă vedere clară, este imposibil de pus în practică, și mai mult decât atât este vitală pentru a înțelege modul de existență a imperiului. Dacă nu avem o definiție clară a ceea ce este roman sau era *teritoriu* roman nu se poate înțelege cum funcționa Imperiul ca organizare statală. Probleme de definire apar în special legate de termenii folosiți pentru definirea frontierei. Cuvântul *limes* nu a va fi folosit pentru că pe de o parte nu ne vom referi la sistemul de fortificații, iar pe de altă parte, pentru că nu era un cuvânt des uzitat de romani: ei defineau limitele imperiului prin cuvântul *finis* „graniță” sau „limită”, un termen mai puțin clar. Dincolo de acest *finis* se aflau barbarii, situați în *barbaria* sau (începând cu sec.IV) *barbaricum*

Alte probleme de definire apar în legătură cu vocabularul contemporan folosit în acest context: e un fapt bine cunoscut că frontierele sunt *zone* în timp ce granițele sunt *spații liniare*. E o distincție destul de strânsă de vreme ce în limba spaniolă contemporană *frontera* desemnează și *frontieră* și *graniță*. Această distincție este cu atât mai importantă încât subliniază faptul că nu toate culturile au aceeași viziune asupra spațiului. Poate că nici pentru romani conceptele de graniță lineară și zonă de frontieră nu erau clar separate.

Tot ca exemplu actual dacă luăm termenul englez *frontier* ca zonă de trecere nu rezolvăm problema definirii exacte a termenului, întrucât există o serie de subdiviziuni: într-o singură regiune pot exista mai multe frontiere; frontierele civile și militare pot fi diferite deși sunt sub administrarea aceleiași unități politice. Frontierele politice se pot suprapune (sau nu) peste cele non-politice ca de exemplu cele lingvistice, comerciale sau monetare. Astfel în estul imperiului greacă și siriana erau folosite de ambele părți ale graniței, în timp ce contracte de secol doi ce provin din Dura Europos (Parthia) includ clauze de plată în drachme din Tyr care erau bătute în interiorul Imperiului.

O întrebare de bază era cum își priveau romanii imperiul, mai precis cum și-l defineau? Era pentru ei doar un complex de provincii, orașe, așezări rurale delimitate prin repere geografice sau manufacturate sau însemna ceva mai mult? Știm că râuri ca Tigrul, Dunărea și Rinul sau construcții ca Zidul lui Hadrian sunt descrise de autorii antici și moderni ca limitele autorității romane. Totuși, fapt demonstrat practic, marcajele de graniță nu erau pentru marcarea strictă a teritoriului cât mai degrabă ca răspunsuri pentru probleme de apartenență teritorială și comunitară pe de o parte, dar pe de altă parte erau și locuri de creare a unor societăți mixte cu un caracter aparte. De aici rezultă faptul, foarte clar de altfel că o simplă definire în opoziție a relației roman – barbar este nesatisfăcătoare. Amestecul de populație, fenomenul aculturației a creat premisele unei continuități culturale de la cultura mediteraneană la una continentală. A vorbi de lumea barbară ca de o entitate entropică în continuă mișcare, cu un mod de viață violent și instabil, iar de lumea romană ca un apărător al civilizației clasice este un fapt prea simplist. Frontiera romană nu poate fi văzută ca o linie despărțitoare între două lumi antagonice, ideologie apărută odată cu criza secolului III. Whittaker sublinia faptul că însăși esența ideii criză și decadență imperială se află în această dihotomie (Whittaker, 1994, p.4). Ca o comparație peste timp, ideea de frontieră ca linie despărțitoare între civilizație și lumea barbariei apare și în istoriografia și ideologia politică americană, în care ca și în cazul romanilor cel de – al doilea element al dihotomiei „barbarul” nu avea o importanță ca atare ci numai ca opozit al omului civilizat.

Astfel trebuie să înțelegem că limesul roman nu era nicidecum un marcaj teritorial al expansiunii maxime a imperiului ci, mai degrabă un punct de pornire pentru eventuale noi cuceriri și poate mai important, un punct de legătură între lumea romană și cea non - romană. Tot Whittaker considera, pe bună dreptate, că din acest punct de vedere, criza secolelor III - V se manifesta printre altele prin lărgirea zonei de frontieră într-o asemenea măsură încât nu se mai putea deosebi exact barbarul de provincial. (Whittaker, 1994, p. 223). De aceea este timpul să se renunțe la

clasica temă a invaziilor barbare distrugătoare; deși existau raiduri care produceau fără îndoială pagube, nu numai materiale ci mai degrabă de orgoliu romanilor, trebuie avut în vedere că aceste confederații războinice erau destul de mici, până la 3.000 luptători, cele mai mari având 15.000- 20.000 luptători. Pe de altă parte chiar și barbarii erau conștienți de faptul că obțin mult mai mult de la imperiu prin comerț sau colonizare decât prin raiduri succesive care le măcinau armatele. (Whittaker, 1994, p.228). De aceea termenul de *infiltrare* este mai degrabă acceptabil decât cel de *asalt* asupra limesului. De aceea Miller propune nu o separare puțin „rasistă” a romanilor de barbari ci o analiză comparativă a două sisteme sociale, prin interacțiunea lor: mai precis a unui sistem central cu unul periferic. (Miller, 1998, p.170; Wallerstein 1983, p.300). Însă dincolo de teoretizări a existat un drum sinuos, lung și deseori conflictual dar care, a avut ca finalitate crearea unei noi societăți și identități. De aceea în continuare vom trasa câteva din coordonatele acestui traseu istoric insistând, pe cât posibil, pe ideea dihotomiei roman – barbar a conceputului de frontieră în Occidentul latin și în lumea romano-bizantină cu referire și la teritoriile nord-dunărene.

Ca punct de pornire trebuie să subliniem că la începutul secolului III p. Chr. După mai bine de 200 de ani de *pax romana* Imperiul părea mai stabil ca niciodată. Populațiile cucerite se alinaseră cauzei romane, milioane de oameni se bucurau de binefacerile *Constitutio Antoniniana*, creându-se o solidaritate „universală” ce depășea micile eforturi centrifuge. Pe plan extern, Roma până la domnia lui Traian a dus o politică ofensivă, după care reuși să oprească invadatorii pe linia limesurilor. Secolul III a adus compromiterea păcii interne și externe, slăbirea rezistenței în fața presiunilor externe și a tendințelor centrifuge interne. Opoziția față de Roma a unor provincii cum ar fi de exemplu Gallia și Britannia merge până la declararea secesiei, fapt ce se menține pe mai multe decenii cu consecințe grave, mai ales în Britannia unde opera de romanizare suferă un lamentabil eșec. Pierderile teritoriale de la sfârșitul sec. III (abandonarea Daciei) mai aduce o ultimă tresărire a patriotismului roman, manifestate prin temele recurente ale propagandei romane și anume tema cetății asediate de migratori (*Romania*), dar și tema eternității Romei și a valorilor ei. Însă disoluția structurilor politice romane va fi un proces continuu și mai ales accelerat în sec V, când se manifestă tot mai puternic tendințele centrifugale ale provinciilor mai ales sub povara fiscalității. Gallia urmează exemplul Britanniei, fapt de care profită oportuniști precum Sygarius care valorifică în folosul propriu vidul de putere. La pericolul inter se adăuga cel al migratorilor, mai ales în condițiile în care Roma pur și simplu nu mai dispunea de mijloace umane și logistice pentru a face față invaziilor din ce în ce mai bine coordonate și mai puternice.

Germanicii preiau controlul în vechile provincii romane, fondând regate proprii. Contactul duce însă la formarea unui amalgam cultural și politic care va crea o societate cu o nouă identitate. Bineînțeles în formarea acestei noi societăți un rol preponderent l-au avut acei germanici care în cursul secolelor s-au angajat ca mercenari în Imperiu sau erau stabiliți în zonele de graniță în urma unor *foedus*. „Barbarizarea” Imperiului și „romanizarea” germanicilor erau fenomene concomitente și, ceea ce este mai important, au amortizat întrucâtva șocul invaziilor din secolele V-VI.(W.Goffart,1980, p.54).

Ideea de bază în analiza relațiilor romani – barbari, este că cei dintâi nu au format în cadrul expansiunii imperiale o categorie etnică sau rasială aparte, ei mai degrabă definindu-se prin cultura și limba latină. Odată cu apariția regatelor germanice, romanii și au pierdut *ceva* din noțiunea de *Romanus*, mai ales în condițiile sărăcirii continue a culturii romane. Apare însă și „reversul medaliei”: această cultură romană va fi cultivată în tinerele regate barbare de o elită romană/romanică, ce va juca un rol primordial în nașterea noilor identități. Dincolo de aspectele juridice (*Lex Romana* le definea statutul juridic în cadrul comunităților juridice germanice) cea mai importantă parte a identității romane în regatele barbare va cea confesională, mai ales după ce creștinismul a devenit religie de stat. Creștinismul ortodox (după Conciliul de la Niceea din 325) îi delimitează pe romani atât de germanicii păgâni cât și de cei de confesiune ariană, într-o asemenea măsură încât Gregoire de Tours afirma la finele sec VI că termenii de romani și creștini se confundă în regatul vizigot: „*Romanos enim vocant nostrae homines religionis*”¹ Mesajul este clar:bisericile creștine sunt focare ale conștiinței romane, iar clericii, în majoritatea lor romani prin origine și cultură sunt reprezentanții noilor elite. Romanii nu mai sunt cetățenii unei comunități politice universale, ei acum formează *gentes* nu diferite ca accepțiune de germanici, dar care să deosebesc prin *lingua et moribus*, fapt pe deplinde înțeles dacă avem în vedere că romanii sunt mai degrabă un rezultat al procesului de aculturație Imperială care a dat numele supușilor ei asimilați lingvistic(Brezeanu, 2002, p.31). Nici cuceritorii nu pot fi priciți drept categorii etnice, rasiale, acestea fiind de fapt un mozaic de neamuri ,cu origini diferite, în care o uniune tribală exercită hegemonia militară o anumită perioadă de timp. De fapt subiectul unității tribale a germanicilor rămâne o problemă veșnic deschisă și controversată. De ce uniuni tribale mari cum ar fi quazii, marcomanii, vandalii și ostrogoții dispar de pe o zi pe alta după ce sunt înfrânți, în timp ce alte popoare mult mai mici reușesc să se mențină și fondează regate durabile? Explicația rezidă tocmai în alcătuirea acestor populații migratoare: avem de-a face cu un conglomerat în care există un nucleu dur al unui trib mai bine organizat iar în

¹ Gregoire de Tours, *Liber in gloria martirum*, 24, Hachette, Paris, 1924.

jur gravitează o serie de alte populații diferite ca origine al căror simplu țel este jaful. Când populația de centru este înfrântă, celelalte îi iau locul în mod automat. De fapt nu este vorba de dispariția populației ca atare ci de faptul că iese din atenția surselor istoriografice (romane sau bizantine). În Imperiu, migratorii vor forma doar o minoritate, inferioară numeric și cultural majorității romane/romanice. De aceea, migratorii, și în speță germanicii își vor defini identitatea prin statutul juridic propriu și confeșiunea creștină ariană. Arianismul permitea germanicilor să fie creștini pe de o parte și de aici parte a unei comunități mai largi de *christianitas* și *romanitas* fără să fie nevoiți să renunțe la identitatea lor. De aceea e nevoie să înțelegem religia ariană ca pe o religie tribală și nu o formă de erezie alexandrină (Thompson, 1966, p.110). Oricum în ciuda diferențelor, din întâlnirea celor două lumi atât de diferite ca origine, limbă instituții sociale și culturale avea să se nască o nouă societate cu o fizionomie complet schimbată. Bineînțeles că drumul până la constituirea acestei societăți a fost sinuos, tensiunile persistând mai tot timpul: dincolo de aspectul pur militar al problemei, clanurile migratoare au înlocuit autoritatea imperială, regele barbar susținut de forța armelor a luat locul împăratului. Aspectul cel mai dureros însă a fost pierderea primatului politic și militar de către elitele romane în favoarea migratorilor. La acesta se adaugă și izolaționismul manifest al invadatorilor care, deși pe termen scurt le - a păstrat identitatea, pe termen lung a dus la ruina regatelor germanice de primă generație (vandal și ostrogot). Sinteza totală are loc abia odată cu trecerea cuceritorilor la religia cuceriiților: regatul longobard și mai ales cel franc fiind exemplele cele mai evidente. Regatul franc și a fondat unitatea pe credința comună existentă încă de la începuturi prin actul de creștinare catolică a lui Clovis. Deși este un gest precumpănitor politic, a dat elitelor de ambele naționalități sentimentul destinului comun pe care l-au de împlinit în urma căderii Romei. (Brezeanu, 2002, p.34)

Apropierea dintre cele două elite social politice a avut la bază interese economice, privilegiile de castă, și nu în cele din urmă căsătoriile mixte ce echivalau cu stabilirea unei identități unice. Alianța elitelor are la bază complementaritatea funcțiilor: invadatorii (germanici) controlează domeniul militar, ce-i asigura dominația în regat, în timp ce romanii au în competență administrația și biserica, din rândul elitei clericale de origine aristocratică-romană ridicându-se numeroși cărturari care vor contribui efectiv la crearea noii identități.

O altă coordonată a aproprierii dintre romanici și barbari a fost atracția elitelor invadatoare pentru valorile romane. Ea apare încă din perioada invaziilor: niciodată germanicii nu au dorit distrugerea ca atare a Romei și Imperiului ci o reorienare a valorilor ei. Este elocvent în acest sens

„programul politic” al regelui Athaulf, cel care va intra în istorie, nu atât prin însemnătatea domniei sale cât prin anunțul programatic care definește, și poate constitui punct de pornire, ideologia moștenirii și renovăției imperiale: „La început am dorit cu ardoare să șterg până și numele de *roman* și să preschimb Imperiul Roman cu un Imperiu Gothic. *Romania* cum se spune în latina vulgară ar fi devenit *Gothia*. *Athaulf* l-ar fi înlocuit pe *Cesar Augustus*. Dar o îndelungată experiență m-a învățat că barbaria nestăpânită a goților este incompatibilă cu legile. Ori fără legi nu există stat (*Res publica*). Am hotărât deci să aspir la gloria de a restaura integritatea și de a spori numele romanilor cu ajutorul forței goților. Sper să intru în posteritate ca restauratorul Romei de vreme ce este cu neputință să-i iau locul”²). Toți invadatorii, vizigoții, ostrogoții, francii și longobarzii, nu doresc altceva decât o *imitatio imperii*. Preluarea de titluri ca *vir gloriosus*, *vir excellentissimus* sau a rangurilor de consuli sau patricieni cu însemnele ei specifice, a avut drept scop sporirea prestigiului barbarilor în ochii supușilor romani cât și legitimarea puterii în spațiul vechii împărății dar și întărirea solidarității din interiorul comunității tuturor supușilor. Apare deci o nouă societate aflată în secolele V-VII la frontiera politică și spirituală a lumii romane, o societate bazată pe interferențe culturale - politice și religioase.

De fapt ajungem la cel de – al doilea aspect al problemei: conceptul și ideologia de frontieră în cadrul Imperiului Roman Târziu și în Imperiul Bizantin. De fapt așa cum se poate observa, Imperiul Roman și „moștenitorul” său creștin cunoaște nu o singură frontieră ci mai multe: dincolo de frontiera politică ce delimitează teritoriul roman de cel al vecinilor, apare și o frontieră culturală, lingvistică economică și religioasă ce nu corespunde întrutotul frontierei teritoriale. Rinul, Dunărea, Tigrul ca să nu vorbim decât de frontierele cele mai „palpabile” ale Imperiului Roman apoi celui Bizantin, reprezintă pe lângă frontiera ca realitate geografică și un concept militar, economic și cultural.

Diferențele totuși sunt mari în ceea ce privește perceperea frontierei în vestul lumii romane și în estul ei. În vest situația este clară: în fața prezenței evidente a barbarilor în imperiu singura cale de supraviețuire era coexistența. În partea răsăriteana situația e diferită.

Odată cu schimbarea centrului de greutate a Imperiului spre Est, Balcanii devin o adevărată placa turnantă ce face joncțiunea între Orient și Occident între lumea romani și Barbaricum. Apariția goților și raidurile de pradă întreprinse în zona Balcanilor și Asia Mică au două rezultate: una imediată și anume abandonarea Daciei de către romani și una pe termen lung: Dunărea redevine frontiera naturală, iar regiunea Balcanilor dobândește o importanță

² Pirenne, 1996, p. 19.

capitală în următoarele patru secole. De altfel pe parcursul a 2000 de ani de istorie statală, Roma și succesoarea ei bizantină s-au bazat pe populația unei provincii sau alta, care a constituit centrul de greutate al Imperiului într-un anumit moment: mai întâi a fost Italia, apoi Occidentul, și în cele din urmă Orientul. În sec. III- VII acest rol va reveni Balcanilor, datorita poziției sale excepționale în noua conjunctură economico-socială și militară. Și acesta în condițiile în care limes-urile Occidentale deveniseră permeabile în fața asaltului barbarilor, mai mult încep să se înființeze regatele barbare de prima generație

În partea orientala a lumii romane în condițiile prăbușirii Imperiului Occidental, *Noua Roma*, se prezenta ca un stat centralizat ale cărei fundamente au fost definitive de Diocletian și Constantin cel Mare, un stat care cu structuri centralizate și cu o conștiință netă a valorilor sale și-a asumat ca sarcină principală încă de la început asigurarea securizării frontierelor în fața pericolelor din afară. Secolele IV – VII sunt dominate de efortul de apărare a frontierei dunărene, care deține o prioritate absolută în comparație cu celelalte frontiere.

Așa se face ca spre deosebire de societățile de frontiera Occidentale mult mai permissive și mai deschise, în Orient delimitarea este mult mai clară, ideologia frontierei fiind mult mai restrictivă.

Dunărea, ca frontieră principală a noului Imperiu, apare ca o linie materială între *politeia* Constantinopolului și spațiul barbariei. Pe de o parte avem comunitatea universală a cetățenilor liberi constituită în forma ideală de organizare politică și anume monarhia, legitimată și protejată de Dumnezeu, pe de alta seria de *gentes* barbare aflate în legături de subordonare una față de cealaltă. Ideologia monarhiei de drept Divin ce își afla forma ei cea mai plastică la Eusebiu din Cesareea, devine fundamentul ideologic al organizării statale bizantine. Ca și în lumea Greciei clasice bazată ideologic pe antiteze și în propaganda de stat bizantină viziunea asupra barbarilor se bazează pe dihotomie: dacă monarhia romană este copia cetății cerești, și dacă armoniei celeste îi corespunde ordinea terestră (*kosmia*) și *monarhia*, spațiul barbariei apare ca un loc al *akosmiei* și al *polyarchiei*. Spațiul barbar nu cunoaște urbanismul ci numai corturi și sălașe semn al nestatorniciei. În fine dacă civilizația romană înseamnă existența și respectul legii, în opoziție barbarii trăiesc *sine cultu vel legibus*.³

O alta opoziție rezidă în valorile celor două lumi și în modul lor de viață: în timp ce în Imperiu țărani și meșteșugarii oferă bunăstare și confort vieții într-o societate pacifistă, la barbari „nu poți găsi nici un cămătar, sculptor sau pictor, nici vreun arhitect, profesor de muzică sau recitator de poeme ca la

³ Ammianus Marcellinus, *Istoria romana*, XXVII, 4, 10.

noi”⁴ De aici și diferența în ceea ce privește problema păcii și războiului: romanii (bizantinii) sunt purtătorii *pax romana* sau *pax Christiana* valorile supreme ale lumii romano – bizantine, iar împăratul este ori purtătorul păcii, ori apărătorul ei (*defensor pacis*). În opoziție, barbarii rămân simbolul violenței și al războiului, analele imperiale menționând mai tot timpul „viața de jaf” dusă de barbarii de dincolo de Istru. Libanios îi descrie pe goți („sciți” în text) ca fiind „cei mai sângeroși dintre oameni, înclinați numai spre Ares și văzând în pace o nenorocire”⁵ În fața atacurilor, raidurilor, violențelor ce se repetau aproape anual, imperiul duce o politică defensivă, numai rareori preia inițiativa, cu acțiuni militare în teritoriu inamic (la nord de fluviu), cum a fost în cazul lui Constantin cel Mare și Valens. Se preferau mijloacele diplomatice: negocieri, plata unor subsidii sau dezbinarea

Dincolo de aspectul strict militar, există factorii economici mai bine înrădăcinați și mai bine implementați care trec peste animozitățile de moment. Acum apare aspectul mai stabil și mai reprezentativ pe durată lungă: „*frontiera economică*”, ce transcende delimitarea strictă a frontierei militare. Premisa de la care se pleacă în cercetarea acestui aspect este că migratorii erau într-o permanentă căutare de resurse (Musset, 1969, p. 82-83) Într-o primă etapă prada și prizonierii constituiau principala „sursă de venituri”: așa se explică prezența marilor tezaure ce aparțineau vizigoților, gepizilor, ostrogoților și avarilor. La fel de profitabilă era și luarea de prizonieri și/sau ostateci care, apoi erau răscumpărați la sume exorbitante de familii sau de la statul roman, respectiv bizantin. O sursă de venit mai puțin spectaculară, dar mai stabilă, era exploatarea populației sedentare ale cărei structuri sociale sunt menținute de invadatori tocmai pentru valorificarea optimă a resurselor sale. (Interesul din partea migratorilor este cu atât mai de mare cu cât *foedus* implica stăpânirea asupra localnicilor și asupra prizonierilor de război).

A treia sursă de venit pentru migratori era comerțul cu Imperiul: existau tratate comerciale care stipulau termenii relațiilor economice dintre barbari și imperiu, tratate care erau benefice pentru ambele părți. Nu se știe exact ce anume se importa din *Barbaricum* dar, probabil este vorba de materii prime de strictă necesitate pentru romani/ bizantini: exemple specifice sunt sarea ce era în abundență în spațiul fostei provincii traianice dar absentă în Balcani (de altfel una din obiectivele controlului roman asupra cursului inferior al Siretului avea și funcția de a procura sare din Carpații Orientali, locuitorilor Scythiei Minor și nu numai), și lemnul atât de necesar dezvoltării edilitare în condițiile avântului demografic din Imperiul de Răsărit.

⁴ Pseudo-Cesaris, în *FHDR II*, p. 483.

⁵ Libanios, *Opera*, LIX, 89 *FHDR II*, p. 56.

Pe de altă parte un aspect deosebit de important este solicitarea de către elitele migratoare a produselor de lux exportate de Imperiu, fapt subliniat și de descoperirile arheologice. Mărturiile epocii contribuie și ele la inventarierea produselor cumpărate sau primite de migratori⁶: haine de lux, produse exotice, mirodenii (piper, foi de dafin, arome, curmale, scorțisoară, cupe de argint etc), cerințele exacte ale elitelor barbare dovedind familiarizarea cu aceste produse de lux.

Această „sete” pentru produsele de lux este pe deplin explicabilă în condițiile atracției manifestate de elitele migratoare față de valorile economice și culturale ale Imperiului. Dar nu numai elitele beneficiau de rezultatele schimburilor comerciale: marea masă obținea obiecte de ceramică sau de cult ieftine, unelte agricole etc.

Schimburile aveau loc în „târgurile de lângă Istru ce se țineau după vechiul obicei, la care veneau și romanii să-și cumpere cele trebuitoare”⁷ Existența acestor târguri era prevăzută de *foedusi*-ul dintre Imperiu și barbari și era un mijloc politic foarte abil de presiune asupra migratorilor dependenți de produsele din lumea romană. Astfel, Valens îi obliga pe goți să facă schimburile de mărfuri în „piețele din două cetăți așezate lângă fluviu” schimbând tradiția când „negoțul și piețele comerciale (...) puteau să le așeze cu cea mai mare libertate oriunde ar fi voit”⁸. Mai mult decât atât în vremuri de conflicte putem vorbi de reale „embargouri” de obiecte și produse către lumea barbară: în perioada 370-375, pe fundalul conflictului dintre goți și imperiu decretul semnat de Valens, Valentinian și Gratian prevedea că „nimeni să nu aibă dreptul de a transporta în ținuturile barbarilor, vin, ulei și băuturi nici măcar de gust sau măcar pentru destinații comerciale.”⁹

Pe de altă parte, Themistios remarcă (cu o undă evidentă de ironie) și rolul avut de comandanții unităților de pază de pe fluviu care erau „mai degrabă negustori și vânzători de sclavi, îngrijindu-se să cumpere și să vândă cât mai mult”¹⁰ în loc să-și vadă de atribuțiile de serviciu, și care pare-se încălcau cu regularitate ordinele imperiale.

Tot în acest context menționăm regimul aparte avut de produsele strategice din imperiu: armele și metalele. Ordinul împăratului Marcian din 455 – 457 pare să aibă la bază prevenirea comerțului (și contrabandei) cu

⁶ Thephanes Confessor, *Chronographia*, ed. C.De Boor, Leipzig, 1883, p. 278, redă o situație insolită în care în timpul conflictului dintre generalul roman Priscus și hanul Baian, romanii au rămas fără alimente, la care hanul oferi un armistițiu și 400 de care cu alimente în schimbul unor produse exotice.

⁷ Priscus, *op. cit.* p. 587-588, FHDR II, p. 297.

⁸ Themistios, *Discursuri*, FHDR II, p. 81

⁹ *Corpus iuris civilis, Codicile lui Iustinian* FHDR II, p. 373.

¹⁰ Panites, *op. cit.*, p. 132 FHDR II, p.261

asemenea produse: „...barbarilor din afară de orice neam... nimeni să nu cuteze a le vinde zale,scuturi, arcuri ,săgeți săbii sau orice alt soi de arme și nici un fel de proiectile și să nu fie înstrăinată de către cineva nici măcar o bucată de fier lucrat sau nelucrat (...) căci este un lucru vătămător pentru împărăția romană și foarte vecin cu trădarea ca să înzestrăm pe barbari cu arme de care se cade să ducă lipsă, spre a nu-i face mai puternici (...) celui care încalcă aceste prevederi să-i fie confiscate imediat toate bunurile și să fie date fiscului, iar el însuși să fie supus pedepsei capitale”.¹¹ Din câte se poate observa decalarea clară a economicului de politic și de aspectul militar este greu de realizat în aceste societăți de frontieră. Oricum ari fi odată cu circulația materialelor prime și /sau a produselor manufacturate are loc o mai puțin spectaculoasă dar mai evidentă pe termen lung, „circulație” ideologică. Acum ajungem la cel de-al treilea aspect al problemei: *frontiera ideologică*.

Multe arii din spațiul vechii Dacii au fost influențate de cultura materială a Imperiului într-o asemenea măsură încât se poate vorbi de apartenența acestui spațiu la marea arie a civilizației provinciale romano-bizantini. Meșterii locali,contactele umane dintre cele două maluri ale Dunării, prezența prizonierilor romani aflați în serviciul migratorilor sunt toți factori ai difuzării culturii materiale. Pe de altă parte există și procesele de aculturație în rândul migratorilor, proces specific oricărei societăți aflate în contact cu o civilizație superioară. Exemplu clasic este cel al hunilor:dacă Ammianus Marcellinus îi prezintă ca simbolul sălbăticiiei pure prin modul lor de viață (bineînțeles cu exagerările de rigoare), Priscus ne dezvăluie o societate diferită: la curtea regelui hun sunt prezenți personaje importante din lumea romană, dar și un între cortegiu de secretari, ingineri, meșteșugari, negustori, care au contribuit la transformarea curții regelui hun într-un conglomerat politic și etnic de prima forță. Însă - cel puțin în cazul hunilor - transformările sunt superficiale, mare masă rămâne fidelă vechiului mod de viață nomad, iar odată cu moartea lui Attila curtea hunică cu toată strălucirea ei dispare.

Un caz aparte (deși în retard cronologic) este cel al goților: ei au împrumutat elemente de civilizație de la triburile iraniene cu care se aflau în contact, iar după ce intră în relații mai mult sau mai puțin pașnice cu lumea romană, asimilează și elemente culturale greco-romane. Sedentarizarea, adoptarea creștinismului (pe filieră ariană)sunt coordonatele aculturației cele mai pline de succes al Romei. Singurul element cu care (încă) rămân în urmă este întemeierea unui organism statal, aspect realizat după mai multe decenii de către vizigoți în vestul continentului, respectiv de ostrogoți în Italia.

¹¹ *Corpus iuris civilis, Codicele lui Iustinian* FHDR II, p. 373.

Un alt aspect al aculturației este răspândirea limbii latine între barbarii aflați în zona de contact cu Imperiul, dar în afara acestuia (cum este și cazul teritoriilor nord-dunărene).

Oricum ar fi fost, prestigiul civilizației romane a dat noțiuni de frontieră o mare ambiguitate. Absorbirea valorilor romane de către migratori ca creat la Dunăre nu o frontieră ci mai multe frontiere, ce desenează tot atâtea cercuri concentrice, care au în mijloc Constantinopolul, centrul vital al civilizației imperiale. Se poate observa că frontiera are mai multe accepțiuni de la cea mai restrânsă (politico - militară) la cea mai largă (economică), la mijloc aflându-se frontiera invizibilă a expansiunii cultural – ideologice¹².

GOȚII

Datorită existenței a numeroase izvoare de limbă greacă (Ptolemeu) sau latină (Tacitus, Historia Augusta, Panegirici Latini, Orosius, Cassiodor, Iordanes) se poate afirma că istoria goților este mai bine cunoscută decât al altor popoare germanice. Pe baza acestor izvoare s-au elucidat unele aspecte privind relațiile dintre diferitele triburi gotice sau dintre goți și Imperiu, dar au rămas și unele probleme neelucidate cum ar fi patria primitivă a goților sau mecanismul declanșator al mării migrații către sud, sud-est. Lunga absență istoriografică a goților (între Ptolemaios Claudius și Claudius II Gothicus) corespundea în linii mari unor momente importante din istoria gotică: instalarea la gurile Vistulei, coborârea de la Baltica la Marea Neagră, începutul atacurilor asupra Imperiului, evoluția gerpizilor ca grup de sine stătător separarea în tervingi (vizigoți) și greutungi (ostrogoți).

În ciuda tuturor încercărilor de-a atribui o origine scandinavă goților, în conformitate cu știrile transmise de Iordanes și cu studiile filologice tradiționale, interpretarea datelor arheologice nu lasă nici o îndoială privind originea continentală a acestora, chiar dacă aceleași mărturii arheologice consemnează legături constante între regiunile baltice și cele scandinave.¹³

După instalarea pe continent și a contingentelor scandinave, populația gotică a manifestat o mobilitate accentuată spre Marea Neagră, Dunărea de Jos și fruntariile Imperiului Roman.

Istoria goților se poate separa pe trei capitole, fiecare cu reperul spațio – temporal propriu. Prima perioadă este cea dintre părăsirea ținuturilor nordice și până la migrația spre sud. A doua perioadă cuprind deplasările succesive spre sud și sud-est și așezarea temporară între Carpați și Nipru și până la 375, când sub presiunea hunilor se așează în Imperiu. A treia perioadă

¹² Brezeanu , 2002, p. 114.

¹³ *Ist. Rom.*, vol II, p. 679.

cuprinde încercările de-a se constitui în formațiuni statale (ce regatul lui Theoderich cel Mare) și până la asimilarea lor la începutul sec.VIII.

Cât privește arealul locuit de goți înainte de-a intra în contact cu Imperiul, cuprindea Pomerania, nordul Poloniei și zona Vistulei Inferioare. În sec. II, goții se vor deplasa spre sud, sud-est, ocupând zona Vistulei mijlocii (Mazovia și Podlajsa)¹⁴ dislocând o parte din grupul de populații vandalice ale culturii Przeworsk. De altfel descoperirile arheologice gotice din zona Vistulei mijlocii sunt cunoscute sub numele de cultura Wielbark. După ce pătrund în zona Niprului, goții în contact cu populațiile scitice târzii, sarmatice și dacice vor forma cultura Sântana de Mureș-Cerneahov.

Infiltrarea și așezarea goților la est și sud-est de Carpați (ce a avut ca rezultat declanșarea unor conflicte cu foștii aliați daci, carpi și sarmați) și-a petrecut gradual, primele fiind afectate zonele din nordul arealului daci la jumătatea sec. III. Înaintarea spre sud s-a făcut gradual fiind evitate zonele de podiș cu o mare densitate de populație. Așezarea goților în regiunile de pe malul stâng al Dunării are loc abia în primele decenii ale sec. IV probabil după *foedus*-ul din 332. În fine înaintarea lor spre vest doar până la linia fostului limes transalutan era probabil una din condițiile păcii impuse de romani și anume de nu se așeza pe teritoriul fostei provincii romane la nord de Dunăre.

După instalarea în teritoriile de la Dunărea de Jos¹⁵ și Marea Neagră, istoria goților se va împlini cu cea a Imperiului. Indiferent de natura relațiilor, pașnice sau nu, goții vor fi influențați în mod hotărâtor de evoluția lor comunitară și mentală de Imperiul Roman. Creștinismul este una din reperele cele mai clare ale acestor contacte, pătrunderea lui datorându-se atât misionarilor creștini cât și captivilor romani. Fenomenul creștinismului gotic, ca rezultat al interacțiunii cu Imperiul precum și mecanismele mentale ale încreștinării vor fi analizate într-un capitol special. Ceea ce este cert pe plan politic este că pacea impusă goților în anul 332 a avut urmări benefice fapt reflectat atât în creșterea numărului așezărilor cât și în numărul produselor de import și monedă romană atât pe teritoriul general al fostei provincii cât și în arealul culturii Sântana de Mureș – Cernjeahov. De fapt *foedus*-ul din 332 reprezintă sfârșitul unei etape, în care detașamentele federate de goți au participat în armata imperială, de exemplu la războiul cu perșii, din 297, sau

¹⁴ *Ibidem*, p.682.

¹⁵ Când goții ajung la Dunărea de jos, ei încep a fi denumiți geți: mai întâi în sens geografic, dar treptat se ajunge la o totală confuzie de ordin geografic între geți și goți (la Philostorgios, Eusebius din Caesarea, Iulian Apostatul și alți autori de mai târziu); C.C. Petolescu 1983, idem, 2000, p. 343

au fost atrase, cu statut de federați, în luptele pentru putere de partea unuia dintre pretendenții la tronul lui Constantin, cum este cazul lui Licinius. Diferența între tratatul lui Constantin și cele care l-au prezentat constă în aceea că pe de o parte, el prevedea o serie întreagă de obligații, neobișnuite până acum în raporturile dintre goții și Imperiu și, pe de altă parte, că angajează în totalitate un neam gotic, cel al tervingilor, și nu vizează un mic grup detașat sub conducerea unui lider minor, care își oferă serviciile Romei. Între aceste obligații se numără trimiterea ca ostatic a fiului regelui Ariarich și asigurarea ordinii pe *limes*-ul dunărean, inclusiv organizarea de expediții de pedepsire în numele împăratului. Tratatul va fi respectat până în 368 când, odată cu stingerea dinastiei constantiniene, goții invocând jurământul de fidelitate depus de Ariarich casei lui Constantin, îi sprijină pe uzurpatorul Procopius. Pentru a pedepsi „provocarea” barbarilor, împăratul Valens vine la Dunăre în 367. Armata romană trece Dunărea în mai 367, după ce a așteptat scăderea nivelului apelor fluviului și încheierea tratativelor lui Victor, *magister equitum* cu goții, pe un pod de vase în vadul de la Transmarisca și Daphne, fără a întâmpina rezistență (*resistentibus nullis*-conform spuselor lui Ammianus) spre deosebire de anul 369 când romanii au trebuit să spargă frontul gotic pentru a debarca (*perrupto barbarico* după spusele aceluiași autor). Înaintarea trupelor romane a provocat exodul unei părți de populație spre nord în acele *Montes Serrorum* identificați cu munții Siriului (altitudinea maximă 1664 m, vârful Siriul)¹⁶, unde se afla probabil centrul puterii gotice. În cursul înaintării trupele romane sunt supuse luptelor de gherilă din partea cetelor de goți refugiați în zonele păduroase și de bălți, acțiuni ce vor fi reprimare de subunitățile romane. Contraofensiva romană va avea drept rezultat un nou exod al populației gotice spre munți, populație care de data aceasta e luată în captivitate de către Aritnheus, *magister peditum*.¹⁷ Expediția se încheie cu înfrângerea parțială a goților. Vara anului 368 împăratul și-l petrece la sud de Dunăre așteptând din cauza inundațiilor, dar în 369 romanii trec din nou Dunărea pe un pod de vase la Noviodunum, și constrâng pe goți să încheie pace. Tratatul, reciproc avantajos, prevedea posibilitatea comerțului între romani și migratori în două târguri de la Dunăre.¹⁸

Pacea dintre Imperiu și barbari a fost însă curând tulburată; cum se exprima Ammianus Marcellinus: "sămânța întregului dezastru și începutul nenorocirilor de tot felul, pe care le-a pricinuit furia lui Marte, învăluind totul într-un pârjol general (*totius autem sementem exitii et cladum originem, quas*

¹⁶ M. Zahariade 1983, p. 63.

¹⁷ Ammianus Marcellinus, *Istoria Romană*, 27,5,4.

¹⁸ Petolescu (b), p. 342.

Martius furor incendio insolito miscendo cuncta concivit), au fost hunii: un neam abia cunoscut până atunci, dar care întreceau orice măsură a sălbăticiiei"¹⁹ Ei năvălesc asupra altor seminții, provocând o cumplită invălmășeală în lumea barbară după cum notează Ambrosius²⁰: *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt*. Astfel, în 375, hunii zdrobesc mai întâi printr-un atac neașteptat (*re-pentino impetu*), ca o furtună neașteptată (*vi subitae procellae*) pe Greuthungi ostrogoții; aflați între Bug și Nistru); bătrânul lor rege (în vârstă de 110 ani), Hermanaricus, moare, în luptă iar o parte din supușii săi sunt incluși în confederația hunică.²¹

În 376 atacă pe Thervingi (vizigoți); ~Ammianus relatează cum, într-o noapte cu lună, hunii trec Nistrul prin vad (*rumpente noctis tenebras luna vado fluminis penetrato*), dând o lovitură decisivă trupele regelui Athanaric (*Athanaricum ipsum ictu petivere veloci*). Același autor continuă "însăimântându-l de la primul atac, deoarece câțiva dintre ai săi și-au găsit moartea, l-au silit să se retragă în grabă în prăpăstiile munților (*coegerunt ad effugia properare montium praeruptorum*). Silit de această împrejurare neașteptată și fiindu-i teamă de primejdia mai mare care se apropia, el a început să ridice ziduri înalte (*muros altius erigebat*) de la malul râului Gerasus până la la Dunăre, spintecând în două țara taifalilor.

Săvârșind la timp și cu grijă această întăritură de pământ (*hac lorica diligentia celeri consumata*), el credea că-și pune la adăpost liniștea. În timp ce dădea zor lucrării, hunii se apropiau cu pași repezi și i-ar fi zdrobit în mersul lor dacă n-ar fi fost stingheriți de greutatea prăzilor cu care erau incarcati"²²

Prin urmare, goții s-au retras în Podișul Moldovenesc; "zidurile înalte" au fost identificate cu valul de pământ dintre localitățile Ploscuțeni (pe Siret) și Stoicani (pe Prut)²³.

O parte mai însemnată a populației, care părăsise pe Athanaric din pricina lipsei din ce în ce mai mari de alimente, „căuta un sălaș retras de ochii barbarilor chibzuind mult timp ce loc să-și aleagă, s-au gândit să se retragă în Thracia, potrivită pentru ei din două motive: are un pământ foarte roditor cu iarbă și se află despărțită prin apele cele mari ale Istrului de șesurile care stau deschise fulgerelor zeului Marte, ajuns acum neprielnic. La fel au chibzuit și ceilalți goți, într-un singur gând".

¹⁹ Amm. Marc. XXXI 2, 1.

²⁰ Ambrosius Comentarii asupra evangheliei lui Luca X, 10.

²¹ Cr. Dawson, 1960, p. 321.

²² Amm. Marc., XXXI 3, 6-8.

²³ R. Vulpe, 1957, p.32.

Perioada următoare a istoriei goților este una frământată ,marcată de fricțiuni între diferitele fracțiuni gotice în ceea ce privește politica de urmat vizavi de huni dar și față de romani.

Astfel, se conturează un conflict între grupul păgân în frunte cu regele Athanaric, și partida filoromană în frunte cu Frithigern și Alaviv. Aceștia din urmă cer și obțin de la împăratul Valens învoirea să treacă în Imperiu, "făgăduindu-i că vor trăi în pace și vor da la nevoie ajutoare". În 376 în urma acestei înțelegeri ei trec Dunărea în mare număr. Cu acest prilej, Lupicinus, comandantul trupelor din Thracia, a trebuit să trimită o parte din trupe spre a escorta pe goți, slăbind astfel paza la Dunăre. Profitând de această situație, alți barbari cărora li se refuzase accesul în Imperiu trec fluviul: grupurile de ostrogoți conduși de regele Vithericus împreună cu Alatheus și Safrax, grupul lui Farnobius, precum și taifalii care se aflau în Muntenia de astăzi

În acest timp, regele Athanaric, temându-se de răzbunarea lui Valens, s-a retras împreună cu ai săi într-un loc numit Caucaland, greu accesibil din cauza pădurilor și munților înalți, după ce a izgonit de acolo pe sarmați (*ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inaccessum et montium cum suis omnibus declinavit, Sarmatis exinde extrusis*)²⁴ Însă în 380 a fost nevoit să și abandoneze teritoriul și s-a refugiat în Imperiu, fiind primit cu mare pompă la Constantinopol.²⁵

O problemă care apare în ceea ce privește perioada 380/381 și 454 (bătălia de la Nedao) este calitatea în care goții, mai precis ostrogoții, au deținut controlul spațiului nord-dunărean. Supuși ai hunilor sau reprezentanți ai puterii imperiale? Răspunsul cel mai apropiat de realitate ar fi că ostrogoții se constituiseră într-o elită subțire, identificabilă prin mormintele princiare (Apahida I - II, Chiojdu, Bratei) și prin tezaure. Aceste piese de inventar sau de tezaur constituie, în lipsa izvoarelor scrise, un indiciu în favoarea unor relații speciale între Imperiu și șefii locali. Faptul că alături de însemnele de rang apar și piese de metal prețios, provenind din atelierele romane (dintre care și medaliaoanele de la Șimleul Silvaniei) fac plauzibilă interpretarea lor ca subsidii sau daruri imperiale. Pe de altă parte numărul monedelor descoperite în contul subsidiilor, subliniază tipul de raporturi speciale promovate de cancelaria constantinopolitană în această perioadă.

Pe de altă parte nu se poate nega influența hunică asupra ostrogoților, care vor juca un rol important în confederația hunică inclusiv în bătălia de la Câmpiile Catalunice. De aceea nu se poate exclude probabilitatea controlului asupra teritoriilor nord-dunărene în nume propriu sau al hunilor. După Nedao

²⁴ Amm. Marc. XXXI 4, 13.

²⁵ Erdély Története, p. 72.

și afirmarea gepizilor ostrogoții vor fi eliminați din spațiul carpato-danubian și se vor deplasa spre provinciile occidentale ale Imperiului.

NOTE BIBLOGRAFICE

Brezeanu Stelian, *Idenități și mentalități medievale. Controverse istorice*, Polirom, Iași, 2002.

Dawson, Christopher, *The Making of Europe*, Longman, London-New-York, 1960.

Erdély Története, Akadémiai Kiado, Budapest 1991, p. 72

Petolescu C.C. (a), *Confuzia dintre geți și goți în Antichitatea Târzie* în TD, 4, 1983.

Ptolescu C.C (b), *Dacia și Imperiul Roman*, Universitas, București, 2000, p. 343.

Pirenne Henri, *Mahomed si Carol cel Mare*, Meridiane, București, 1996.

M. Zahariade, *Ammianus Macellinus (25,2,5) Zosimos (4,11) și campania lui Valens din anul 367 împotriva goților*, SCIVA, 34,1, iunie-martie 1983, p.63.

R.Vulpe, *Le vallum de la Moldavie inferieure et le „mur d'Athanaric”*, Gravenhage 1957.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA LOCUIRILOR DIN EPOCA MIGRAȚIILOR ȘI EPOCA MEDIEVAL TIMPURIE DE LA ȘEUȘA- „LA CĂRAREA MORII”

Marius CIUTĂ

Situl arheologic de la Șeușa-„La Cărarea Morii” s-a remarcat prin particularitățile depunerilor materiale aparținând diferitor epoci și culturi, grosimea de peste doi metri a stratului arheologic și complexitatea și varietatea acestora făcându-l să fie încadrat în categoria siturilor multistratificate, fără a se constitui însă într-un *tell* în accepțiunea generală a termenului¹. Deși desfășurate pe o durată de cinci ani (1996-2000) cercetările arheologice întreprinse aici au avut caracterul unor de salvare (fig. 1), depunerile fiind sever afectate, anterior, de lucrările întreprinse pentru exploatarea bentonitei, dar și de lucrările din anul 1999, în cadrul cărora, sub pretextul „redării circuitului agricol”, au fost distruse aproape integral sectoarele rămase neafectate de carieră².

a. Descrierea complexelor și a inventarului arheologic

Săpăturile arheologice au evidențiat și existența unui nivel de locuire datând din perioada medievală timpurie. Cu toate că în aproape toate suprafețele cercetate (6 secțiuni și 4 casete-suprafețe) au fost recoltate artefacte medievale timpurii, până în prezent nu a fost surprins decât un singur complex arheologic aparținând acestei perioade.

Locuința L1/1996

Locuința a fost descoperită în campania de cercetări desfășurată în anul 1996, mai precis în caseta C I/1996 (fig. 2), executată în zona sudică a sitului, în cadrul Tronsonului II, într-un areal în care stratul arheologic are circa 1 metru grosime. Din păcate complexul a fost cercetat parțial, restul continuându-se în profilul dinspre vest.

¹ Gogâltan 2004; 2005.

² Pe marginea rezultatelor cercetărilor arheologice de aici a apărut în ultimii 10 ani o bogată bibliografie, însumând peste 30 de studii, articole și rapoarte, urmând ca într-un viitor foarte apropiat să vadă lumina tiparului monografia arheologică a sitului, care va însuma toate aceste date – Ciută 2006.

Complexul s-a conturat la adâncimea de 0,90 m. Locuința s-a dovedit a fi de tip adâncit, fundul ei fiind surprins la -1,30 m față de nivelul actual de călcare. După cum am mai precizat, deoarece complexul a fost cercetat parțial, în suprafața casetei au fost identificate numai două din laturile acesteia. Poziția laturilor ne determină să presupunem că locuința avea o formă rectangulară, cel mai probabil dreptunghiulară.

Instalația de foc a locuinței era constituită dintr-un cuptor cu pereții clădiți din pietre de râu și cărămizi romane refolosite³. Interesant este faptul că pe cele două laturi ale locuinței se aflau două zone cruțate (în lungimea laturilor) constituite din argilă de culoare deschisă (roșcat-gălbuie) amestecată cu pietriș, care este posibil să fi constituit, în fapt, două „lavițe” pentru șezut sau dormit.

În săpătură nu au fost surprinse urme de stâlpi sau pari, în schimb pe marginea celor două laturi au apărut fragmente mari de lemn ars care proveneau, probabil, de la tălpile pe care au fost ridicați pereții construcției. Prezența lemnului ars, precum și a unor fragmente mari de chirpici (pe podea), indică faptul că locuința a fost incendiată.

Din locuință provine un vas întreg (fig. 3) și câteva fragmente ceramice, reprezentând buze, pereți și funduri de vase (fig. 4). Ceramica descoperită indică existența unei singure forme, respectiv oala fără toarte. Caracteristicile tehnice ale vasului întregibil și a fragmentelor de oale argumentează o singură tehnică de modelare a ceramicii, prin utilizarea *roții cu învârtire înceată*.

Vasul întreg a fost lucrat la roata înceată, dintr-o pastă degresată cu nisip amestecat cu pietricele și mică. Are gâtul ușor alungit și arcuit, buza groasă și tăiată oblic. Diametrul gurii este un pic mai mare decât cel al pântecului. Fundul este îngroșat și tăiat drept. Decorul este realizat prin incizare în pasta moale și constă în trei benzi paralele de linii drepte, trasate foarte fin. Suprafața vasului a fost netezită ușor, fără a fi lustruită. Culoarea sa nu este uniformă însă predomină nuanțele cenușii și brun-cărămizii, prezentând „lovituri de foc”, dovadă a incendierii locuinței și a arderii secundare.

Celelalte fragmente ceramice prezintă la exterior nuanțe de brun-cărămiziu, brun-gălbui cu pete negricioase iar la interior brun-negricios sau cărămiziu cu pete negricioase. Pasta a fost degresată cu nisip amestecat cu pietricele mărunte și paiete de mică. Decorarea s-a făcut prin incizare în pasta moale cu diverse elemente decorative: striuri dese, paralele și orizontale, bandă de linii drepte încadrată de două benzi de linii în val, bandă de linii în val încadrată de două benzi de linii drepte. Elementele decorative sunt prezente pe umărul și pe pântecul vaselor.

³ În areal a funcționat, anterior, o *villa rustica*, ale cărei contexte, respective materiale, au făcut obiectul unor studii și comunicări anterioare (Ciută 2003).

CATEGORII CERAMICE PREZENTE ÎN LOCUINȚA L1/1996	CANTITATE
Ceramică lucrată cu mâna	0%
Ceramică lucrată la roata înceată	100 %
Ceramică lucrată la roata rapidă	0 %

b. Artefactele descoperite în nivelul de locuire

În suprafețele cercetate arheologic nu au mai fost surprinse alte complexe medievale timpuri, dar peste tot au fost recoltate fragmente ceramice aparținând acestei perioade.

Ceramica descoperită constă în fragmente de vase (buze, pereți, funduri) care indică existența unei singure forme, oala fără toarte. Spre deosebire de ceramica descoperită în locuință, ceramica din nivel atestă utilizarea mai multor tehnici de modelare a vaselor: cu mâna, la roata înceată, la roata rapidă.

Ceramica lucrată cu mâna. Această categorie este reprezentată numai prin câteva fragmente ceramice, un fragment din fundul unui vas (fig. 10/2) și fragmente de pereți atipice.

Culoarea ceramicii este brun-cărămizie cu pete negricioase. Degresarea pastei s-a făcut cu nisip amestecat cu pietricele mari și peiete de mică. Nu au fost descoperite fragmente decorate.

Ceramica lucrată la roata înceată. Vasele (fig. 5/1, 3-4; 6; 7/2, 4-6; 8; 9; 10/1, 4-5) sunt de culoare brun-cărămizie cu pete negricioase (la exterior) și roșcat-cărămizie cu pete gălbui sau negricioase (la interior). Degresarea pastei s-a făcut utilizându-se nisipul amestecat cu pietricele mici și paiețe de mică.

Decorarea ceramicii s-a făcut prin incizare în pasta moale a vaselor, elementele decorative constau în: benzi paralele de linii în val, striuri late și dese, bandă de linii în val asociată cu bandă de linii drepte, bandă de linii în val încadrată de două benzi de linii drepte, linie în val simplă asociată cu bandă de linii în val, bandă de linii drepte încadrată de două benzi de linii în val. Motivele decorative sunt prezente pe umărul și pe pântecul vaselor, într-un singur caz este prezentă o bandă de linii în val trasată pe suprafața interioară a gurii vasului (fig. 6/1).

Vasele identificate sunt de diferite mărimi. Diametrul gurii este întotdeauna mai mic decât cel al pântecului. Gâtul este ușor sau puternic arcuit, buza teșită, tăiată oblic (uneori și ușor rotunjită) sau trasă ușor în jos (un singur caz). Diametrul fundului vaselor este mai mic decât cel al pântecului.

Ceramica lucrată la roata rapidă. Din această categorie există puține fragmente ceramice (fig. 5/2; 7/1, 3; 10/3). Pasta este fină la pipăit, degresarea

acesteia s-a făcut cu nisip fin (uneori amestecat cu pietricele mici) și paiete de mică. Pe suprafața interioară a fragmentelor ceramice sunt prezente inelele/caneluri rezultate în urma modelării pe roata cu turație rapidă. De asemenea, tot ca rezultat al procesului tehnologic, pe fundul vaselor apar urmele sfirii cu care acestea au fost desprinse de pe roata olarului.

Numărul mic de fragmente ceramice de acest tip descoperite, oferă puține informații privind elementele componente ale vaselor (buza, umărul, pântecul, fundul). Singura buză de vas descoperită este ușor trasă în jos și rotunjită. Vasul era prevăzut la gură cu o canelură interioară realizată - probabil - în vederea susținerii unui capac.

Fragmentele sunt decorate prin incizare în pasta moale, decorul fiind compus din bandă de linii în val sau benzi paralele de linii în val. Elementele decorative sunt plasate pe umărul sau pântecul vaselor, într-un singur caz avem o buză de oală decorată pe suprafața interioară cu incizii scurte oblice (fig. 5/2).

CATEGORII CERAMICE PREZENTE ÎN NIVEL	CANTITATE
Ceramică lucrată cu mâna	3,2%
Ceramică lucrată la roata înceată	84,3%
Ceramică lucrată la roata rapidă	12,5%

c. Încadrarea cronologică a vestigiilor

Existența unui singur complex cercetat, precum și cantitatea redusă de material arheologic recoltat, face destul de dificilă încadrarea cronologică a locuirii medievale timpurii din acest sit. Astfel, având foarte puține elemente de datare cu care să putem opera, pentru a încadra cronologic vestigiile descoperite putem urmări două elemente:

1. analogiile (pentru complexul cercetat și materialul ceramic din acesta și din nivel) care pot fi constatate în zonele imediat apropiate sau pe arii geografice mai largi.

2. raportul cantitativ dintre cele trei categorii ceramice (ceramica lucrată cu mâna, la roata înceată, la roata rapidă) prezente în așezare.

Locuința L1/1996 de la Șeușa, caracterizată prin existența unor „lavițe” cruțate, nu reprezintă o apariție singulară, astfel de construcții au mai fost cercetate în diverse zone ale României, avem în vedere descoperirile de la

Bucov din Muntenia⁴, de la Poiana din Moldova⁵ sau din nord-vestul României, de la Nușfalău-*Țigoiul lui Benedek*⁶.

Chiar dacă avem la dispoziție un material ceramic redus cantitativ și în stare fragmentară, caracteristicile acestuia îl apropie de vestigiile databile pe parcursul sec. VIII-IX din Transilvania.

Materialul arheologic din locuința adâncită are o poziție aparte, făcând notă distinctă față de restul materialelor. Pentru vasul întreg din locuința L1/1996, o bună analogie (în ceea ce privește forma) o reprezintă vasul din mormântul 38, din necropola nr. 2 de la Bratei⁷. În condițiile în care la Șeușa nu au mai fost descoperite alte vase întregi sau întregibile, restul ceramicii fiind în stare fragmentară, stabilirea unor analogii se poate face numai comparând forma buzei, dimensiunile gurii sau decorul prezent pe suprafața ceramicii. Astfel, pot fi sesizate asemănări cu unele vase din necropolele de la Bratei⁸, Turdaș⁹, Blandiana A¹⁰, sau Ocna Sibiului¹¹.

În spațiul nord-vestic al României constatăm unele analogii în așezările de la Zalău-*“B-dul Mihai Viteazul, nr. 104-106”*¹², **Pericei**-*“Keller tag”*¹³, **Badon**-*“La răstignire”*¹⁴, **Nușfalău**-*“Țigoiul lui Benedek”*¹⁵, **Oradea-Salca**-*“Ghețarie”*¹⁶, **Lăpușel**¹⁷, **Popeni**-, Cuceu¹⁸ ș.a..

Fragmentele ceramice descoperite până în prezent în așezarea de la Șeușa relevă faptul că ceramica lucrată cu mâna este prezentă în cantitate extrem de mică, la fel și cea lucrată la roata rapidă. Cea mai mare proporție o reprezintă ceramica lucrată la roata înceată.

Caracteristicile ceramicii dar și ale complexului de locuit fac posibilă atribuirea comunității care a habitat în punctul de la Șeușa grupului Mediaș, considerat ca aparținând slavilor¹⁹. Cunoscut îndeosebi prin necropolele birituale amintite mai sus, grupul cultural care caracterizează o parte a istoriei

⁴ Comșa 1978, fig. 10/1, bordeiul nr. 17; fig. 11/1, bordeiul nr. 19.

⁵ Andronic 2005, pl. 5, locuința L3.

⁶ Băcuet-Crișan 2005, pl. IV, locuința L1.

⁷ Zaharia 1977, fig. 20/9.

⁸ Zaharia 1977, fig. 15/6-7, fig. 20/10.

⁹ Hica, Blăjan 1973, fig. 8/4.

¹⁰ Aldea, Ciugudean 1981, fig. 3/4.

¹¹ Protase 2004, pl. XIV-XXII.

¹² Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2003, pl. 27-29, 42, 44, 45, 49.

¹³ Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2000, fig. VIII.

¹⁴ Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2000, fig. III-VI.

¹⁵ Băcuet-Crișan 2004, pl. VI, IX-XI.

¹⁶ Bulzan, Băcuet-Crișan 1999, pl. III, V și VI.

¹⁷ Stanciu 1994, pl. pl. II și VI.

¹⁸ Stanciu, Matei 1994, pl. VI.

¹⁹ Țiplic 2006, 96 sqq. Aici și discuții asupra problemei biritualismului și apartenenței etnice.

central și vest transilvăneană pe durata secolelor VII-X, a ocazionat o serie de discuții legate de tematica apartenenței etnice, fiind atribuit când unor populații de slavi, când unor populații slavo-romanice sau romano-slavice, a căror prezență aici se poate explica și prin prezența masivă a sării²⁰. Așezarea de la Cărarea Morii ar avea, și din aceasta perspectivă, o importanță aparte, date fiind particularitățile morfologice, apropierea de necropolele de la Berghin și Ghgirbom. Tipul morfologic și tehnica de decor a ceramicii pledează pentru atribuire ei slavilor timpurii, nefiind de neglijat nici influența locală, datându-se undeva în sec. VII²¹. Slavii sunt cei care au produs o masivă modificare structurală a culturii materiale în Transilvania vestică, prin pătrunderea, pe mai multe direcții (în special cea dinspre nord-vest), în depresiune, concomitent cu grupuri de avari târzii, în special pe valea Mureșului²². Constituirea celui de-al doilea khaganat avar din Slovacia actuală pare să fie principala cauză a pătrunderii acestor populații, din necesitatea controlării unor areale bogate în sare. Aceste componente etnice nou venite au diversificat fondul și așa complex al structurii etnice din Depresiunea Transilvaniei, care devine astfel un adevărat *puzzle*, dificil de analizat și interpretat din perspectiva arheologică²³.

Urmărind evoluția ceramicii medievale timpurii din Transilvania, s-a putut constata faptul că perioada cuprinsă între a doua jumătate a sec. VI și ultimul sfert al sec. VII se caracterizează prin creșterea cantitativă a ceramicii lucrată cu mâna și la roata înceată, în defavoarea celei lucrate la roata rapidă, care însă nu dispare²⁴. Pe parcursul sec. VIII-IX se produce o scădere cantitativă a ceramicii lucrate cu mâna, cea lucrată la roata înceată devenind categoria dominantă²⁵.

CATEGORIILE CERAMICE PREZENTE ÎN AȘEZARE	
Ceramică lucrată cu mâna = 2,5 %	
Ceramică lucrată la roata înceată = 87,5 %	
Ceramică lucrată la roata rapidă = 10 %	

Este foarte probabil ca lotul de materiale recuperate din stratul de cultură, puternic afectat de plug, să aparțină unor perioade ulterioare, ceva mai târzii, reprezentând alte grupuri de populații care contribuiau la imensul puzzle etnic

²⁰ Țiplic 2006, 96.

²¹ Țiplic 2006, 107 sqq.

²² Țiplic 2006, 109.

²³ Țiplic 2006, 109 sqq.

²⁴ Stanciu, Matei 1994, p. 142-143.

²⁵ Stanciu 1994, p. 313; Stanciu, Matei 1994, p. 145.

din Transilvania medievală timpurie, ca de pildă grupului Ciugud²⁶, atestat pentru prima dată în aşezarea eponimă, aflată la cca. 2 km de situl arheologic aflat în atenţia noastră.

Pe baza caracteristicilor tehnice, a analogiilor constatate, precum şi a raportului cantitativ al celor trei categorii ceramice identificate, vestigiile de la Şeuşa-„*La cărarea morii*” pot fi datate, în linii mari, pe parcursul sec. VIII-IX. Desigur, existenţa unui singur complex arheologic şi cantitatea redusă de material arheologic analizabil, nu permite stabilirea unor secvenţe cronologice înguste. Însă, dacă avem în vedere faptul că există extrem de puţină ceramică lucrată cu mâna, există totuşi şi câteva fragmente de vase lucrate la roata rapidă, iar cea lucrată la roata înceată este majoritară, putem propune restrângerea intervalului cronologic la a doua jumătate a sec. VIII-prima jumătate a sec. IX.

Trebuie să mai remacăm faptul că aici, deocamdată, nu fost descoperite vase prevăzute pe fund cu mărci/semne de olar. De asemenea, nu au apărut fragmente ceramice decorate cu impresiuni realizate cu roţiţa sau mici alveole practicate cu un instrument ascuţit. Lipsa acestor elemente decorative de pe ceramica din această aşezare, ne permite să afirmăm că locuirea de aici a durat până pe parcursul sec. X²⁷.

În final, dorim să reamintim faptul că datarea locuirii din epoca migraţiilor şi cea medieval timpurie de aici, s-a făcut pe baza unei cantităţi mici de informaţii/elemente cu care am putut opera.

Cu siguranţă că aceasta nu este inatacabilă, cercetările viitoare vor oferi informaţii noi, care, vor confirma sau infirma, încadrarea cronologică propusă în acest stadiu al cercetărilor.

BIBLIOGRAFIE

Aldea, Ciugudean	1981	I. Al. Aldea, H. Ciugudean, <i>Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba)</i> , în <i>Apulum</i> , XIX, 1981, p. 145-149.
Andronic	2005	M. Andronic, <i>Poiana. O aşezare din secolele VIII-IX d. Chr.</i> , Suceava, 2005.
Băcuet-Crişan, Băcuet-Crişan	2000	D. Băcuet-Crişan, S. Băcuet-Crişan, <i>Două locuinţe prefeudale descoperite în judeţul Sălaj</i> , în <i>AMP</i> , XXIII, 2000, vol. I, p. 499-520.
Băcuet-Crişan, Băcuet-Crişan	2003	S. Băcuet-Crişan, D. Băcuet-Crişan, <i>Cercetări arheologice pe teritoriul oraşului Zalău</i> .

²⁶ Ţiplic 2006, 125 sqq.

²⁷ Ţiplic 2006, 117 sqq.

- Descoperirile neo-eneolitice și medievale timpurii (sec. VII-XI),* Zalău, 2003.
- Băcuet-Crișan 2004 D. Băcuet-Crișan, *Archaeological research in Northwest Romania. The early Mediaeval settlement from Nușfalău-Țigoiul lui Benedek (Sălaj County)*, în *JAMÉ*, XLVI, 2004, p. 117-135.
- Băcuet-Crișan 2005 D. Băcuet-Crișan, *Așezarea medievală timpurie de la Nușfalău “Țigoiul lui Benedek” (jud. Sălaj)*, în *Marmația*, 8, 2005, 1, p. 269-290.
- Bulzan,
Băcuet-Crișan 1999 S. Bulzan, D. Băcuet-Crișan, *O locuință medievală timpurie descoperită la Oradea-Salca, punctul “Ghețarie”*, în *Crisia*, XXIX, 1999, p. 33-43.
- Comșa 1978 M. Comșa, *Cultura materială veche românească (așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.
- Ciută 2003 M. Ciută, *Considerații asupra locuirii romane de la Șeușa-La Cărarea Morii (jud. Alba)*, în *Patrimonium Apulensis*, III, 2003, 25-42.
- Ciută 2006 M. Ciută, *Cercetări arheologice la Șeușa-“La Cărarea Morii”. Monografie arheologică. I.*, Alba Iulia, 2006.
- Hica, Blăjan 1973 I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerare din sec. VIII la Turdaș (jud. alba)*, în *AMN*, X, 1973, p. 641-653.
- Gogâltan 2004 Fl. Gogâltan, *Tell-uri în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric (I)*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, III, 2004.
- Gogâltan 2005 Fl. Gogâltan, *Tell-uri în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric (II)*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, IV, 2005, 79-132.
- Protase 2004 D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII-IX)*, în *Bibliotheca Septemcastrensis*, VIII, Sibiu, 2005. E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977.
- Stanciu 1994 I. Stanciu, *Așezarea prefeudală de la Lăpușel, jud. Maramureș (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993)*, în *Eph. Nap.*, IV, 1994, p. 267-322.

- Stanciu, Matei 1994 I. Stanciu, Al. V. Matei, *Sondajele din aşezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observaţii cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, în AMP, XVIII, 1994, p. 135-163.
- Țiplic 2005 I. M. Țiplic, *Contribuţii la istoria spaţiului românesc în perioada migraţiilor şi Evul Mediu timpuriu (secolele IV - XIII)*, Iaşi, 2005.
- Zaharia 1977 E. Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Bucureşti, 1977.

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1 Ridicarea topografică a sitului arheologic de la Șeușa-„La Cărarea Morii”, cu precizarea unităților de cercetare.

Fig. 2. Locuința L1/1996.

Fig. 3. Vas din L1/1996.

Fig. 4. Ceramică din L1/1996.

Fig. 5. Ceramică din nivelul de locuire.

Fig. 6. Ceramică din nivelul de locuire.

Fig. 7. Ceramică din nivelul de locuire.

Fig. 8. Ceramică din nivelul de locuire.

Fig. 9. Ceramică din nivelul de locuire.

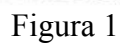
Fig. 10. Ceramică din nivelul de locuire.

Având în vedere tehnica de lucru a vaselor, în cadrul reprezentărilor grafice pentru redarea ceramicii a fost utilizat următorul sistem de simboluri:

Ceramică lucrată cu mâna = ○

Ceramică lucrată la roata înceată = ●

Ceramică lucrată la roata rapidă = ◆

CASETA I/1996

Locuința medievală L1/1996

Legendă:

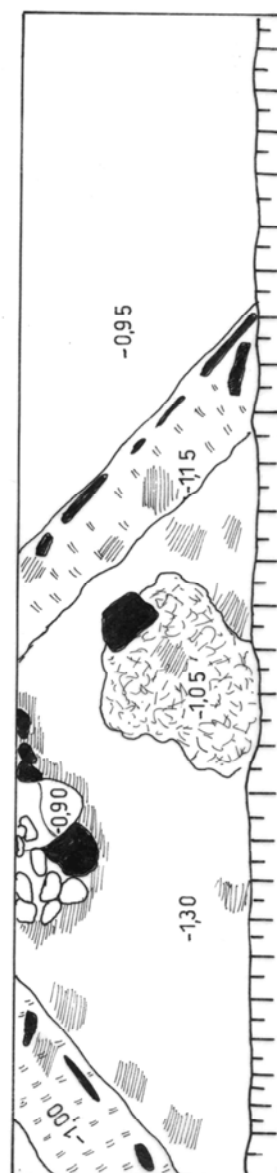
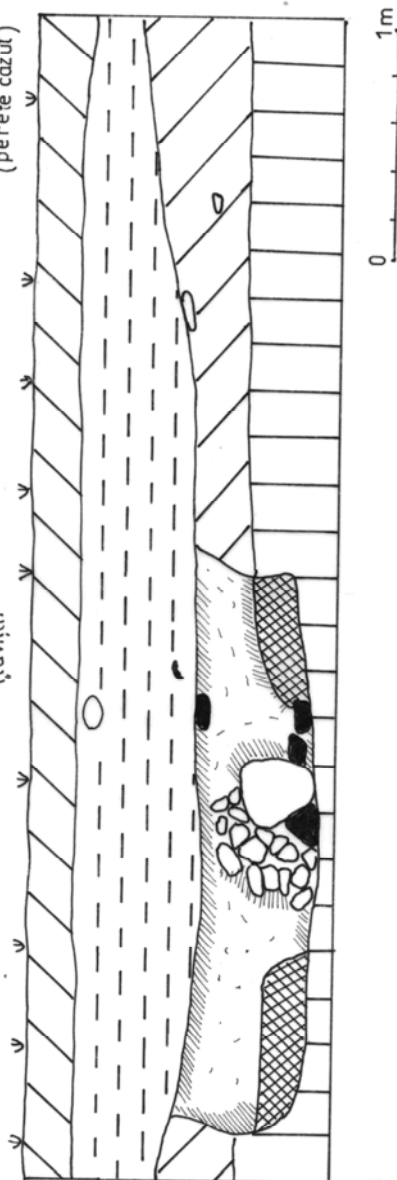
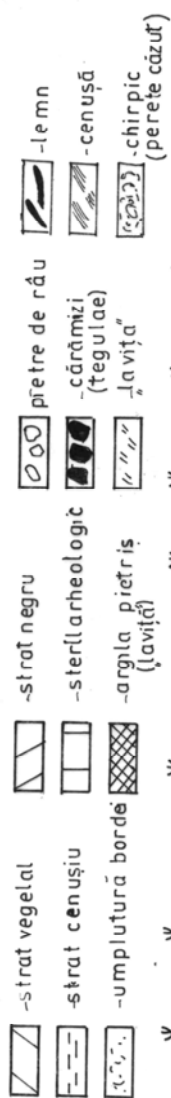

Figura 2

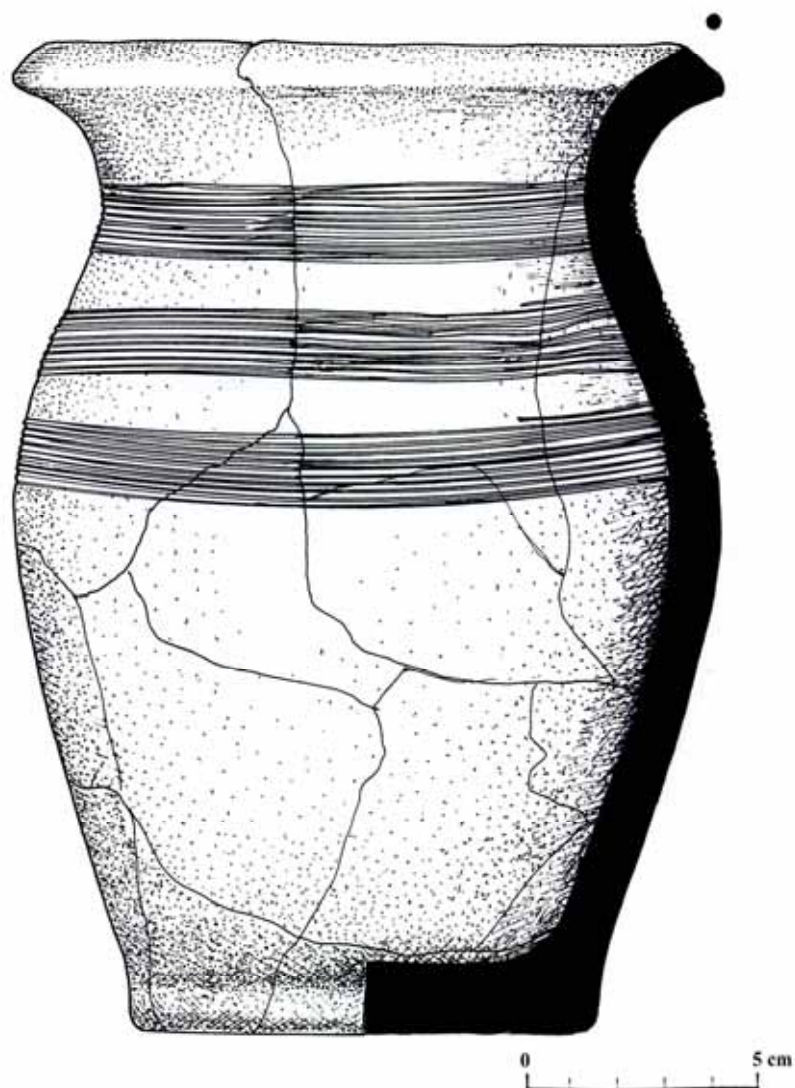

Figura 3

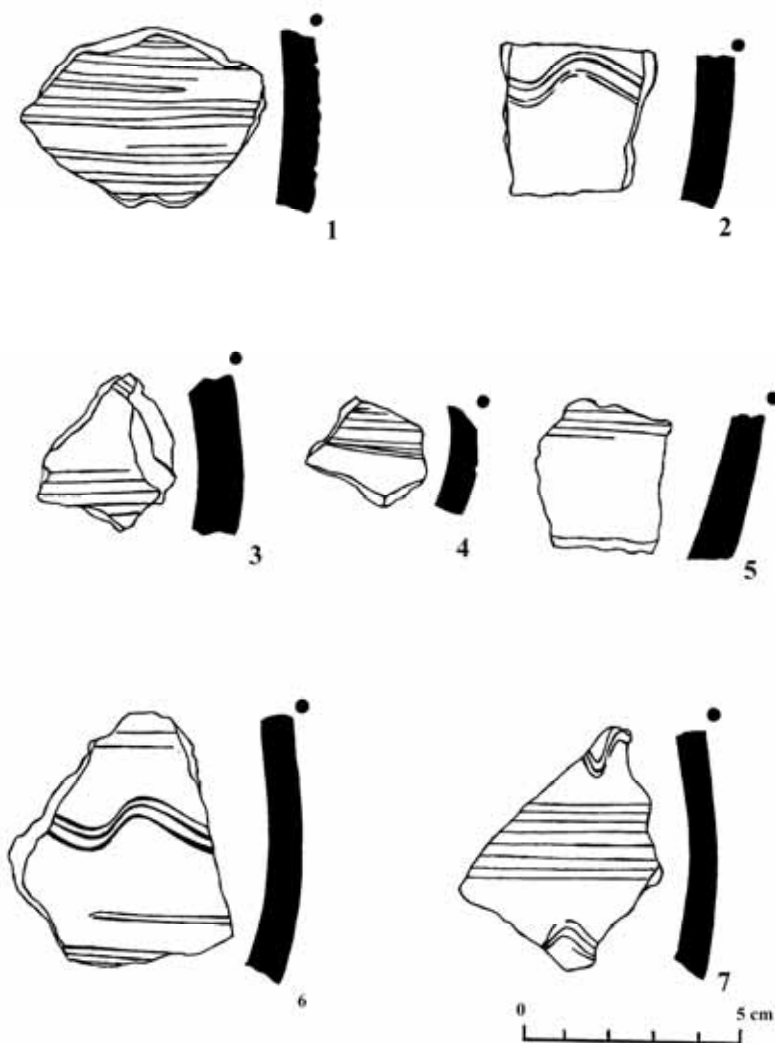

Figura 4

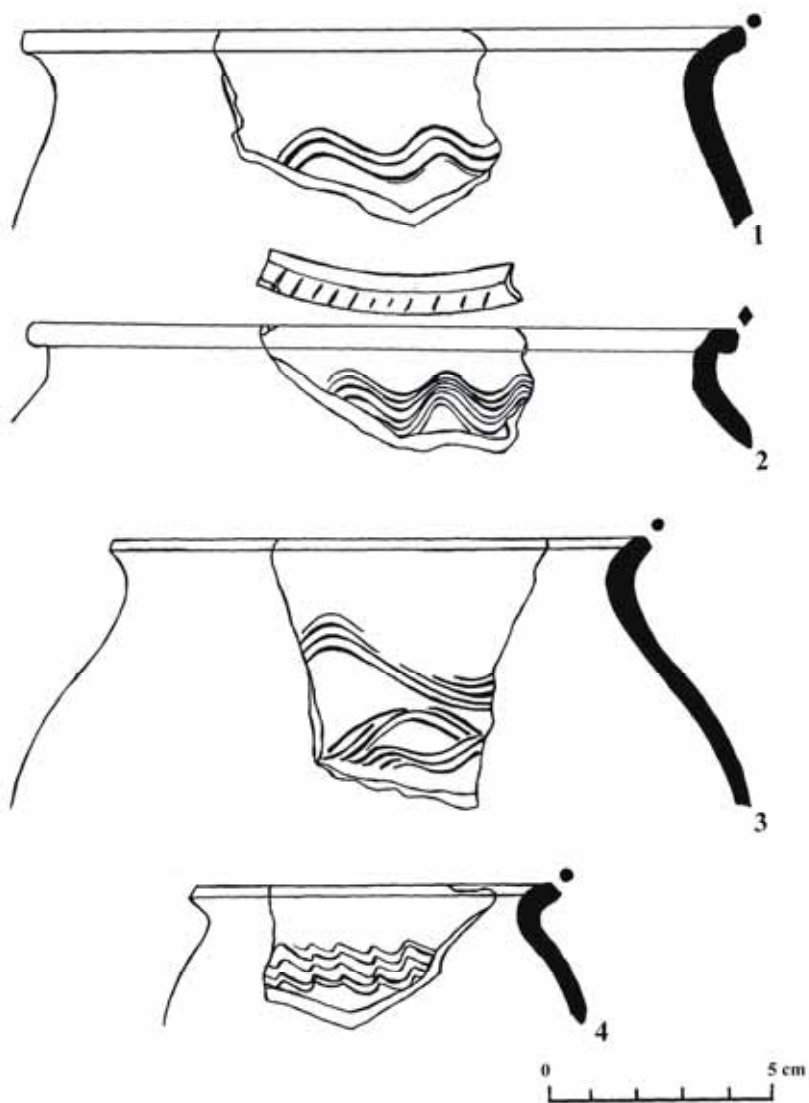

Figura 5

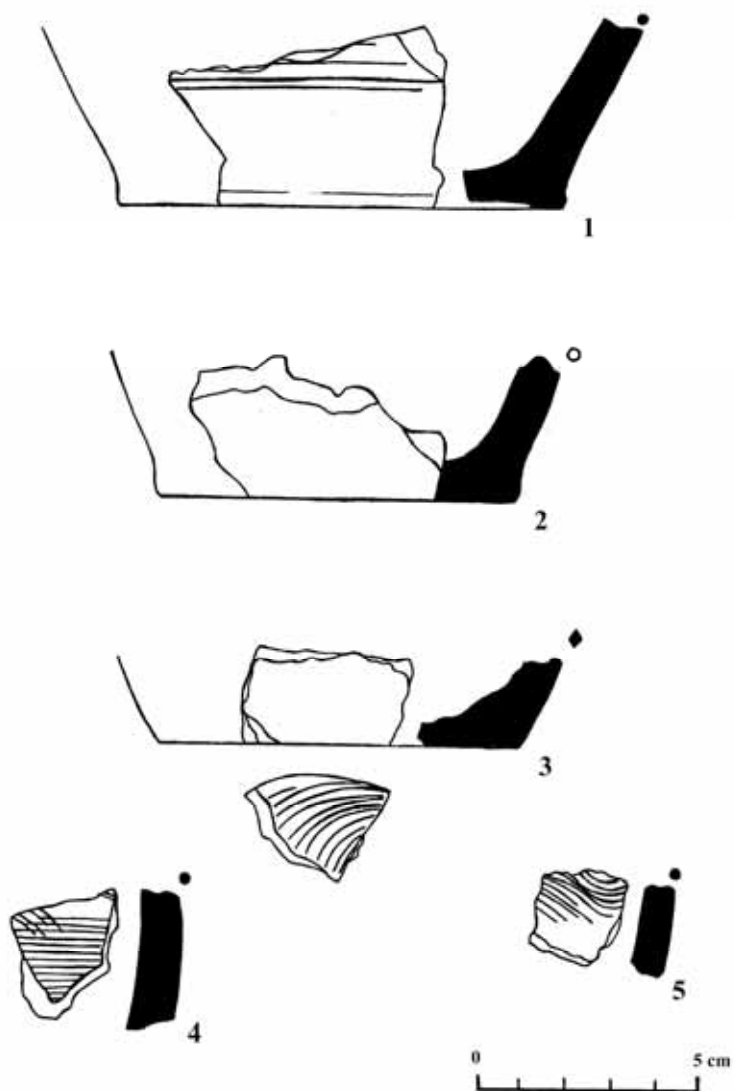

Figura 6

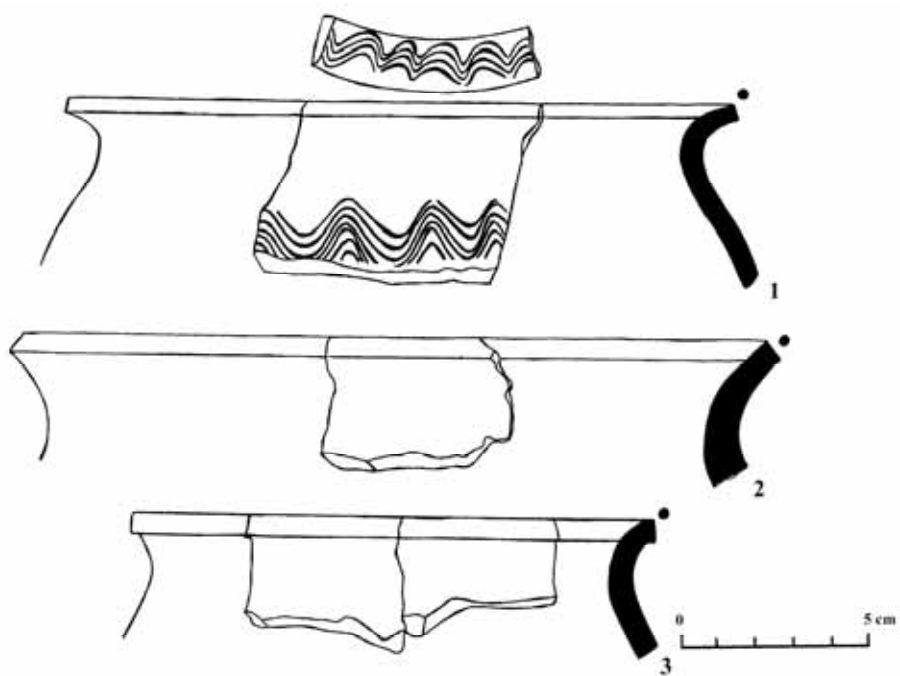

Figura 7

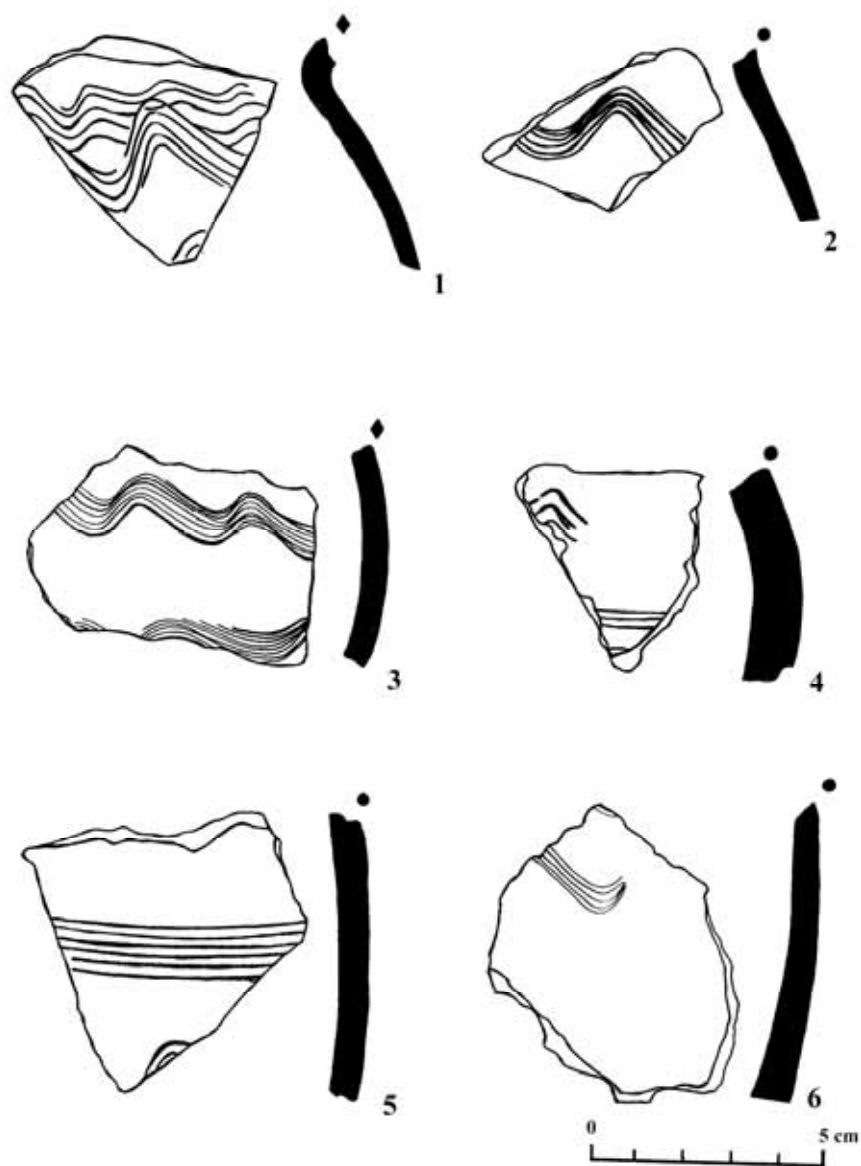

Figura 8

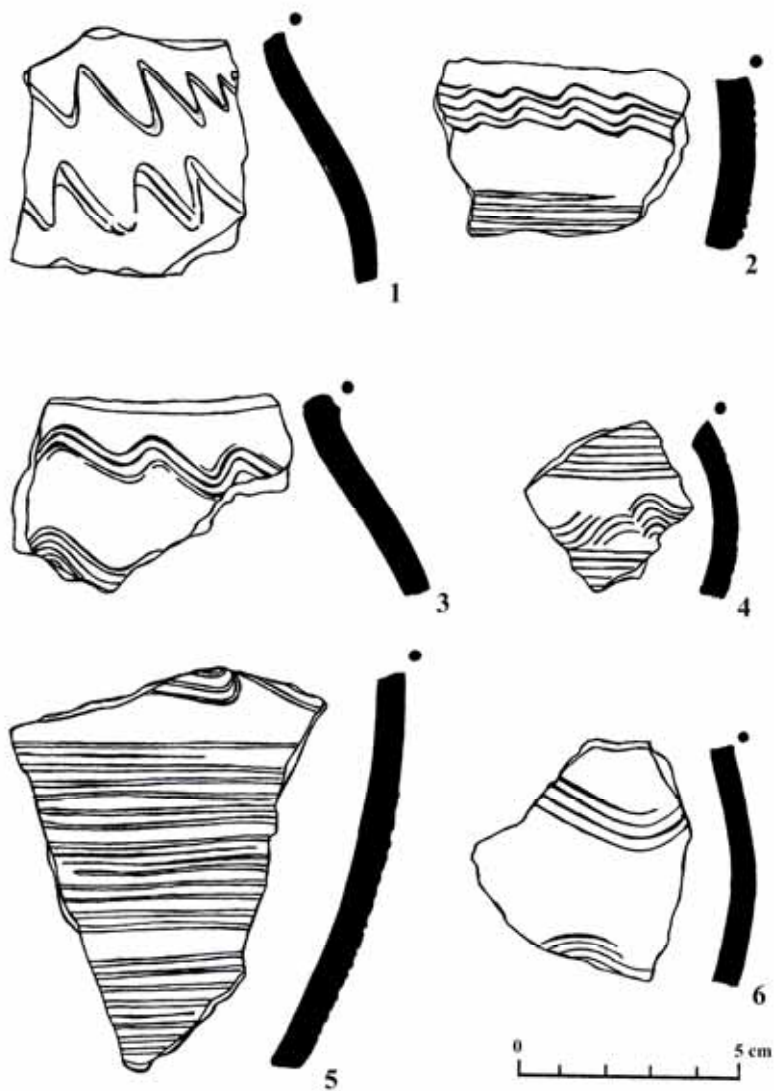

Figura 9

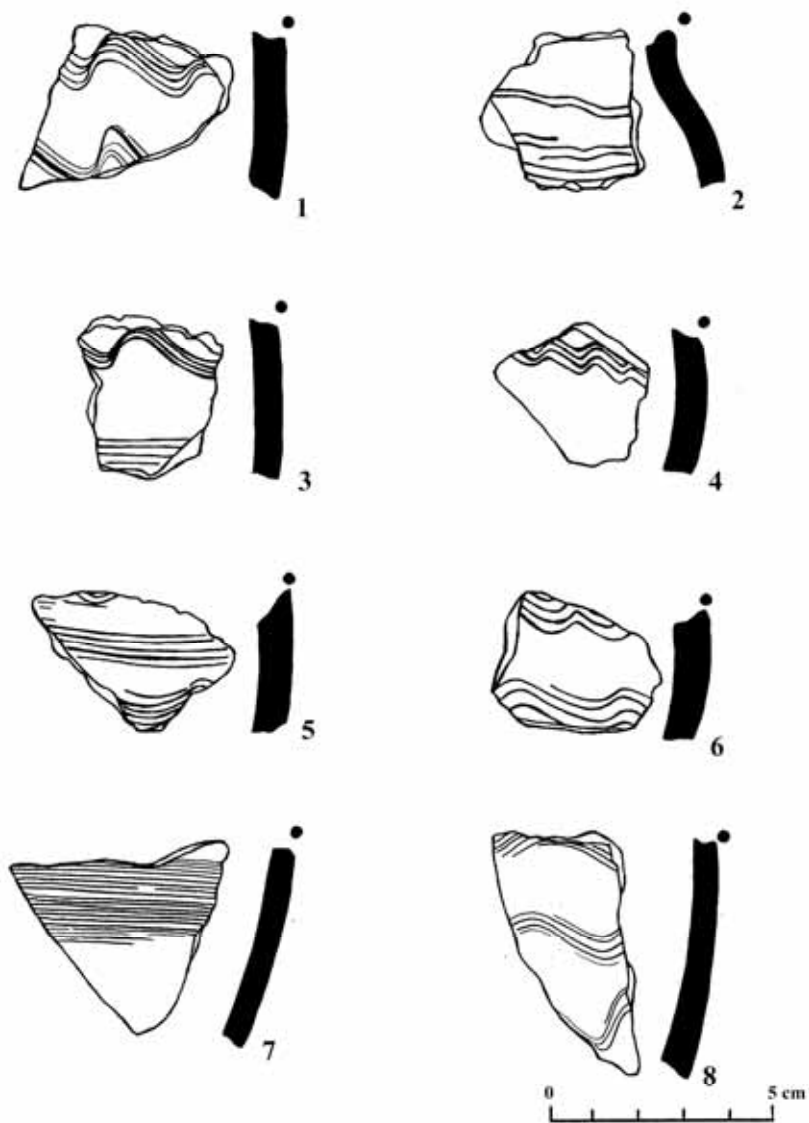

Figura 10